

Володимир СЕРГІЙЧУК

АРМІЯ БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

АРМІЯ БОГАДІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

*Автор висловлює глибоку вдячність
відомому історикові української діаспори
професорові Теодору Мауєкiвy
за сприяння у виданні цієї книги.*

Волюдимир СЕРГІЙЧУК

Армія БОДАДІВ
ХМЕЛНИЦЬКОГО

Художнє оформлення

ЛЕОНІДА ДЕМЧИШИНА

Київ
Аграрна наука
1996

Вперше читачеві пропонується спеціальне видання, в якому всебічно розповідається про Збройні сили Української держави часів Богдана Хмельницького, зокрема про структуру армії, її стратегію й тактику, виготовлення зброї, про розвідку, дипломатичну справу, організацію прикордонно-сторожової служби і т.д. На основі свідчень видатних військових фахівців, насамперед сучасників доби Богдана Хмельницького, в тому числі і зарубіжних, автор аргументовано доводить, що козацьке військо за багатьма показниками значно персважало армії найрозвиненіших європейських країн.

Армія — це гарант державної незалежності. Такого значення надавав їй гетьман і прагнув, щоб саме такою вона була.

Книга відомого сучасного дослідника рекомендована усім, хто цікавиться історією України, хто прагне зрозуміти її сучасний стан і перспективи.

Редактор

ТЕТЯНА КОНОНЧУК

С 0503020902 Без оголош.
96

ISBN № 5-7707-9797-5

© Володимир Сергійчук, 1996
© Леонід Демчишин, 1996
художнє оформлення

ВСТУП

Коли в середині XIV століття впало Галицько-Волинське князівство, то цим український народ втратив і свою державність. І ще довго потому кривавилися рани нашої землі, пошматованої зажерливими сусідами. В той час, коли за її спиною народи Європи вільно розвивали свою культуру, Україна вела довготривалу боротьбу за волю, яка можлива для кожного народу тільки за умов власної державності.

"Боротьба за персональну гідність", — підкреслював зарубіжний дослідник Юрій Литвиненко, — за право говорити на своїй мові, жити по звичаях своїх дідів — з одного боку, і право користати з плодів своєї праці — з другого, це є ті два моменти, що керували і продовжують керувати діями кожного народу. У одних, там, де королі або князі встигли виконати свою роль і створили міцну державу, соціальна боротьба проводиться завжди в внутрідержавних, національних рамках. У других, народів поневолених, які вже загубили власне обличчя і розлялись в чужому їм національному морі, соціальна сторона питання часто бере верх над національною. В українських умовах ці два питання переплелися остільки, що без розв'язання одного розрішити друге стало цілком неможливо"¹.

¹ Литвиненко Ю. Запоріжжя. Національно-політичний світогляд нового покоління.— Париж, 1938.— С. 16.

І тому цілком закономірно, що, втративши свою державу в той час, коли в широких масах ще не витворилася свідомість нероздільності матеріального добробуту з національною свободою, наш народ протягом тривалого часу не міг знайти спільного для всіх станів ґрунту, на основі якого він об'єднається б і став справжнім господарем на автохтонній землі, остаточно збудувавши свою державу.

Але "поневолений, зведений до стану рабів народ, позбавлений своєї освіченої і організаційно-здібної вищої верстви, яка могла б служити йому проводирем у визвольних змаганнях; безправна, майже загнана в підпілля, православна церква; безлич, на всіх кордонах, жорстоких ворогів, чекаючих першої можливості прогнати окупанта, щоб самому сісти на його місце — все це не залишало жодної надії українському народові на ліпші часи"².

Але, очевидно, історія і не збиралася допустити, аби зник такий великий народ, як український. Та й, зрештою, і сам він довів свою невмирущість, коли за таких умов знайшов найпотраємніші внутрішні ресурси, щоб витворити нову суспільну силу, яка вже з перших кроків існування подивує світ своєю енергійністю й живучістю, заявить на весь голос про свої великі державницькі здібності.

Так, виникаючи спочатку ніби стихійно, запорозьке козацтво з часом стає не тільки грізною військовою силою, а й носієм національно-державної ідеї. І перший, хто зрозумів всеукраїнське значення дніпровської вольниці як власної національної збройної сили, був прославлений нашим народом князь Дмитро Вишневецький.

Він не тільки зорганізував козацтво за порогами, заклавши укріплений замок на Хортиці як притягальне ядро для всіх готових стати на захист рідної землі патріотів, а й національно освідомив його, виробив для нього політичний світогляд, кінцевою метою якого було визволення України власними силами, водночас спираючись на військовий союз з одним із сусідів.

Своєю героїчною смертю в ім'я відродження України Дмитро Вишневецький вказав своїм наступникам на Січі шлях до цієї мети, залишивши своєрідний заповіт: всі верстви суспільства — від князя до простого хлібороба — мають зрозуміти, що тільки кровно пов'язане з народом козацтво може визволити його з-під іноземного гніту.

²Там же.— С. 15.

І в нашій історії цей час наспів лише за гетьманства Богдана Хмельницького, коли весь народ піднявся проти іноземного поневолення.

Ця мить настала тоді, коли Богдан Хмельницький, піднявши булаву, покликав до життя своєрідну козацьку державу — Гетьманщину. Це була, за словами зарубіжного вченого Гюнтєра Штекля, золота доба для українця, його історії. Ім'я Хмельницького означало для нього майже завершену побудову окремишньої державності, виключна належність якої українському народові не могла викликати заперечення³.

"Такої доброї нагоди, щоб наш народ з цієї неволі міг видертися, ще ніколи не було,— писав Богдан Хмельницький у березні 1652 року.— Не лишали ми і гірших нагод, а тепер і поготів найкращої лишати не личить, бо ляхи самі не знають, що роблять, з безмірного зухвальства самі себе хочуть погубити, а нам життя дарувати.

Тому, закликаю, щоб не тільки кожний козак був готовий до війни, а й кожний простий чоловік..."⁴.

Хмельниччина стала й справді етапом максимальної мобілізації суспільної енергії. Творчість народних мас проявилася в небачених до того військових успіхах, в економічному піднесенні, що давало можливість вести довготривалу війну з таким могутнім противником як феодальна Річ Посполита. Сила козацької армії визначалася чіткою організацією її комплектування, складом командних кадрів, озброєнням, матеріальним забезпеченням, моральна сила — духом народу, вихованням його на кращих військових традиціях, починаючи з часів Запорозької Січі на Хортиці.

Пропоноване дослідження — спроба подати армію Богдана Хмельницького в повному комплексі проблем організації, озброєння, забезпечення та військової майстерності як окремих відділів, так і в цілому. У таких рамках збройні сили Хмельниччини ще не розглядалися в історичній науці.

Наш народ змушений був створювати власні збройні сили, які тільки й могли стати гарантом української державності. Десятки й десятки років у боротьбі з іноземною експансією, у виступах проти соціального й національного гніту викристалізовувалося українське козацьке військо, найбільші успіхи якого під проводом гетьмана Хмельницького не тільки проголосили, а й закріпили та зміцнили міжнародно-правову основу української держави.

³Рибчин І. Динаміка українського козацтва.— Мюнхен, 1970.— С. 97.

⁴Документи Богдана Хмельницького.— К., 1961.— С. 630.

Природно, що Хмельниччина і формування в цей період української народної армії викликали величезний потік досліджень і в Україні, і за її межами. Писалося про них уже в ході визвольної війни, після неї протягом трьох століть, пишеться й нині. Висвітлюються різні аспекти, досліджуються різноманітні питання. Історіографія цієї золотой сторінки в історії України позначена також окремими працями в яких розглядаються проблеми військового будівництва. Зокрема, значну увагу приділив зазначеним питанням відомий український історик академік Іван Крип'якевич. У багатьох публікаціях він досліджував комплектування народної армії, військово-територіальний устрій, роль козацької старшини, відкривши багатьох полковників.

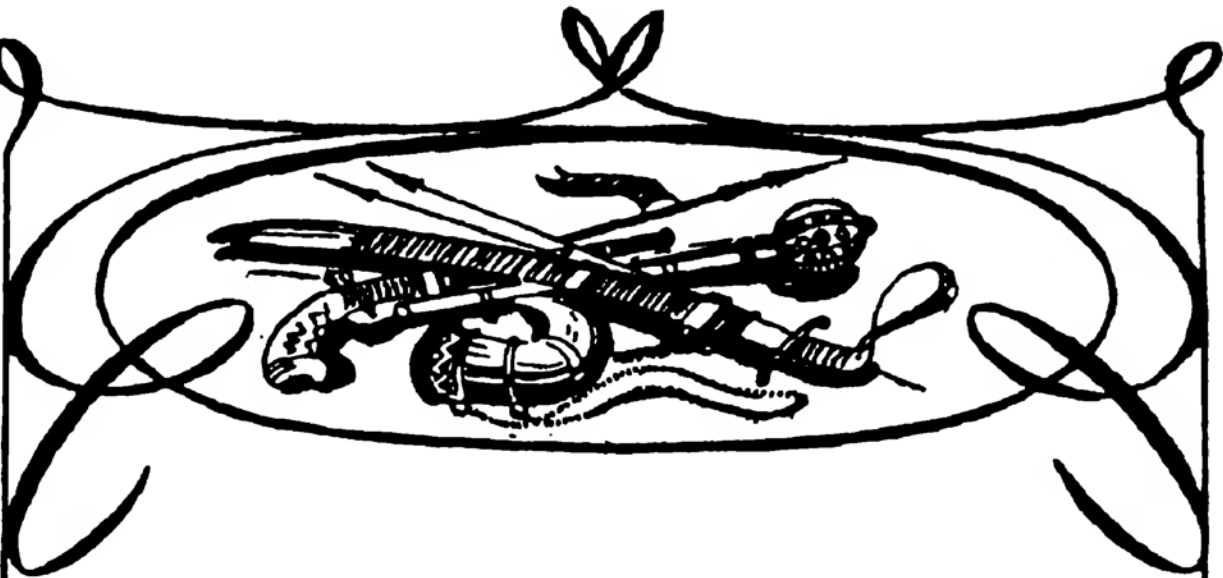
І хоча цей учений менше вивчав питання озброєння, технології його виготовлення, забезпечення війська, безумовно, саме йому треба віддати належне за те, що по суті він першим узявся за наукове дослідження в історії Хмельниччини проблеми організації народної армії, що стала гарантом відродження української державності в середині XVII ст.

Підкреслюючи, що не прагне до повного вивчення проблеми військового будівництва часів Хмельниччини, а лише визначає окремі з них, "які чекають детальної обробки"⁵, Іван Крип'якевич фактично заклав основи майбутніх студій на цю тему в комплексному плані. І саме він у такий своєрідний спосіб підштовхнув у 1979 році автора цих рядків до написання кандидатської дисертації про армію Богдана Хмельницького, яка була захищена через три роки в Київському університеті імені Тараса Шевченка.

Не увінчалася лише успіхом у ті часи спроба видати дослідження окремою книгою ні в університетському видавництві, ні в академічних. Тодішній директор видавництва "Наукова думка" Храмов, наприклад, показавши на одинадцять томів "Історії Української РСР", безапеляційно заявив: "Здесь об этом уже все написано..."

Так, Храмову не були цікавими ці проблеми історії України, зрештою, він їх і не знав. Але час нинішній засвідчив: народ тягнеться до своїх витоків, йому треба повертати історичну пам'ять, досвід попередніх поколінь має працювати на утвердження української держави. І автор буде щасливий, якщо його праця прислужиться цій благородній справі.

⁵ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1931.— Т. 151.— С. 112.

**ОРГАНІЗАЦІЯ
ЗБРОЙНИХ СИЛ
УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ
ТА ПІД ЧАС
ХМЕЛЬНИЧЧИНИ**

ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНІ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ КОЗАЦТВА ЯК ЗБРОЙНОЇ СИЛИ

Підвалини майбутньої армії Богдана Хмельницького закладалися одночасно з формуванням Запорозької Січі. Протягом багатьох століть погляди дослідників минулого українського народу знову і знову звертаються до її історії. Названа "християнською козацькою республікою", вона й справді була однією з найцікавіших суспільних організацій не тільки в історії України, але й усього людства. Підвищений інтерес до всебічного вивчення її військової організації, класового розшарування, побуту і звичаїв не зменшується, бо історія запорозького козацтва — це історія розвитку демократичних засад у середньовічному суспільстві.

Суспільному й політичному устрою Запорозької Січі — цієї своєрідної антифеодальної організації — було притаманне певне коло демократичних рис; до яких дослідники відносять, зокрема, заперечення кріпосницької залежності та нерівності, надання всім утікачам, незалежно від їхньої національної та релігійної належності, права вступати до товариства, проголошення рівних прав усіх козаків на користування земельними та іншими природними угіддями, на участь у вищих органах січового самоуправління — загальних радах, у виборах старшини¹.

Досить цікавим є процес формування цієї антифеодальної організації в Україні. Якщо в Західній Європі селяни, щоб звіль-

¹Рознер Н. Антифеодальные государственные образования в России и на Украине в XVI—XVIII вв. // Вопросы истории.— 1970.— № 8.— С. 47.

нитися від гніту своїх феодалів, переселялися в міста і не створювали антифеодальних суспільно-політичних інститутів, то в Східній — було навпаки. Щоб захистити свою свободу від колишніх панів, утікачі від соціального гніту з самого початку змушені були клопотатися про створення власних антифеодальних суспільно-політичних організацій.

Першим кроком до цього було створення республіки таборитів початку XV ст. в Чехії. Ліквідація будь-якої влади в таборі перетворювалася врешті-решт у проголошення республіканських урядів, обраних народом. Усе це ми побачимо згодом і в Запорозькій Січі.

Правильно зазначив І. Рибчин, що «запорозькі козаки розраховували головно на внутрішні психічні динамічні сили, як завзяття, наполегливість, ентузіазм боротьби за свободу і добро своїх рідних. Ці внутрішні прояви ентузіазму невгаваючої боротьби мали для них куди більшу вартість і значення, ніж фортеці, замки та оборонні мури, будовані лицарями і населенням західної, південної і центральної Європи»².

Справді, чоловіче товариство в Запорозькій Січі будувалося на основі безпосередньої демократії. Тут не було національних обмежень: крім українців, білорусів, поляків, московитів добровільно служили німці, серби, чорногорці, євреї, волохи. Поруч з вихідцями з шляхетських родин — графів, баронів, князів, — мешкали там і слуги, і випадкові заробітчани. Ось яку характеристику давав запорожцям польський король Стефан Баторій у 1577 році: «Козаки — скопище людей різних націй — московитів, волохів і наших підданих... Число їх збільшилося після вторгнення татар у наше королівство минулого року. Багато з них втратили своє майно, не мали де жити, були роздратовані вбивствами й полонем батьків, братів, дружин, дітей, чого й приєдналися до козаків»³.

Очевидно, треба віддати перевагу науковому висновку М. Слабченка, котрий дає таке визначення запорозьких козаків: «Це 1) людність у Дніпровому поріччі, 2) що промишляє різними промислами, 3) обороняє їх, 4) у межах, куди не сягає влада ніякої держави, 5) де все ґрунтується на основах вільності»⁴.

²Рибчин І. Динаміка українського козацтва.— С. 35.

³Османская империя в первой четверти XVII века: Сб. док. и материалов.— М., 1984.— С. 17.

⁴Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права.— К., 1927.— Вип. 3.— С. 207.

Про національний склад Війська Запорозького дає певне уявлення перший його реєстр, описаний 1581 року. Так, за цим документом можемо простежити джерела козацької вольниці: з Київщини — 70 чоловік (черкасів — 26, канівців — 14, киян — 12, білоцерківців — 8, острян — 4 тощо), з Волині — 74, Браславщини й Поділля — 20, з Галичини — 12, з Холмщини й Підляшшя — 8⁵. Але найбільше поповнення дали тоді нинішні білоруські землі — понад 90 (Могилів, Гомель, Бихів, Мстиславль, Полоцьк, Вітебськ), а також з Прип'ятського Полісся — понад 50 (чорнобильців — 3, мозирян — 17, брагинців — 11, давидгородківців — 10, туровців — 13, пінчан — 3⁶).

Погоджуємося з академіком М. Грушевським: така значна кількість вихідців з нинішніх білоруських земель пояснюється тим, що під час походу козацького війська під Псков через Білорусію до нього могли прилучитися місцеві жителі, колишні ухадники на Низ саме з придніпровських міст. І хоч домінує українська людність, крім білорусів, є представники й інших народів: з Московської держави — 24, Великого князівства Литовського — 9, власне польських земель — 10. Є також один німець, один серб, один татарин, один кафинець, два п'ятигорці⁷.

З розвитком козацтва до його лав вливаються представники інших народів, що засвідчує поіменний перепис — "Реєстра Всего Войска Запорожского после Зборовского мира..." 1649 року (на жаль, інших переписів між 1581 та 1649 рр. не маємо). В народній армії періоду Хмельниччини, крім українців, бачимо чимало представників російського народу. За підрахунками сучасного історика Ф. П. Шевченка, в "Реєстрі" 1649 р. прізвище Москаль зустрічається 102 рази, Донець — 103⁸. Правда, на наш погляд, ті чугуївці, котрі воювали в українській народній армії, хоч і були вихідцями з території Московської держави, але за національністю, як правило, — українцями, оскільки всього десять років тому переселилися туди з Придніпров'я на чолі з гетьманом Яцьком Острянином.

Це саме можна сказати й про донців. Бо, як свідчить 1626 року запорозький старшина Олексій Шафран, "Живет де он Олеша на Дону 18 дет: а иные его товарищи живут лет по 5 и 6; а

⁵ Грушевський М. Історія України—Руси: В 11 т.— Київ—Львів, 1909 — Т. 7.— С. 156—157.

⁶ Там же.— С. 156—157.

⁷ Там же.— С. 156—157.

⁸ Шевченко Ф. Участь представників різних народів у визвольній війні 1648—1654 рр. на Україні // Укр. істор. журнал.— 1978.— № 11.— С. 13.

всех де их на Дону есть с 1000 человек, а в Запорогах де донских казаков так же много..."⁹.

З інших народів, що населяють Україну, в народній армії були білоруси, молдавани, грузини, цигани, марійці, черкеси, татари, євреї¹⁰. Участь дрібної польської шляхти в козацьких полках можна пояснити як тим, що вона на цей час уже осіла на Україні, так і тим, що багато її втекло на Запорожжя або приєдналося до Війська Запорозького в ході бойових дій, зазнавши тиску великих магнатів. А втративши свої позиції, декласувалася і була ображеною нарівні зі своїми підданими¹¹. Були й інші причини: королівський секретар при Стефані Баторію розповідав, що після Московської війни (1579—1581) значна частина коронного війська, опинившись без служби, подалася в козаки¹². Відомо, що під Замостям восени 1648 року під рукою Богдана Хмельницького перебувало близько 7000 поляків: селян, міщан, дрібної шляхти¹³. З інших іноземців бачимо в "Реєстрі" сербів і болгарів, греків і угорців, албанців і чехів, німців і шведів, турків і волохів¹⁴.

Наявність у Війську Запорозькому представників різних народів, їх участь у повстаннях трудящих мас України проти гнобителів свідчить про всезагальну активну боротьбу проти загрози християнському світу з боку Османської Порти і про інтернаціональний характер національно-визвольної боротьби українського народу проти поневоловачів.

Така організація суспільного життя була властива і Війську Донському. Про це в середині XVII століття відомий діяч при дворі царя Олексія Михайловича Григорій Котошихін писав так: "Козакам надана своя воля жити, і начальних людей поміж собою — отаманів та інших обирають в усіх справах: й судяться в усіх справах за своєю волею, а не за царським указом... А як вони до Москви приїжджають, то їм честь буває такої, як чужоземним нарочитим людям, а якби їм волі своєї не було, то вони служили б і послушними бути не стали б..."¹⁵

⁹ Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т. 3. — С. 78.

¹⁰ Шевченко Ф. Участь представників... — С. 18, 21, 22.

¹¹ Там же. — С. 25.

¹² Кулиш П. Польская колонизация Юго-Западной Руси // Вестник Европы. — 1874. — Т. 38. — С. 507.

¹³ Бухало Г. Історики ПНР про спільну боротьбу українських і польських трудящих проти гнобителів у 1648—1654 рр. // Укр. істор. журнал. — 1978. — № 9. — С. 129.

¹⁴ Шевченко Ф. Участь представників... — С. 18—22.

¹⁵ Котошихин Г. Россия в царствование Алексея Михайловича. — СПб., 1906. — С. 135.

Демократизм Запорозької Січі підтримувався не писаними законами, а звичаєвим правом, перед яким усі були рівні і яке проголошувало: "Воля і рівність".

І це був не анархізм. Бо воля в козацькому середовищі неодмінно породжувала і обов'язки, а хто ніс на собі їх тягар, той мав волю. Тут і справді всі мали рівні права, виступаючи на добровільний герць з ворогами українського народу. Гербовий шляхтич повинен був жити в злагоді зі своїм колишнім підданим; той, хто здобув освіту в університетах Європи, мусив брататися з неграмотним селянином. Утікачі від феодального гніту з Поділля й Сіверщини, Волині та Холмщини, Білорусії та Молдавії — усі мали присягнути на боротьбу за християнську віру.

І козаки мужньо приймали смерть — посаджений на палю гордий запорожець сміявся в обличчя своїм ворогам: "Ось так умер мій пан-отець — Царство йому Небесне! І покійний дідусь — упокой його душу, Господи! Такечки і мені дайте вмерти — потомственною, стовповою, дворянською смертю"¹⁶.

Усіх низовців в'язало бойове побратимство, почуття вірності, готовності до жертви і порятунку. І прикмети такої справжньої звитяги віддзеркалюються в козацьких думках і піснях, а також у повістях з козацького життя.

Особливо ж притаманним було запорожцям прагнення повної свободи і незалежності. І це прагнення йшло так далеко (погоджуємось тут з І. Рибчиним), що "на протязі історії козацької доби запорозькі козаки часто не солідаризувалися з прагненням більш поміркованих груп городового козацтва, яке глибше розуміло інтереси і стремління народу, ніж ексклюзивне низове лицарство Січі"¹⁷.

Сучасник подій поляк Папроцький писав про запорожців: "Як мужні леви, охороняють вони християнство: майже кожний з них може називатися Гектором... Слава цього народу поширена всюди і залишиться за ним навіки, хоча б і Польща загнинула. Що робив Геркулес, який бив гідр і не щадив земних богів, те на Русі зуміє зробити кожний. Самсон розірвав пащу левові, подібні подвиги в наш час русакові (українцеві.— В. С.) за звичай. Могутній турок розкрив на нас пащу, і хоробро русаки не раз всовували в неї руку"¹⁸.

¹⁶ Яворницький Д. Українське козацтво перед судом історії.— Катеринослав, 1919.— С. 15.

¹⁷ Рибчин І. Динаміка українського козацтва.— С. 35.

¹⁸ Кушні П. Польская колонизация Юго-Западной Руси // Вестник Европы.— СПб., 1874.— Т. 2.— С. 514—515.

Українську козаччину спричинили тодішні суспільні й політичні відносини: постійні набіги кримських ханів на Україну, майже щорічні загрози грабіжницьких наступів турецьких агресорів, котрі пливли на українські землі, забираючи в полон тисячі й тисячі людей. Шляхетській Речі Посполитій доля українського народу була байдужою. Ставши з 1511 року данником Кримського ханства, Польща виплачувала йому щорічно 400 поставів¹⁹ сукна і 2000 золотих червінців. А тим часом на ринках Кафи (Феодосії), Козлова (Євпаторії), Карасубазара, Бахчисарая турки і татари, греки і євреї продавали українських бранців. Як зазначав Михайло Драгоманов, замість торгу хлібом почався на узбережжі Чорного моря торг невольниками.

На думку І. Рибчина, "порив до немилосердної, безоглядної боротьби з кримськими татарами, які на протязі майже двох століть щороку пустошили українські землі, раз прорвавшись, не мав уже стриму. Панівними психічними явищами в тій динаміці були почування і уява. Почування обурення і гніву за знущання над сотнями тисяч земляків, афекти ненависти. Вони підсичували рішення мститися і карати нападників походами в Крим. Уява змальовувала оптимістичні образи й уявлення. Вінцем їх був комплекс понять, званий славою.

Майбутня слава була для них спокусою до виявів хоробрості. Це особливо зустрічаємо в думках і народних піснях про подвиги козацтва. У шуканні за козацькою славою почування і фантазія були головними переживаннями, зате розумові чинники відсувалися на задній план. Маса козацтва та її провідники не бажали керуватись розумовими чинниками, вони потурали найчастіше афектам і пристрастям, що їх метою було заспокоїти жадобу помсти. На протязі двох століть мало було таких провідників, які зуміли б гасити пристрасті козацької маси і свої власні та використати ту величезну динамічну енергію в напрямі раціональної організації основ державної незалежності"²⁰.

У ті далекі роки, тобто з другої половини XV століття, коли втікачі від феодальних утисків почали гуртуватися для захисту від нападів ординців спочатку в невеликі ватаги, а пізніше — в досить сильні воєнні дружини, козацтво ще не виступало такою силою, якою стало на переломі XVI—XVII століть. Знадобилося майже сто років, аби розвиток його сформував і викристалізував це самобутнє явище в історії середніх віків.

¹⁹Постави — сувій, тканина.

²⁰Рибчин І. Динаміка українського козацтва. — С. 33.

Світовий досвід розвитку військового мистецтва, зокрема чеських таборитів, уже переконував: саме в тактичній одиниці можлива висока боєготовність війська, бо саме тут "могла бути здійснена основна передумова — постійні правильні вправи, без яких не можливо було досягнути необхідної поворотливості, зокрема в технічно складніших і таких, що вимагають особливих практичних вправ, частин (вози й артилерія)"²¹.

Зрештою козацькі вожді розуміли, що й усе Низове Військо Запорозьке не може обійтися без систематичних вправ. Бо саме від них залежить його моральний дух, вони становлять його власну життєву основу. "Без цієї постійної мирної заміни війни, що є водночас найкращою технічною підготовкою, тактична одиниця знову швидко розпалась би на свої первинні різношерстні і розрізнені складові частини"²².

З огляду на природні умови неосвоєного Запорожжя, географічне розташування його на межі двох світів — християнського і мусульманського, — і слід було вибирати найоптимальніший варіант бойової одиниці Січі.

Ідея органічної тактичної одиниці спочатку, мабуть, лише підсвідомо визрівала в головах козацьких ватажків. Звичайно, спершу це були примітивні форми острівної ватаги, що використовувала поперемінно човни і коней. Але за велінням часу доводилося відшліфовувати зв'язок між воїнами на воді, суші і на конях. Все це розвивалося як нові елементи цілеспрямованої тактичної системи. Її основою стає запорозький курінь²³. Зараз важко сказати, під впливом тюркських народів чи таборитів на Запорожжі дійшли не тільки до втілення цієї ідеї в життя, а й еволюційного її розвитку стосовно місцевих умов.

²¹Урбанек Р. Гуситское военное искусство и Европа.— Прага, 1946.— С. 11.

²²Там же.— С. 11.

²³Є свідчення, що термін "курінь" — монгольського походження, потім він перейшов до тюрків, а згодом і до українців. За тлумаченням східного вченого Ропшид ад Діна, значення цього терміну таке: "коли багато возів розташовується колом і утворює в степу кільце, то їх називають курінь. У ту епоху тисячу таких возів вважали за один курінь". У "Таємному сказанні монголів", написаному в 1240 році, говориться про 13 куренів, які вилучають 13 племен на три тисячі війська... В тюркських мовах слово засвідчено пізно — в XVII ст.: в узбецькій — "військовий підрозділ", "вагенбург", алтайській — "земляний вал", "коло людей", уйгурській — "табір", кумицькій — "обгороджене місце для худоби". (Див.: Халимоненко Г. Тюркські лексичні запозичення в ранговій термінології Війська Запорозького: Рукопис.— С. 5). До речі, мусимо поставити під сумнів твердження Г. Халимоненка про те, що слово "курінь" уперше зафіксоване лише 1664 року (Там же.— С. 5), оскільки запорозький старшина Олексій Шафран уживав його вже 1626 року (Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: В 3 т.— М., 1953.— Т. 1.— С. 70).

Поки що не віднайдено списку козацьких куренів з початку зародження Січі, і тому дослідники змушені посилатися на той перелік з середини XVIII ст., який нараховує 38 одиниць: Пашківський, Рушівський, Кисляківський, Іванівський, Сергіївський, Донський, Крилівський, Батуринський, Васюринський, Незамаївський, Іркліівський, Тегерванівський, Титарівський, Величківський, Пластунівський, Браїлівський, Плантерівський, Канівський, Сокуринський, Коренівський, Рогівський, Корсунський, Кальниболотський, Уманський, Дерев'янківський, Стеблівський, Джерелівський, Переяславський, Полтавський, Межохатівський, Менський, Тимофіївський, Левусихівський, Дядьківський, Медведівський, Поповичівський, Вищестеблівський²⁴. Безумовно, на час зародження Запорозької Січі їх було значно менше. Це вже потім січова організація розросталася. Враховуючи тісні взаємини Запорожжя і Дону, можемо припустити, що одним з перших міг заснуватися Донський курінь.

Треба сказати, що М. Слабченко не обмежується вищеназваною кількістю куренів — 38. Він збільшує цю цифру до 68²⁵. Однак з методикою його визначення кількості куренів у 1628 році — 9, оскільки саме стільки гармат запорожці зуміли доставити в Січ з 12 захоплених у Криму, — не можемо погодитися. Вся справа в тому, що "остальныхъ трех не могли доставить и затопили в дороге"²⁶. Проблему з'ясування кількості куренів, мабуть, все-таки слід вирішувати через пошук документів.

На нашу думку, курінь як внутрішня тактична одиниця запорозького війська міг сформуватися в середині XVI ст., коли за часів князя Вишневецького бачимо одночасне використання загонів козацтва в різних регіонах. Очевидно, саме з цього часу можна говорити про початок відродження української державності, гарантом чого стає запорозьке козацтво, що поширювало свій вплив не тільки на Низу, за порогами, а й згодом на городову Україну.

²⁴ *Мяцук Ю.* Записки иностранцев как источник по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетровск, 1985.

²⁵ *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січі Запорозької.— С. 209.

²⁶ *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.*— К., 1890.— Вып. 2.— С. 166.

ВІЙСЬКОВО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ

Для підтримання життєдіяльності Січі, її безпеки необхідно було навколо її центру розвивати господарство, влаштовувати сторожові пункти. І тому частина козаків постійно мешкала неподалік Коша, займалася обробіткою землі, доглядом худоби. Живучи в зимівниках, крім господарських турбот, вони повинні були нести і військову службу, не маючи жодної полегкості в своїх обов'язках щодо Січі та своїх куренів: стояли в караулах, стежили на кордоні за пересуванням противника, об'їжджали територію паланки, аби не допускати там свавілля сторонніх²⁷.

Якщо спочатку зимівники розташовувалися тільки поблизу Січі, то з часом вони влаштовуються все далі й далі від неї з огляду на господарські та військові потреби. Конкретні межі поширення вольностей Війська Запорозького Низового поширюються до Азовського моря, Сіверського Дінця, Орлі, середньої течії Південного Бугу й пониззя Дніпра в районі Іслам-Кирмена (нині тут Каховка).

Зрештою, можна погодитися з кордонами Вольностей Війська Запорозького, визначеними І. П. Крип'якевичем за картами Боплана: на південному заході, де Україна межувалася з Молдавією, він проходив рікою Дністер; у пониззі ріки біля Маяцького броду повертав на схід, а далі — через річку Куяльник, на північний край озера Телігул і до Південного Бугу в тому місці, де він бере в себе Мертві Води; потім кордон проходив цією річкою, через верхній Інгул, поруч з Нерубайським лісом до джерел Інгульця під Чорним лісом і на південь самим Інгульцем²⁸.

Від Криму кордон пролягав Дніпром від моря вгору аж до Осокорівки, а далі цією річкою до Муравського шляху, що був тут вододілом між притоками Самари та річками Азовського моря²⁹. Ця територія, на якій у середині XVIII ст. уже розташовувалися тисячі зимівників, ділилася на округи — паланки. Паланки очолювали козацькі старшини в ранзі полковників. У часи Нової Січі паланок було 8: Кодацька, Самарська, Переволочанська, Орільська, Інгульська, Бугогардівська, Прогноївська, Каль-

²⁷ *Степовий В.* Запорозьський зимовник. — Черкаси, 1918. — С. 6.

²⁸ Центральна наукова бібліотека Національної Академії наук України (ЦНБ НАНУ). — Рук. відділ. — Фонд 10. — Спр. 15298. — Арк. 2.

²⁹ Там же. — Арк. 3.

міуська³⁰. Тобто поряд з суто військовою організацією на Січі розвивається військово-територіальна організація, що має постійний вплив на розвиток господарського, а згодом і політичного життя в межах Вольностей Запорозьких.

Звичайно, з самого початку свого зародження запорозьке козацтво, що ставало на перешкоді здійсненню загарбницьких планів кримської орди, не могло не привернути пильної уваги турецьких і татарських феодалів. Починаючи з кінця XV століття, документальні джерела промовисто свідчать про них як про серйозну силу, яка дедалі рішучіше заявляла про себе в причорноморських степах, геть розладнюючи войовничі наміри правителів Бахчисарая і Стамбула. А підтвердження цьому — численні листи до польського короля з проханням вплинути на козацтво, "привести його в послушенство".

Неспокій огортав і польсько-литовський уряд, який намагався вживати найрішучіших дій, аби спинити розвій дніпровської вольниці, що чимдалі більше ставала проблемою при врегулюванні його відносин з південними сусідами. У той же час польська прикордонна адміністрація постійно доводила своєму урядові доцільність зміцнення й дальшого розвитку організації запорозького козацтва, яке боронило державу від орди. Саме прикордонні старости першими оцінили значення українського козацтва, історичними умовами покликаного захищати рідну землю. Ще 1524 року польський король Сигізмунд I, взявши до уваги думку старости канівського й черкаського Остафія Дашковича, висловлену на Городнянському (1522 р.) сеймі, що запропонував послати "годного і доброго чоловіка в Київ, аби він зібрав козаків, приготувати сукна і грошей їм на виплату, а потім зібрані ватаги поставити на дніпровських перевозах для оборони від татарських нападів: "Якби там тисяча або дві людей козаків на Дніпрі мешкало, може, була би від них більша і знаменита послуга і оборона державі"³¹.

Така рекомендація польського короля була не випадковою: козаки українські, зібрані перед тим київським державцем Семеном Пролозовичем і чорнобильським Криштофором Кмитичем навіть і в невеликий "почот" — озброєний загін (багато з них, не дочекавшись платні з державної скарбниці, розійшлося з Києва), — спустилися Дніпром на ординців аж до Тавані. Там, —

³⁰ Мицик Ю. Запорізька Січ // "... Тії слави козацької повік не забудем". — Дніпропетровськ, 1989. — С. 32.

³¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 103.

писав король, — вчинили вони нам немалу послугу: всіх тих ворогів-татар, що були в державі нашій, вони цілий тиждень не перепускали. Кожного дня зчиняли з ними битву, багатьох побили, інших потопили. І ми за сю послугу їм дуже вдячні³².

Треба зазначити: прийняттям на службу певної частини козацтва передбачалося водночас "приборкання" його. З цією метою польський король Жигмонт у листах до старости черкаського Андрія Пронського наказує провести примусову реєстрацію козаків³³. Та примусовий характер цієї акції засвідчив лише неспроможність польського короля зупинити розвій козацтва, оскільки він намагався "поставити під урядовий догляд незалежну, не визнаючи жадної влади над собою чисельну клясу громадянства"³⁴. Всупереч цим прагненням козацтво ще більше зросло, ще голосніше заявило про себе з приходом на дніпровські острови князя Дмитра Вишневецького. Після цього воно вже стає абсолютно неконтрольованою силою. І лише на початку 70-х років XVI ст. польській шляхті вдається розпочати укладення реєстру.

Доля першого козацького реєстрового загону кількістю в 300 чоловік, якому доручалося і приборкувати козацьку "сваволю", і охороняти кордони від татар, з самого початку виявилася безперспективною, і він невдовзі розкався. Проте, за словами Л. Винара, "козацька реєстрація із ранніх 1570-х років була значним кроком вперед у формуванні козацьчини як окремої легалізованої суспільної верстви. Увільнення козаків від присудів льокальної адміністрації виразно свідчить про певні уступки уряду, який мусів числитися в тому часі з вимогами українського козацтва"³⁵.

До набору загону козаків повертається новий польський король Стефан Баторій. Він хоч і ненавидів козацтво, і прагнув його знищити, однак змушений був поставити реєстровиків у незалежність від шляхетських урядовців на спеціально виділених землях від Терехтемирова до Чигирина, звільнити від податків, поборів і повинностей. Платня з державного скарбу була додатковим джерелом прибутку до заняття сільським господарством, ремеслом, промислами. Крім того, козацтво одержало ок-

³² Там же. — С. 103.

³³ Яковлів А. З історії реєстрації українських козаків у 1-й половині XVI-го віку // Україна. — 1907. — Т. 1. — С. 271—274.

³⁴ Там же. — С. 266.

³⁵ Винар Л. Початки українського реєстрового козацтва // Укр. історик. — 1964. — № 23. — С. 15.

ремий суд, влаштувало в Терехтемирівському монастирі шпиталь для поранених і хворих. Як бачимо, Стефан Баторій змушений був залишити реєстровикам елементи автономності. Але, як правильно зазначає відомий історик О. Апанович, "така організація не була даром Стефана Баторія усьому українському козацтву, як це стверджують досі деякі історики. Він запозичив її у Запорозької Січі для реєстрового козацтва. Українське козацтво саме створило своєрідний політично-адміністративний, судовий, військовий устрій, який послужив моделлю в організації реєстру і який у його межах змушена була визнати Річ Посполита. Хоч уряд Речі Посполитої й прагнув ліквідувати суверенність українського козацтва, перевести його з категорії з численними тенденціями в суто військові, проте був змушений зберегти реєстровому війську елементи автономії, а також легалізувати й офіційно визнати козацьку військову й політичну організацію, яка складалася в результаті внутрішнього розвитку козацтва"³⁶.

З останньої чверті XVI століття усе настирливіше проби- ває собі дорогу ідея перенесення військово-територіального пол- кового поділу з пониззя Дніпра на городову Україну. Реєстр у 500 чоловік 1590 року розрісся уже до 2 полків по 500 козаків, які на чолі з Криштофом Косинським і Войтехом Чановицьким мають розташовуватися в Рокитному і Володарці на Правобереж- жі та в Іванкові, Горошино і Сніпороді — за Дніпром³⁷. А це вже створювало для козацтва можливість справді поширювати свій вплив на територію городової України. Звичайно, польський уряд і гадки не мав цього допускати. Рахуючись із збройною силою козацтва, котре постійно використовував, він думав над тим, як зашкодити цьому, ізолювати козацтво від народних мас, позбавити впливу на них.

На думку О. Апанович, "історичним парадоксом тодішнього польсько-шляхетського окупаційного режиму на Україні бу- ло те, що він іноді сам сприяв розширенню меж реєстру. Уряд, реалізуючи свої військово-політичні плани, коли мав потребу у війнах з Московською державою, Швецією, Туреччиною, Мол- довою та іншими країнами, залучав не тільки реєстрове козацт- во, а й запорожців і особливо "виписчиків", тобто виписаних або взагалі не занесених до реєстру"³⁸.

³⁶ Апанович О. Козацтво — Збройні сили України // Голос України.— 1991.— 15 берез.

³⁷ *Voluntaria legum.*— Petersburg, 1859.— Т. II.— S. 318.

³⁸ Апанович О. Козацтво — Збройні сили України.

Одним з тодішніх (кінець XVI ст.) проектів, який мав на меті водночас і примирення Речі Посполитої з українським козацтвом під час повстань наприкінці XVI століття, була пропозиція київського католицького єпископа Йосифа Верещинського створити своєрідну козацьку державу на Задніпров'ї.

Записка Верещинського, яку знайдено в Данцигському архіві, пропонувала передачу в юрисдикцію Війська Запорозького всіх земель Польщі на схід від Дніпра. До козацької держави, на чолі якої мав стояти князь (ходили чутки, що ним повинен бути Северин Наливайко), передбачалося включити українські й білоруські землі від Запорожжя до Орші. На них планувалося розмістити тринадцять полків: князь зі своїм полком повинен був одержати на утримання Переяслав "з усіма хуторами", а козацький гетьман розташувався в Лубнах та його околицях, інші військово-територіальні одиниці — в Пирятині, Старому, Борисполі, Острі, Любечі, Гомелі, Чечерську, Пропойську, Кричеві, Мстиславі та Радомлі³⁹.

Незважаючи на те, що цей проект був нереальний, він свідчить про існування ідеї козацької автономії через військово-територіальний полковий поділ, про вимоги рівності козаків зі шляхтою і навіть ідей про окремий козацький народ з правом на власну політичну організацію. Очевидно, зовсім не випадково в середині 90-х років у шляхетському середовищі кружляли чутки, що козаки, плондруючи під короною австрійського імператора Польщу, хочуть заснувати окрему республіку на чолі з Наливайком як князем.

Ці чутки мали основу під собою, оскільки посол Наливайка — Нішкевський справді повіз у січні 1596 року до короля ось такі пропозиції: розташувати в межиріччі Дністра і Південного Бугу щось на зразок прикордонної сторожі в зазначеній королем кількості і на державній платні. Крім служби проти татар і Москви, Наливайко обіцяв виконувати і репресивні функції щодо розбійників, втікачів-селян і челядників — спільно з прикордонними старостами переймати їх та різати їм носи і вуха. Навіть на Запорожжі обіцяв знести гетьманство, а залишити там лише свого поручника⁴⁰.

Та й цей проект виявився нездійсненним.

На початку 1594 року гетьман Жолкевський звернувся до київського єпископа Верещинського з пропозицією набрати

³⁹ Антонович М. Студії з часів Наливайка.— Прага, 1941.— С. 104.

⁴⁰ Антонович М. Студії з часів Наливайка.— Прага, 1941.— С. 53—54.

полк з 500 чоловік із сотниками та десятниками, пропонуючи їм по 5 злотих на душу⁴¹.

Чисельність козацького полку в 500 чоловік зафіксовано і восени 1594 року. Тоді під Цецорою в Лободи було до 20 тисяч війська при 40 корогвах⁴².

Тому не можемо погодитися з М. Грушевським, що "соймовими постановами 1593—96 рр. властиво реєстрове військо було так би скасоване на довгий час. По наборі 1590 р. аж в 1619 р. почалося списування реєстру..."⁴³.

Але тут необхідно звернути увагу і на такий момент. Найнявшись на службу цісареві, як зазначив М. Антонович, "козаки виламались з державного зв'язку Речі Посполитої. І відтепер вони представляють собою окрему політичну організацію, від якої можна сподіватися кожночасно всякого союзу з сусідами. Ось чому першою вимогою поляків при всіх переговорах під час війни 1596 року була видача чужоземних корогов. Цією видачею немов символізувався поворот козацтва до слухняності польського уряду"⁴⁴.

Можна до певної міри погодитися з М. Антоновичем, що на час Наливайківщини фатальною для козацтва була та обставина, що воно не зуміло стати організаційним цементом для протишляхетських елементів. Зокрема, на покозаченій Україні, на Поділлі була можливість влаштувати стабільний новий суспільний лад. Але в масі такі ідеї були козакам чужі. Козаки в більшості хотіли прогодувати себе, але не усвідомили як слід своїх обов'язків перед країною, що їх годувала, — дати їй лад і безпеку. І тому їх побут на населених землях виливався в ряд розбишацьких нападів на мирні господарства. Серед козаків, мабуть, не було ні одної видатнішої постаті з ширшим політичним світоглядом, яка зуміла б надихнути вояцькі маси ідеєю вищою, ніж погранична жандармерія, яку проектував Наливайко⁴⁵.

І в ході повстань 90-х років XVI ст. з'ясувалася неприйнятність для всього народу тієї суспільної і військової організації, що була придатна для "порівняно нечисленних козаків, особливо для запорожців"⁴⁶.

⁴¹Там же.— С. 53—54.

⁴²Там же.— С. 33.

⁴³Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 267.

⁴⁴Антонович М. Студії з часів Наливайка.— С. 9.

⁴⁵Антонович М. Студії з часів Наливайка.— С. 47.

⁴⁶Гейсман. Краткий курс истории военного искусства в средние и новые века (VI—XVII ст.).— СПб., 1907.— С. 256.

Щодо полкової організації Війська Запорозького на той час, то цікаві писемні свідчення в зв'язку з цим маємо з початку XVII століття. В 1601 році, скажімо, козаки ділилися на чотири полки, в кожному — п'ять сотень, сотні — на десятки, яких було всього 152. На чолі козацького війська стояли гетьман, обозний, писар; в полку старшинували полковник, два осавули, чотири сотники і 50 десятників; у полку було також по три пушкарі, одному прапорщику, сурмачеві, трубачеві і бубенщику і чотири візничих. Весь реєстр — 2032 чоловіки⁴⁷. Однак, як територіально вони були організовані — невідомо. У грудні 1613 згадуються теж чотири полки — Путивльця, Яцька, Мітли і Топиги⁴⁸.

Як же змінилося ставлення з боку Речі Посполитої до козацтва після Московського походу 1618 р., в якому воно мало великі заслуги? А ось такими рішеннями сеймиків: "Що ж до козаків, вважаємо за дуже потрібне задоволення їх щорічною платнею, аби були слугами й жовнірами його величності короля та Речі Посполитої, рівно ж у послусі королівської величності й під командою п. п. коронних гетьманів, в числі не більшим, ніж призначили їх мосці п. п. комісари, уповноважені на то його величністю, а, зокрема, або було скасовані їхні юрисдикції"⁴⁹.

Тоді ж шляхта ставить питання про обмеження козацького реєстру до тисячі, бо, мовляв, козаки як руйнівний елемент провокують турків на війну. Зокрема, про це йдеться в сеймиковій інструкції Познанського та Калішського воєводств 1619 р.: "Речі Посполитій належить пильнувати й побоюватися чисельного й страшного козацтва, тим більше, щоб не підбурювали проти нас турчина нападами на морі... Отож треба чинити пильне старання, аби ту сваволлю можна було б погамувати або допровадити до якогось порядку з користю для Речі Посполитої"⁵⁰.

Але далі розмов справа не пішла.

Коли ж сам турецький султан Осман II вирушив проти "Лехістану" на чолі 150-тисячної добірної армії, то переляканий Варшавський сейм згоден був ухвалити і 20-тисячний козацький реєстр⁵¹. Під Хотинем 1621 року зустрічаємо вже 13 козаць-

⁴⁷ Довнар-Запольский М. Жалованье запорожцам и количество их полков до 1648 г. // Киев. старина.— 1896.— Февр.— С. 54.

⁴⁸ Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1908.— Т. 8.— С. 126—127.

⁴⁹ Akta grodzkie i ziemskie.— Lwow, 1869.— Т. 20.— S. 165.

⁵⁰ Akta sejmikowe wojewodstwa Poznanskiego i Kaliszskiego, 1572.— Poznan, 1962.— Т. 1.— Cz. 2.— S. 74.

⁵¹ Мельник М. Україна і Крим в історичних взаєминах // Визв. шлях.— 1982.— Кн. 8.— С. 1002.

ких полків⁵², проте на їхню територіальну приналежність також не вказується. У зв'язку з цим є сумнівним повідомлення Кониського про 10 козацьких територіальних полків за гетьмана Богданка, яке прийняв на віру М. Максимович⁵³.

Після Хотинської перемоги довіра до козаків не збільшилася. Сеймикові інструкції домагаються обмеження платні та стримування козацьких морських походів. Скажімо, інструкція для сейму Краківського воєводства від 13 грудня 1622 року зазначає: "... сваволя козацька тягне за собою велику небезпеку для Речі Посполитої, бо своїми експедиціями змушують нас до війни з турками, і може бути страшна для коронної слади; уникнути її вже важко, і мусить бути узгіднена домовленість усіх станів; цим пунктом поручаємо панам послам зв'язатися з сенатом, щоб якнайшвидше винесли постанову з користю для Речі Посполитої"⁵⁴.

В інструкції на сеймик у Вишні в грудні 1622 року підкреслювалося: "Не згадують наші браття й козаків-запорожців, які в цій війні робили послугу Республіці, за що їх хвалять з охотою, але тим, що попри колишню практику переросли розміри своїх формацій і, прилучивши до себе більшу громаду, ніж на колишніх комісіях з ними було ухвалено, великі прикрощі чинять старостам і громадянам Київського й Брацлавського воєводств, нападають на братів наших шляхтичів... море не занедбують"⁵⁵.

Обмеження кількості козацьких військ було для шляхти гарантією внутрішнього спокою, але цим знову було знехтувано нагоду створити потужну збройну силу в Польщі.

Зрештою розвій сили Війська Запорозького привів до запровадження військово-територіального устрою козацтва на городовій Україні, що було значним кроком на шляху до формування української державності. Але це трапилося не 1638 року, як чомусь пише сучасний український історик В. Смолій⁵⁶, а 1625 року, після Куруківської угоди.

А радянський історик В. Голобуцький навіть вказує, що після Куруківського перемир'я повстанців з шляхтою реєстрові

⁵²Жерела...— Т. 8.— С. 250.

⁵³Максимович М. Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого // Отд. оттиск из "Вестника имп. Рус. геогр. общества за 1856 г." — № 4.— С. 5.

⁵⁴Akta sejmikowe wojewodstwa Krakowskiego.— Wrocław, 1970.— S. 10.

⁵⁵Akta grodzkie i siemskie.— Т. 20.— S. 204.

⁵⁶Правда Украины.— 1990.— 16 авг.

козаки поділилися на шість територіальних полків — Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський⁵⁷. На жаль, В. Голобуцький не дає посилання на джерело, а це ускладнює підтвердження такого повідомлення.

У жодному з відомих нам документів не згадується про перелік територіальних полків. У самому тексті Куруківського трактату, скріпленого підписами козацької старшини 6 листопада 1625 року на Ведмежих лозах, зокрема, вказується, що "з 6 листопада по 18 грудня нового стилю поточного року ... козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6000 із зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві"⁵⁸. Далі в цьому документі вказується, що серед козацької старшини, крім старшого над усім військом — гетьмана, обозного, двох осавулів, судді, будуть шість полковників, шість полкових осавулів і шістдесят сотників.

Такі дані дають підставу твердити про запровадження полкового територіального поділу в реєстровому козацькому війську. Однак у Куруківському трактаті, як бачимо, не називається шість територіальних полків, а лише мовиться про те, що вписані в реєстр "з числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу, за порогами, і там виконувати свою службу: подавати відомості про дії ворогів, не допускати їх до переправ і взагалі захищати ті місця. Решта, живучи на волостях, мусять йти в похід з наказу коронного гетьмана..."⁵⁹.

Можемо з певністю говорити лише про те, що шість козацьких полків розташувалися в основному на території Київського воєводства, де, згідно з листраціями 1622 року, називаються Канівське, Переяславське, Корсунське, Черкаське, Богуславське, Білоцерківське староства. Саме ці адміністративно-територіальні одиниці могли послужити основою для створення однойменних полків, оскільки там концентрувалась основна маса козаків. При цьому треба зазначити: хоча до Київського воєводства в цей період і належали Овруцьке, Житомирське, Остерське староства, в них козацькі полки не могли розміщуватися навіть

⁵⁷ Голобуцький В. Запорожское казачество.— К., 1957.— С. 202.

⁵⁸ Історія України в документах... — Т. 3.— С. 141.

⁵⁹ Історія України в документах... Т. 3 — С. 144.

уже з огляду на те, що це було б дуже далеко від південних кордонів України, які постійно порушувалися татарами.

Не з'ясовує ситуації і розповідь посланця Київського митрополита Іова Борецького до Москви священника Пилипа 25 грудня 1625 року: "А козацкий де гетман Дорошенко с польскими комиссарами ездит по козацким городам, разбирает козаков. И ныне де гетман Дорошенко пришел для разбору козацкого в Нежин, а из Нежина де быть ему в Прилуках и в Лубнах козаков же разбирать"⁶⁰.

Нічого не згадується і в козацьких інструкціях послам до польського короля взимку і навесні 1626 року про підтвердження результатів комісії⁶¹, в ухвалі шляхетського сейму про затвердження Куруківського трактату⁶².

Окреслену козацьку територію видно з документів початку 30-х років XVII ст.

8 червня 1630 року під час переговорів козаків з шляхтою серед представників їх бачимо: "Левко Бут з Канева, Левко Бубнівський Каленич з Черкас, Чечуга з Черкас, Іван з Канева, Заблоцький з Канева, Юрко Лотик з Чигирина"⁶³. З огляду на це можна стверджувати, що центри козацьких полків тоді розташовувалися в Каневі, Черкасах, Чигирині. Інших конкретних відомостей не маємо.

Після повстання Тараса Федоровича було збільшено реєстр до 8 тисяч. Його оформлення відбулося 6 травня 1631 року, і це розширило вплив козацтва на волость. Тоді згадується про Переяславський полк⁶⁴. Конкретніші дані знаходимо наступного року. Так, в розповіді в Путивлі 1632 року козака Івашки Павлова, котрий попросив московського підданства, довідуємось, що "собралось черкас в Корсуне с гетманом с Ондрюшком Деденком з 2000 человек, а были з городов лутчие люди: от Белье Церкви полковник Дацко, а с Чигирина полковник Тараско, ис Корсуни полковник Миско Пивоваренко, ис Переяславля полковник Олихвер, ис Лубен полковник Лавринко, ис Черкас войсковой же судья Гиря, ис Киева сотник (підкреслення наше.— В. С.) Кизим и изо всех городов"⁶⁵.

⁶⁰Воссоединение... — Т. 1.— С. 62.

⁶¹Жерела... — Т. 8.— С. 295—302.

⁶²Volumina legit.— Т. 3.— S. 237.

⁶³Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ).— Фонд 1235.— Опис 1.— Спр. 127.— Арк. 31.

⁶⁴Молва.— 1831.— С. 99—100.

⁶⁵Воссоединение... — Т. 1.— С. 129.

У березні 1634 року разом з гетьманом Ілляшем Бутом згадуються полковники: "Гришка Черкаський, да полковник Каневський Данила, да полковник Острянин Яцко, да полковник Юрко Чигиринський Латышъ, да полковник Филоненокъ Карсынський, да полковник Билецкий"⁶⁶. Там же називається і полковник Оліфір з Переяслава⁶⁷.

Український історик з Австралії П. Грабчук вказує: "До шести городських козацьких полків: 1. Черкаси, 2. Переяслав, 3. Канів, 4. Корсунь, 5. Біла Церква, 6. Чигирин після 1630 р. прийшли два полки: 7. Лубни, 8. Миргород"⁶⁸.

А ось таке повідомлення маємо з російських документів: зимою 1634—35 років "полтавський (підкреслення наше.— В. С.) полковник Яцко Острянин хотел ийти со всеми плотавцы на государство имя"⁶⁹. Як бачимо, серед задніпровських полків поряд з миргородським, лубенським, яблунівським називається і полтавський.

На час Смоленської війни 1633—1634 рр. припадають і дещо інші повідомлення про козацьку військову організацію, зауважимо, організацію під час походу. Так, німецький вояк з московського війська, котрий утік з козацького табору, розповідав, що запорожці гетьмана Орендаренка, що розташувалися тоді (березень 1634 року) в Щелканові (40 верст на схід від Калуги), мають 6 полків, у кожному по 6 рот, а в них по 300 чоловік⁷⁰.

У 1637 році під Боровицею присягу давали полковники: Яцик Гугнивий — черкаський, Андрій Лобода — канівський, Гришай Хомич — чигиринський, Максим Нестеренко — корсунський, Ілляш Караїмович — переяславський, Яцина — білоцерківський, Терешко — яблонівський⁷¹.

А от з 1638 до 1648 року, тобто до початку визвольної війни на Україні існувало шість реєстрових полків — Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Черкаський, Чигиринський і Переяславський, в кожному з яких нараховувалося до 1000 козаків⁷².

⁶⁶Акты Московского государства.— СПб., 1894.— Т. 1.— С. 586—587.

⁶⁷Там же.— С. 611.

⁶⁸Грабчук П. Унія, Тарас Трясило і наші ієрархи // Громада (Австралія).— 1990.— № 6.— С. 9.

⁶⁹Пашуто В., Флоря Б., Хорошкевич А. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М., 1982.— С. 218.

⁷⁰Антонович М. Козацьке військо у Смоленській війні.— Прага, 1932.— С. 40.

⁷¹Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 8.— С. 272.

⁷²Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 8.— С. 313.

Симон Старовольський вважав, до речі, козацький устрій кращим, ніж мали інші народи, в тому числі німці, швейцарці, римляни і греки: "Ліпше козаки запорожські, які своє військо поділяють на тисячі і полковника ставлять над десятьма сотниками, а сотника над десятьма десятниками чи отаманами. А десятник, крім дев'яти старих козаків, якими керує по звичаєві, має у своєму відділові тридцять і сорок молодих козаків, яких розподіляє поміж своїми товаришами по рівному числі для вивчення. Тому полковник стоїть на чолі тисячі вояків старих, але іноді, звичайно, має три і чотири тисячі у своєму полкові, якими командує майже по нормам старих римлян, привчаючи їх до праці і військових вправ. Але найбільше вимагає від них дотримання тиші у таборах і послуху під страхом навіть кари на горло, а не лише киями"⁷³.

Звичайно, куца була ця козацька автономія, але саме вона готувала ґрунт для проголошення Гетьманщини — української держави. Зокрема, в перший період визвольної війни 1648—1657 рр.

Адже саме в цей час щойно створена українська народна армія здобула славетні перемоги на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом. Обширнішою була і територія, на якій формувалися повстанські полки, було їх набагато більше, чисельніших, поки не стискували козацьку вольницю жорсткі рамки Зборівської угоди.

Межі українських і білоруських земель, на яких у ході визвольної війни виникли козацькі полки, в порівнянні з умовами Зборівського миру, слід відсунути на рубіж, визначений Б. Хмельницьким під час прийому польських комісарів у Переяславі 25 січня 1649 року: "Коронні і Литовські війська не повинні вступати в межі Київського воєводства по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського і Брацлавського воєводства — по Кам'янець. Запорізькі війська також зазначених рік переходити не повинні"⁷⁴. На ці умови перемир'я погоджувався і польський король Ян Казимир, про що свідчить його грамота від 27 березня 1649 року⁷⁵.

Саме з цієї окресленої території і належить виходити, визначаючи кількість козацьких полків, створених у 1648—1649 рр. Їх, звичайно, було більше, ніж при складенні Реєстру 1649 року. Зокрема, козацький лікар Лука розповідав у Путивлі у вересні

⁷³Слюсаренко Ф. Польський письменник Симон Старовольський про Запорозьке Військо.— Б. м. і д.— С. 10.

⁷⁴Історія України в документах і матеріалах.— Т. 3.— С. 156.

⁷⁵Науковий архів Інституту історії України НАНУ.— Опис 4.— Спр. 7.— Арк. 95.

1649 року, що з гетьманом у поході під Збараж було 23 полковники⁷⁶, крім тих, що залишилися боронити кордон від Литви. Комендант Львова твердить, що восени 1648 р. місто облягало 35 полків Б. Хмельницького⁷⁷. М. Максимович називає в 1648 р. 26⁷⁸, у Писарівському літопису, опублікованому істориком М. Маркевичем, нараховується 34⁷⁹.

Зрештою, територію козацької держави на кінець 1648 року сам Богдан Хмельницький визначив у таких межах, повідомляючи про це турецького султана: "А нам Господь бы в нагороду за наші кривди дозволив взяти від владу більшу половину польського королівства, Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля із усією Руссю, аж по Віслу"⁸⁰.

На основі аналізу різних джерел, відомих на сьогодні, автор вважає, що до діючої армії 1648—1649 років треба віднести Білоцерківський, Борзенський, Браславський, Брагинський, Вінницький (Кальницький), Гадяцький (Зіньківський), Животівський, Звягельський, Іркліївський, Іченський, Кам'янецький, Канівський, Київський, Корсунський, Лисянський, Лохвицький, Лубенський, Миргородський, Мозирський, Могилівський (Подністрянський), Ніжинський, Овруцький, Остерський, Паволоцький, Переяславський, Подільський, Полтавський, Прилуцький, Речицький, Роменський, Торговицький, Туровський, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський і Чорнобильський полки з умовним (оскільки вірогідних джерел мало) визначенням їхньої території.

Білоцерківський полк. Існував ще до визвольної війни в числі шести реєстровних; влітку 1648 р. вже рахувався у складі народної армії; наприкінці червня польського посла до Б. Хмельницького приймав білоцерківський полковник Іван Гирия⁸¹. Правда, вперше ім'я іншого запорозького полковника з Білої Церкви зустрічаємо в історичних документах ще раніше — Ярему Хмеленка в травні 1648 року⁸². До Зборівського миру до складу полку входили, очевидно, містечка, згадані в описі 1654 р.: Біла

⁷⁶Акты ЮЗР.— СПб, 1861.— Т. 3.— С. 345.

⁷⁷Dzieje Karola Szajnoch.— Warszawa, 1878.— Т. X.— S. 131.

⁷⁸Максимович М. Обозрение городовых полков... — С. 8—9.

⁷⁹Маркевич Н. История Малороссии.— М., 1843.— Т. 5.— С. 167.

⁸⁰Документи Богдана Хмельницького.— С. 628.

⁸¹Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1965.— С. 31.

⁸²Львівська наук. б-ка НАН України.— Фонд Оссолінських.— Спр. 231/П.— Арк. 168.

Церква, Ставище, Синявка, Ківшувата, Боярка, Рокитне, Гетьманівка, Фастів, Насташка, Вільшанка, Бишів, Триліси, Лесевичі, Кам'яний Брід, Шавулиха, Чорна Кам'янка, Вільховець⁸³.

Брагинський полк. Згадується вперше в листі невідомого із Стрешина 18 квітня 1649 року. В цьому документі, зокрема, зазначається, що брагинський полковник Макера (можливо, Мозира) має в Лоеві і Брагині 6000 війська, в Речиці — 700⁸⁴. З цього видно, що Брагинський полк займав територію в межиріччі Дніпра і Прип'яті.

Борзенський полк. Про його існування маємо свідчення авторитетного учасника визвольної війни — полковника Силуяна Мужилівського, котрий називає це бойове з'єднання серед тих, хто виступив з Богданом Хмельницьким улітку 1648 року під Паволоч⁸⁵. Є підстави стверджувати: Борзенський полк створений раніше Чернігівського, і, оскільки останній не згадується під час походу під Замостя, то полк Мартина Небаби, що "передову сторожу творив"⁸⁶, був саме борзенським. Підтвердженням цього є й те, що Чернігів був здобутий козаками пізніше всіх інших лівобережних міст.

До складу Борзенського полку входили батуринська, сосницька, борзенська, глухівська, конотопська, бахмацька, івангородська сотні, названі в "Реєстрі" 1649 р. в складі Чернігівського полку⁸⁷, а також новгород-сіверська сотня⁸⁸ і Стародубщина, звідки в грудні 1648 року набирали охочих воювати в козацькому війську. Крім того, аж до складання "Реєстри" Мартин Небаба іменується полковником батуринським⁸⁹, борзенським⁹⁰, почеповським⁹¹. А наказному полковникові Борзенському Петрові Забілі, котрий заступав Небабу під час літньої компанії 1649 року, в Новгород-Сіверський пишуть козаки зі Стародуба, прохаючи йти їм на допомогу⁹². Наведені факти, на думку автора,

⁸³Акты ЮЗР.— СПб., 1878.— Т. 10.— Приложение к № 5.— С. 783—797.

⁸⁴Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов.— К., 1890.— Т. 1.— С. 336.

⁸⁵Воссоединение... — Т. 2.— С. 129.

⁸⁶Жерела... — Львів, 1898.— Т. 4.— С. 69.

⁸⁷Реестра Всего Войска Запорожского после Зборовского мира... — М., 1875.— С. 333—337.

⁸⁸Акты ЮЗР.— СПб., 1861.— Т. 3.— Дополнение.— С. 56.

⁸⁹Рук. фонд ІІУ НАНУ.— Опис 4.— Спр. 7. Арк. 30.

⁹⁰Акты ЮЗР.— СПб., 1875.— Т. 8.— С. 360.

⁹¹Акты ЮЗР.— Т. 3.— Дополнение.— С. 46.

⁹²Акты ЮЗР.— Т. 8.— С. 331.

підтверджують територіальне означення Борзенського полку в перший період визвольної війни. Під час складання Реєстру його територія була включена до складу Чернігівського полку. До речі, при полковому місті бачимо окремо "борзенців"⁹³, котрі, певно, перейшли сюди з Мартином Небабою.

Браславський полк. До складу цього полку входили населені пункти колишнього Барського староства: Браслав, Шаргород, Клебань, Браїлів, Чернівці, Мурахва, Станіславчик, Красне, згадані і в Реєстрі 1649 р.⁹⁴.

Вінницький полк. Перша згадка про Вінницький полк під проводом Остапа датується липнем 1648 року⁹⁵. На території полку перебували ті ж сотні, очевидно, які пізніше були включені в Реєстр 1649 р. до складу Кальницького: бабинська, балабанівська, борщівська, вороновицька, купянська, липовецька, немирівська, животівська, погребещенська, іленська, дашівська, олятинська, прилуцька, рахнівська, терлицька⁹⁶. До складу Вінницького полку могли також входити Літин, Хмільник, а також Стара Синява, Скаржинці, Махнівка, розташовані західніше від Вінниці.

Гадяцький полк. Про козацьке самоврядування в Гадячі і на навколишній території маємо відомості вже від 27 травня 1648 року. Хотмижанин Тит Петров розповідав, що "в Гадяче и на Веприке панов и урядников никого нет, а одни мещане и войты новые из мещан..., а в Гадяче де ныне называют полковниками пана Хмельницкого да Капусту"⁹⁷. До Гадяцького полку вплилися, мабуть, жителі населених пунктів так званого "гадяцького ключа", до якого в другій чверті XVIII століття належали: Гадяч, Опанасівка, Липова Долина, Русанівка, Розбишівка, Сергіївка, Петрівка, Подолки, Подставки, Бірки (гадяцькі), Сватки, Максимівка, Римарівка, Плішивець, Дудчинці, Красна Лука, Книшівка, Веприк, Сари, Березова Лука, Камішна Лютенька, Зіньків, Бірки (зіньківські), Більськ, Глинське, Опішня, Ращівка, Броварки, Грунь, Ковалівка, Лучка, Котельва, з яких пізніше і склався відновлений Гадяцький полк⁹⁸.

⁹³Реєстра... — С. 332.

⁹⁴Реєстра... — С. 159—180.

⁹⁵Пам'ятники... — Т. 1.— С. 255.

⁹⁶Реєстра... — С. 183—197.

⁹⁷Акты Московского государства.— Т. 2.— С. 220.

⁹⁸Бужанський М. "Гадяцький ключ" // Записки Полтав. наук. при ВУАН тов-ва.— Полтава, 1928.— Вип. 2.— С. 41.

Животівський полк. Про територію цієї військової одиниці армії Богдана Хмельницького жодних звісток поки що не вдалося відшукати. Полк був створений, звичайно, влітку 1648 року, коли через Животів проходили повстанці. Коли ж наступного року Животівський полк було ліквідовано, багато його козаків переселилися в східні полки. Так, у Чигиринському записані Павло, Грицько, Процик, Іван Животівські⁹⁹. Ці прізвища зустрічаємо також у Черкаському, Корсунському, Уманському, Кропивенському, Полтавському і Чернігівському полках¹⁰⁰.

Звягельський полк. Про існування Звягельського полку як окремої військової одиниці народної армії в перший період визвольної війни сумнівів немає. Історичні документи вказують нам і на організатора полку — звягельського міщанина кушніра Михайла Тишу, котрий підняв на боротьбу населення звягельського повіту¹⁰¹, а потім повів своїх бойових побратимів під Пилявці, після розгрому там польської армії брав участь у військовій раді Б. Хмельницького¹⁰². Основний склад Звягельського полку, звичайно, становили вихідці однойменного староства з місцевостями: Звягель, Острожок Новий, Дубрівка, Івашківщина, Кикова, Рогачів, Суемці, Кожушки, Капуни, Стриєва, Сусла, Кияни, Дворець, Зданівка, Онисимовичі, Колоденка, Пишківці, Кудинка, Орени, Киянка, Юрковщина, Вилуски, Курмань, Горки, Смолдирів, Хижівка¹⁰³.

Іркліївський полк. Про його існування, зокрема участь у поході під Львів, вказує у документах М. Максимович¹⁰⁴. Територія цього полку, на думку автора цих рядків, займала лівий берег Дніпра, включаючи сотенні містечка Вереміївку, Іркліїв, Воронівку, Жовнин, Максимівку, Омельник, Потік і Кропивне, які в жовтні 1649 р. відійшли до Кропивенського, Черкаського, Чигиринського полків. До початку визвольної війни маємо свідчення про п'ять сотень цього полку: іркліївську, васютинську, вереміївську, канівецьку та бурімську¹⁰⁵, однак з яких джерел вони взяті — невідомо.

⁹⁹Ресстра... — С. 15, 16.

¹⁰⁰Там же.— С. 47, 84, 91, 93, 134, 253, 298, 299, 301, 337.

¹⁰¹Архив Юго-Западной России.— К., 1914.— Ч. 3.— Т. 4.— С. 225.

¹⁰²Драбичка Г. Действия презельной и от начала поляков кровавейшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляками.— К., 1854.— С. 53.

¹⁰³Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.— К., 1930.— С. 40—41.

¹⁰⁴Максимович М. Сочинения.— К., 1876.— Т. 1.— С. 712.

¹⁰⁵Історія міст і сіл УРСР: Черкаська обл.— К., 1970.— С. 715.

Іченський полк. Існував до визвольної війни як окрема військова одиниця¹⁰⁶, а в 1648 році перейшов на бік повстанців¹⁰⁷. До його складу, мабуть, входили козаки навколишніх сіл і містечок, що побіля Ічні.

Кам'янецький полк. Про цю військову одиницю української народної армії повідомляється в Писарівському літопису, опублікованому М. Макревичем¹⁰⁸, де названо одночасно і його полковника — відомого згодом ватажка народних мас Зеленського. Конкретну територію полку, на жаль, описати не можемо, оскільки ніяких документів щодо його поки що не виявлено.

Канівський полк. Існував до визвольної війни¹⁰⁹. Займав до складання Реєстру територію лише на правому березі Дніпра. До 1649 р. до нього входили такі сотенні міста: Стайки, Ржищів, Терехтемирів, Межиріч, Маслівка¹¹⁰. Є відомості, що до Канівського полку належав і Кагарлик¹¹¹.

Київський полк. Про Київський полк маємо свідчення вже з червня 1648 р.¹¹². У перший період повстання до нього слід віднести міста Макарів, Ясногородку, Білогородку, Обухів, Гостомель, Ворсівку, Мотовилівку, Трипілля, Васильків, Ходосів, Вишгород, Димер, Карпилівку, Бородянку, Лісники, які називає академік І. Крип'якевич¹¹³. Можливо, до складу полку входили також Кодня, Коростишів, Брусилів, Житомир, Радомишль з навколишніми селами.

Корсунський полк. Він був першим бойовим з'єднанням Богдана Хмельницького, перейшовши на бік повстанців на Січі ще в лютому 1648 року¹¹⁴. Під проводом свого першого полковника Максима Кривоноса брав участь у битвах на Жовтих Водах та під Корсунем. До складу Корсунського полку в перший період визвольної війни входили: Ісайки, Медвин¹¹⁵, Вільшана,

¹⁰⁶Лазаревський А. Описаніє старої Малороссии: Полк Прилуцкой.— К., 1902.— Т. 3.— С. 224.

¹⁰⁷Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 6.— Чернигов, 1874.— С. 496.

¹⁰⁸Маркевич Н. История Малороссии.— Т. 5.— С. 167.

¹⁰⁹Документи об освободительной войне... — С. 14.

¹¹⁰Крип'якевич І. Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. // Історичні джерела та їх використання.— К., 1966.— Вип. 2.— С. 136.

¹¹¹Історія міст і сіл УРСР: Київська область.— К., 1971.— С. 331.

¹¹²Акты ЮЗР.— Т. 3.— С. 210.

¹¹³Крип'якевич І. Адміністративний поділ... — С. 137—138.

¹¹⁴Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1962.— С. 102.

¹¹⁵Історія міст і сіл УРСР: Київська область.— С. 164, 170.

Мліїв, Звенигородка, Стеблів, Кальниболото¹¹⁶, названі в І. Крип'якевича, Деренковець, В'язівка, Сахнівка, Водяники, Гуляй-поле¹¹⁷.

Лисянський полк. Територія цього полку, названого у Літописі Самовидця¹¹⁸, була невеликою. Оскільки в джерелах не знаходимо даних про міста й села, віднесені до Лисянського полку, його територію можна умовно визначити, виходячи з крайніх населених пунктів сусідніх — Уманського і Білоцерківського, Корсунського (до якого приєднаний в 1649 р.) полків. Аналіз свідчить, що на цій території, зокрема сучасного Лисянського району Черкаської області, в той час існували Босівка, Боярка, Будища, Бужанка, Кам'яний Брід, Рубаний міст¹¹⁹.

Лохвицький полк. Згадується в переліку бойових з'єднань української народної армії під Збаражем¹²⁰. Його основу склали в основному вихідці Лохвиці, Сенчі, Чорнух.

Лубенський полк. Був створений після втечі українського магната Яреми Вишневецького з Лівобережної України¹²¹. Взимку 1649 р. козаки цього полку стояли в Звягелі¹²². Під час складання реєстрів його територія відійшла до Миргородського і Кропивенського полків. Відновлений 1658 року Лубенський полк обійняв ту ж територію, яка була і до жовтня 1649 року. Сотенними містечками в перший період визвольної війни були: Лубни, Оржиця, Яблунів, Пирятин, Городниця, Лукомля¹²³.

Миргородський полк. Перша згадка про козаків цього полку належить до липня 1648¹²⁴. У перший період визвольної війни він займав територію в середньому Межиріччі Псла і Сули. Тут у цей час існували сотні: остапівська, сорочинська, хорольська, краснопільська, миргородські (чотири), устивицька¹²⁵.

Могилівський полк. Полковий козацький устрій запроваджено в Могилеві-на-Дністрі 1648 р. Наступного року бачимо цей полк у складі війська Б. Хмельницького¹²⁶. Можна погодити-

¹¹⁶Історія міст і сіл УРСР: Черкаська область.— С. 135, 205.

¹¹⁷Крип'якевич І. Адміністративний поділ... — С. 138.

¹¹⁸Летопись Самовидца по новооткрытым спискам.— К., 1878.— С. 19.

¹¹⁹Історія міст і сіл УРСР: Черкаська область.— С. 426, 427, 430.

¹²⁰Kochowski W. Historya państwa Jana Kazymierza.— Poznań, 1859.— Т. 1.— S. 48.

¹²¹Максимович М. Сочинения.— Т. 1.— С. 715.

¹²²Акты ЮЗР.— Т. 3.— С. 329.

¹²³Максимович М. Сочинения.— Т. 1.— С. 715—716.

¹²⁴Воссоединение... — Т. 2.— С. 129.

¹²⁵Крип'якевич І. Адміністративний поділ... — С. 139.

¹²⁶Летопись Самовидца... — С. 19.

ся, що до складу Могилівського полку входили в 1648—1649 рр. козаки могиливіської, яришівської, ярузької, вільхівської, березівської і курилівської сотень, а також міщани Серебрії, Козлова, Куківки, Михайлівки, Корківець та інших населених пунктів, які значаться 1659 року в присяжних реєстрах Подільського полку¹²⁷, а також жителі прилеглих до Дністра Буші, Рашкова, Калюса, позначених на карті Боплана¹²⁸. 1649 р. Могилівський полк був включений до складу Браславського.

Мозирський полк. Відомості про створення Мозирського полку маємо із свідчень козаків, захоплених у полон у серпні—вересні 1648 року в Білорусії. З них довідуємося, що з самого Мозиря набрано 400 чоловік, ватажком цієї хоругви був місцевий міщанин Седляр. До складу полку входили населені пункти, розташовані на берегах Прип'яті і Дніпра, зокрема Петриківка, Бабури¹²⁹. З останніх, до речі, прислали в Мозир 30 коней, зброю. А взагалі озброєння полку було поганим; "рушниць ледве половина має, пороху і гармат мало. Половину гармат з Петриківки забрали козаки на Україну". Першим полковником називається мозирський міщанин Іван Столяр¹³⁰, у лавах полку нараховувалося до 20000 осіб¹³¹. Можливо, що в полку були вихідці з Горваля¹³², Бобруйська, де стояли козацькі загони¹³³.

Ніжинський полк. Перша згадка про полк датується липнем 1648 р. в таборі під Черніговом¹³⁴. Навіть при укрупненні козацьких полків у 2649 році Ніжинський обійняв невелику територію. Можна припустити, що вона не змінювалася аж до 1654 р. З огляду на це до нього треба віднести 11 сотень, зазначених у Реєстрі: березівську, дівицьку, сім ніжинських, носівську і кобижчанську¹³⁵.

Овруцький полк. На північних рубежах, за свідченням Самовидця, головним полком був Овруцький, "до которого усе Полесья належало"¹³⁶. Овруцький полк створювався влітку 1648 р.

¹²⁷Рук. фонд ІУ НАНУ.— Опис 4.— Спр. 27.— С. 7—15.

¹²⁸Ляскоронский В. Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России.— К., 1901.— С. 18.

¹²⁹Документи освободительной войны... — С. 105.

¹³⁰Там же. — С. 105.

¹³¹Jakuba Michalowskiego Ksicza pamietnicza.— Krakow, 1864.— S. 179.

¹³²Костомаров Н. Богдан Хмельницкий.— СПб., 1904.— С. 198.

¹³³Історія України в документах.— Т. 3.— С. 150.

¹³⁴Филарет. Историко-статистическое описание... — С. 277.

¹³⁵Реєстра... — С. 321—329.

¹³⁶Летопись Самовидца... — С. 19.

за допомогою місцевої дрібної шляхти, серед якої виділявся дворянин Іван Бруяка¹³⁷, пізніше полковник овруцький. Нарховувалося в складі полку 6000 козаків, серед яких були і білоруси¹³⁸. До речі, це підтверджується і записами Житомирської громадської книги: серед населених пунктів, що на території Білорусі, називаються Скородне, Словечне¹³⁹. До складу полку входили також Чоповичі, Копище, Олевськ¹⁴⁰. На території, окресленій цими населеними пунктами, були також на той час Народичі, Словечне, Норинськ, Вільча, Хабне (нині — Поліське, райцентр Київської області).

Остерський полк. Його існування засвідчують чимало джерел, зокрема згадується він дослідником В. Коховським серед полків Хмельницького під Збаражем¹⁴¹. М. Маркевич називає навіть його керівника — Тимофія Носача¹⁴². Автор цих рядків вважає, що на території полку були такі сотенні містечка: Бобровиця, Гоголів, Заворичі, Козелець, Остер, Моравськ, які потім відійшли до Переяславського полку. Це твердження можна обґрунтовувати тим, що територія Переяславського полку до повстання не включала названих містечок і навколишніх біля них сіл, а також тим, що до складання Реєстру він мав шість сотень¹⁴³.

У той же час у скаргах, що зафіксовані у Володимирському городському суді, є й такий запис: "Михайло Крыса — полковник и региментор козаков, з волости Котеленской згромажоньми"¹⁴⁴.

Паволоцький полк. З яких сотень складався Паволоцький полк — у перший період повстання — це було загадкою для М. Максимовича¹⁴⁵, котрий у своїх дослідженнях цього періоду так і залишив зазначене питання відкритим. Як відомо, організатором полку був місцевий вїйт, син священника з села Миньковець, Іван Аврамович Кучевич-Миньковський, який підняв проти поляків жителів Паволочі, Котельні, Конлівки, Лисовець

¹³⁷Опись актовой книги Киевского Центрального архива.— К., 1878.— № 19.— С. 6.

¹³⁸Коваленко Л. Події визвольної війни українського народу і боротьби за возз'єднання України з Росією в Східній Волині // Наук. записки Житомир. пед. інституту.— К., 1965.— Т. 2.— С. 24.

¹³⁹Опись АК КЦА.— № 19.— С. 4.

¹⁴⁰Історія міст і сіл УРСР: Житомирська область.— К., 1973.— С. 423, 527, 537.

¹⁴¹Kochowski W.— Op. cit.— S. 48.

¹⁴²Маркевич Н. История Малороссии.— С. 167.

¹⁴³Історія міст і сіл УРСР: Київська область.— С. 50.

¹⁴⁴Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— С. 809.

¹⁴⁵Максимович М. Сочинения.— Т. 1.— С. 691.

та інших навколишніх сіл¹⁴⁶. А остаточно полк сформувався, мабуть, у липні 1648 року, коли в Паволочі деякий час перебував Б. Хмельницький.

Крім вище названих населених пунктів, під хоругвою Паволоцького полку перебувала Ружинська сотня¹⁴⁷, а також Верхівня, Карабчів, Бистрик, Білилівка, Вчорайше, Трубіївка, Білопілля, Строків, Ягнятин, Таборівка, позначені на карті Боплана¹⁴⁸.

Відношення з 1654 року Сквири, Антонова і Торговиці до Паволоцького полку¹⁴⁹ з Білоцерківського дає підстави вважати, що ці населені пункти були в його складі і на початку повстання. До Паволоцького полку могли належати також Ходорків і Бердичів, які географічно були ближче до Паволочі в порівнянні з іншими полковими містами.

Переяславський полк. Існував задовго до визвольної війни. Сотенними містечками були: Вороньків, Баришівка, Березань, Басань, Яготин, Гельмязів, Золотоноша, Домонтів, Бубнів, Леплява, Билів, Іркліїв, Кропивна¹⁵⁰, останні два у 1648—49 рр., очевидно, мали належати до Іркліївського полку.

Подільський полк. Уперше Подільський полк згадується в історичних документах 24 лютого 1649 року в листі Івана Федоровича (Федоренка), полковника подільського, до польського воєначальника Станіслава Лянцкоронського з приводу спустошення поляками Бару. Але можна припустити, що Подільський полк був створений ще раніше, одразу після взяття повстанцями Бару, тобто в липні 1648 року, і саме тут розмістився центр полку, аж до взяття міста поляками взимку наступного року. Про його територію в історичних джерелах ніяких звісток не збереглося. Її можна окреслити, виходячи з крайніх населених пунктів, що згадуються в літературі, сусідніх козацьких полків і меж поширення народного повстання на захід. У зв'язку з цим назовемо Ялтушків (тепер Барський район), а також населені пункти Хмельницької області, жителі яких приєдналися до повстанців перед штурмом Барської фортеці: Вовковинці, Летичів,

¹⁴⁶Архів ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— С. 490; Модзалевский В. Малороссийский родословник.— К., 1914.— Т. 4.— С. 25.

¹⁴⁷Історія міст і сіл УРСР: Житомирська область.— С. 606.

¹⁴⁸Лянцкоронський В. Гильом Левассер де Боплан... — С. 25.

Крип'якевич І. Адміністративний поділ... — С. 142.

¹⁴⁹Арендаренко Н. Записки о Полтавской губернии.— Полтава, 1862. Ч. 3.— С. 403.

¹⁵⁰Z dziejow Ukrainy.— К., 1912.— С. 492.

Меджибіж¹⁵¹. До речі, 1658 р. в Меджибожі перебував полковник подільський Федір Михайлович¹⁵².

Полтавський полк. У перший період визвольної війни займав територію від Псла до Ворскли, межуючи на півночі з Гадяцьким полком. Мав сотні аж до Орелі, куди сягали козацькі землі і де велися розробки селітри. До складу полку входили Кобеляки, Нові Санжари, Ковалівка, Балаклія¹⁵³ і, очевидно, Шишаки, Говтва.

Прилуцький полк. Згадується вперше влітку 1648 р.¹⁵⁴. Територія його, як відомо з джерел, не змінювалася, за винятком вилучення 1649 р. двох іченських сотень. Іншими сотенними містами були Варва, Голянці, Городня, Гурівці, Дівиця, Іваниця, Корибутов, Красне, Кропивна, Монастирище, Переволочна, Прилуки (чотири сотні)¹⁵⁵.

Речицький полк. Згадується наприкінці літа 1648 р. Полонені повстанці розповідали, що "в Речиці половина козаків, а половина селян. Вважають, що їх 3 тисячі, а полковником над ними поставлений Покусик з Чернігова"¹⁵⁶.

Роменський полк. Про нього згадує Коховський під Збаржем¹⁵⁷. До складу полку входили в основному козаки Ромен, які на той час були значним ремісничим і торговельним містом, а також жителі навколишніх сіл.

Торговицький полк. Існував недовго, однак Писарівський літопис вказує і на його керівника — полковника Євфимія¹⁵⁸. До цього військового з'єднання належали козаки з поселень у басейні річки Синюхи.

Туровський полк. Про цей полк початку визвольної війни раніше не згадувалося в науковій літературі. Дізнаємося про нього з листа повстанського полковника Прокопа Цівки, до сотника туровського Гаврила від 2 листопада 1648 р.¹⁵⁹. З цього листа, а також із зізнання на тортурах козака, взятого в полон литовськими військами на Поліссі¹⁶⁰, можна окреслити територію полку — Кажангородок, Лахва, Давидгородок, Туров.

¹⁵¹ Історія міст і сіл УРСР: Хмельницька область. — К., 1971. — С. 232, 396, 410.

¹⁵² Крип'якевич І. Адміністративний поділ... — С. 144.

¹⁵³ Там же. — С. 144.

¹⁵⁴ Воссоєдинення... — Т. 2. — С. 129.

¹⁵⁵ Реєстра... — С. 306–315.

¹⁵⁶ Документи об освободительной войне... — С. 106.

¹⁵⁷ Kosłowski W. — S. 48.

¹⁵⁸ Маркевич Н. История Малороссии... — С. 167.

¹⁵⁹ ЛІНБ НАНУ. — Фонд Оссолінських. — Спр. 382/П. — Арк. 56.

¹⁶⁰ Там же. — Арк. 55 зв.

Уманський полк. Згадується вперше в липні 1648 р.¹⁶¹. В основу сотенного поділу Уманського полку в перші два роки козацького повстання можна покласти той, який наводиться в Реєстрі 1649 року: бабанська, бершадська, будівська, бучанська, івангородська, іванська, кислянська, кочубеївська, ладижинська, маньківська, романівська, соболівська, уманська, цибулівська сотні¹⁶².

Черкаський полк. Існував ще до 1648 р. З правобережних сотень Черкаського полку, занесених у Реєстр армії Б. Хмельницького, лише одна одноіменна з географічною назвою — мошенська. Інші носять назви за прізвищем та ім'ям сотників¹⁶³. Є свідчення про одне сотенне містечко — Городище¹⁶⁴. Допускаємо, що до Черкаського полку належали також Будище, Вергуни, Кумейки, Білозір'я.

Чернігівський полк. Про козаків цього полку маємо свідчення з липня 1648 р.¹⁶⁵. До укладення Зборівського миру він займав невелику територію. Вона, очевидно, була такою ж, як і з 1654 р., коли всі сіверські сотні відійшли до Ніжинського полку. Ці факти дають можливість визначити територію Чернігівського полку на початку повстання в такому складі: Чернігів, Саднів, Слабин, Любеч¹⁶⁶. До седнівської сотні входили 1648 р. Городня і Вихвостів¹⁶⁷, є відомості про існування в початковий період визвольної війни стольненської, ройської та менської сотень¹⁶⁸.

Чорнобильський полк. Першу згадку про Чорнобильський полк зустрічаємо в липні 1649 р.¹⁶⁹. Під проводом полковника Михайла Панкевича в цей час перебувало сім хоругв, про територіальне розміщення яких не згадується. Розташовувалися вони, мабуть, на правому березі Прип'яті і Дніпра до впадіння в нього Тетерева. На той час тут існували Горностайпіль (1649 р. перебували реєстрові козаки), Стечанка, Товстий ліс¹⁷⁰.

Чигиринський полк. Існував ще до 1648 р. В перший період повстання до Чигиринського полку належали правобережні:

¹⁶¹Памятники... — Т. 1.— С. 265.

¹⁶²Реєстра... — С. 131—153.

¹⁶³Реєстра... — С. 27—60.

¹⁶⁴Історія міст і сіл УРСР: Черкаська область.— С. 126.

¹⁶⁵Документи об освободительной войне... — С. 164.

¹⁶⁶Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 239.

¹⁶⁷Історія міст і сіл УРСР: Чернігівська область.— С. 243.

¹⁶⁸Там же.— С. 407, 563, 347.

¹⁶⁹Z dziejow Ukrainy.— S. 434.

¹⁷⁰Історія міст і сіл УРСР: Київська область.— С. 718, 727.

баклійська, бужинська, воронівська, голов'ятинська, жаботинська, кременчуцька, крилівська, медведівська, орловська, смілівська і чигиринська сотні¹⁷¹.

Щодо полковників у Сосниці¹⁷², Бобруйську¹⁷³, Любарі¹⁷⁴, то, очевидно, вони були наказні, залишені виключно для сторожової служби. Про полковника Піддубського, зокрема, маємо свідчення з польських джерел, що він залишався в Бобруйську саме наказним, був комендантом на місці Гладкого¹⁷⁵. А ось які настанови давав Б. Хмельницький братові своєму, полковнику в Сосниці: "... быть с войском на лежи во украинских городах... и про лехов велел проведать и хлеб всякой оберегать"¹⁷⁶.

Аналіз розміщення полків свідчить: за основу територіального устрою народної армії було взято спочатку шість реєстрових полків, а потім нові територіальні полки створювалися в міру поширення народного повстання.

Основою для створення нових територіальних полків української народної армії служили з агони запорозьких козаків, висланих Богданом Хмельницьким на Поділля, Сіверщину, Полісся, Волинь, у Білорусію. Очоловали їх бувалі воїни, у більшості вихідці з тих місцевостей, де тепер мали піднімати народ проти шляхти. А також серед ватажків було багато запорожців. Так, ще в реєстрі 1581 року бачимо Петра Каменчанина, Лукаша Сульжинського, Дениса, Васька і Супруна Брагинців, Стефана Пінчука, Івана Подолянина, Федора та Андрія Случаників, Федора і Миколу з Мозиря, Прокопа Остропольського, Стася з Галича, Андрія і Остапа з Дубно¹⁷⁷.

До списку територіального розміщення козацьких полків першого періоду визвольної війни слід додати і відомості про військові з'єднання, які існували за вказаними межами, бо, як писав Самовидець, "козацтво звалось аж и по за Днестром коло Галича... за Константинов Старый — в Шульженцах, Грицеве, Чорторіей..."¹⁷⁸. Зокрема, в полку Небаби бачимо вихідців з Чуднова — Семена і Дем'яна¹⁷⁹, Яська Терешкового — з Полон-

¹⁷¹Реєстра... — С. 1–26.

¹⁷²Воссоединение... — Т. 2.— С. 79.

¹⁷³Історія України в документах... — Т. 3.— С. 150.

¹⁷⁴Мьцых Ю. А. Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654.— Днепрпетровск, 1988.— С. 41.

¹⁷⁵Kochowski W. Op. cit.— S. 86.

¹⁷⁶Воссоединение... — Т. 2.— С. 79.

¹⁷⁷Sgorzki K. Historia piechoty polskiej.— Krakow, 1891.— S. 243–244.

¹⁷⁸Летопись Самовидца... — С. 57.

¹⁷⁹J. Michalowski... — S. 425.

ного¹⁸⁰. Після приходу козаків поділилася козачим звичаєм на сотні Теремовля, сотниками обрали Федора Бориславського, Івана Рудого, Яцька Великого, Кипріяна Швеця, хорунжим — Василя¹⁸¹. На Покутті 15-тисячну армію організував Семен Височан¹⁸², яку поділив на сотні, з хоругвою і музикою¹⁸³.

Це, зазначав В. Грабовецький, було схоже до поділу полків на Придніпрянщині¹⁸⁴, піддані Адама Кисіля з Гощі й навколишніх сіл обрали собі за полковника Івана Куковського-Листопада, а за осавула — Андріяша Гайдука¹⁸⁵.

Ось у таких територіальних рамках була сформована Гетьманщина в 1648—1649 рр. Після Зборівського миру Богдан Хмельницький змушений був здійснити реорганізацію своїх полків. І, звичайно, обмеження козацького реєстру 40 тисячами чоловік (згадаймо, що під Зборовом у війську повстанців було 360 тисяч) змусило українського гетьмана зменшити кількість полків до шістнадцяти, що розміщувалися на території трьох воєводств — Київського, Брацлавського та Чернігівського: Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький (Вінницький), Канівський, Київський, Корсунський, Кропивенський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський¹⁸⁶.

Військово-територіальний поділ після Зборівського договору зберігався в основному і до Переяславської Ради. Зміни бачимо лише в межах Білоцерківського полку, із західних сотень якого в 1651 році виділився Паволоцький полк¹⁸⁷. Але твердження І. Крип'якевича про перехід до складу цього полку прилуцької сотні Кальницького полку¹⁸⁸ треба піддати сумніву, оскільки в 1654 році Прилуки бачимо в переліку населених пунктів Вінницького полку¹⁸⁹. За рахунок Переяславського полку розширилася лівобережна територія Київського полку.

¹⁸⁰ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— С. 36.

¹⁸¹ Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки Наук. тов-ва ім. Шевченка.— Львів, 1898.— Т. 23—24.— С. 25.

¹⁸² Петровський М. Нариси з історії України.— 1940.— Вип. 4.— С. 91.

¹⁸³ Томашівський С. Народні рухи... — С. 40.

¹⁸⁴ Грабовецький В. Полководець селянсько-козацького війська Семен Височан // Укр. іст. журнал.— 1966.— № 8.— С. 144.

¹⁸⁵ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— С. 191.

¹⁸⁶ Реєстра... — С. 1.

¹⁸⁷ Крип'якевич І. Адміністративний поділ України... — С. 129.

¹⁸⁸ Там же.— С. 129.

¹⁸⁹ Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 303.

Зокрема, до нього відійшли Рожівка, Остер, Карпилівка, Козелець, Бобровиця, Заворочі¹⁹⁰.

Відбулися зміни кордону між Чернігівським і Ніжинським полками. 1654 року до останнього були передані батуринська, бахмацька, борзенська, івангородська, конотопська і сосницька сотні. Крім того, до нього тепер належали Сіверщина і Стародубщина¹⁹¹. Такі зміни, на наш погляд, були викликані необхідністю вдосконалювати адміністративний і військово-територіальний устрій України, зосереджувати на важливих стратегічних напрямках мобільні військові підрозділи. Саме цим пояснюється відновлення Паволоцького полку як окремої військово-територіальної одиниці, а також присутність у важливих прикордонних містах наказних полковників, зокрема в Стародубі¹⁹². Вони мали завдання охороняти кордон, а при необхідності виконувати окремі бойові операції.

Якщо територіальні полки, визначені "Реєстрою", по суті, залишалися незмінними, то кількість їх як бойових одиниць постійно змінювалася, відповідно до подій часу. Так, уже 1650 року згадується про двадцять полків: козаки розповідали, що з гетьманом у Волоській землі було 18 полків, а 2 залишилися з цього боку Дністра — Київський і Канівський¹⁹³. Тоді ж, восени 1656 року, згадується і раніше невідомий Чечельницький полк¹⁹⁴.

Ще більше окремих бойових одиниць бачимо в 1651 році. Крім тих 20, що перебували, за словами гетьмана, в таборі під Берестечком, можна визначити за розміщенням козацьких сил на півночі України в цей період — Овруцький, Київський, Борзенський, Чернігівський, Стародубський, Чорнобильський і Ніжинський¹⁹⁵, у серпні 1651 згадується фастівський полковник Петро Дзик¹⁹⁶, в 1652 називаються невідомі нам Жаботинський¹⁹⁷, у 1653 — Хотинський¹⁹⁸ полки, а 1654 — Щаргородський¹⁹⁹.

Уже военні дії 1654 року засвідчили, що зовсім нереальним є визначення армії Богдана Хмельницького в 60 тисяч осіб.

¹⁹⁰ Там же. — С. 239.

¹⁹¹ Крип'якевич І. Адміністративний поділ України... — С. 298–299.

¹⁹² Там же. — С. 298.

¹⁹³ Там же. — С. 326.

¹⁹⁴ ЛНБ НАНУ. — Рук. відділ. — Фонд Оссолинських. — Спр. 225. — Арк. 320.

¹⁹⁵ Документи об освободительной войне... — С. 596.

¹⁹⁶ Там же. — С. 423–426.

¹⁹⁷ Воссоединение... — Т. 3. — С. 419.

¹⁹⁸ Мельник Ю. А. Анализ архивных источников... — С. 64.

¹⁹⁹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 349–350.

Сам гетьман ось так пояснював неможливість навіть порохувати козаків у листі до царя Олексія Михайловича, який датується кінцем липня 1654 р.: "Повеления твоего царского величества исполнить нам ныне немощно, дабы изчислити Войско твоего царского величества Запорожское и списки всех ратных людей к тебе, великому государю нашему, отпустить сего ради, что войско на многие части разделено и иные казаки на Запороже, иные на Кадаку, иные с нами в войску, иные паки оберегают землю нашу и твоему царскому величеству приют от татар полку Уманский, от волохов полк Брясловский, от ляхов мы и полки Венитцкий, Паволотцкий вниз, которым несть мочно собранным быть и ныне сочислитися, но наче сождем милости Божие и победы на вразех... И аще списки учинили есмя козак-ков, которых больш ста тысяч и ныне пошло на рать"²⁰⁰.

Але така ситуація, до слова, постійно супроводжувала історію реєстрового козацтва. Так, поза реєстром у Косинського перебувало в 1593 — 5000, в Лободи та Наливайка 1596 — 7000, під Хотиним 1621 — 40000, у повстаннях 30-х років XVII ст.— 50000—60000 чоловік²⁰¹.

Після затвердження 1654 р. царським урядом "Березневих статей" козацькі сили на чолі з Іваном Золотаренком ідуть на допомогу Олексію Михайловичу у визволенні від поляків Смоленської землі. Під час цього походу відбувається масове покочення білоруського населення, тут створюється військово-територіальний устрій, схожий з українським.

Одним з головних форпостів Білої Русі, на думку козацької старшини, був Гомель, а тому вона за всіляку ціну хотіла оволодіти ним. Незважаючи на постійні нагадування царя йти під Смоленськ, Іван Золотаренко вирішує залишитися саме тут до того часу, поки місто не перейде під козацьку юрисдикцію. А Олексія Михайловича переконує, що Гомель — це голова всім прикордонним містам Великого князівства Литовського. І якщо його залишити, то треба чекати знищення поляками Чернігівського і Стародубського повітів²⁰².

Водночас, оточивши Гомель, Золотаренко посилає свої загони і на правий берег Дніпра, де козацтво поступово опановує Речицею, Жлобином, Стрішином, Рогачевом та Горводем.

²⁰⁰Документи Богдана Хмельницького.— С. 373.

²⁰¹Крип'якевич І. 150-ліття скасування козацького війська (1783—1933) // Життя і знання.— 1933.— Ч. 12.— С. 338.

²⁰²Акты ЮЗР.— Т. 14.— С. 131.

Узявши 23 серпня Гомель, Золотаренко знову ж таки не поспішає до царя, а береться здобути Чечерськ, потім — Новий Бихів, разом з могилівським міщанином Костянтином Приклонським уживає заходів, аби під юрисдикцію Війська Запорозького перейшов Могилів²⁸³.

І міщани Могилева об'єднуються в Могилівський полк²⁸⁴. документи називають також Мінський й полк²⁸⁵. 1656 року до так званого Білоруського полку належать сотні: чауська, три могилівські, горська, заболоцька, богородинська, акулінська, городенська, святозерська, чорноцька, улянівська, рогозинська, білакицька, черековська, чечерська, меженська, пропойська, смолянська та інші²⁸⁶.

Прагнення білоруської людності перейти під юрисдикцію української держави пояснюється ще й тим, що московські війська брутально поводитися з місцевим населенням, усіляко його кривдили. Так, під час слідства, яке здійснював генеральний суддя Війська Запорозького Антон Жданович і царський чиновник Сивцов у травні 1656 року, в Чаусах їм було подано реєстри кривд від московських солдатів. Ось що, зокрема, розповідали тут. Жінку сотника Улянівського московські солдати вкинули до в'язниці без будь-яких причин. Іншого разу за наказом офіцера Івана Сонцева було забрано 50 коней, 40 корів, на 40 кіп одежі, 15 чоловік — і невідомо, де вони ділися. В сотника рогозинського взято 10 козаків — невідомо, куди вони зникли, 40 мушкетів, 10 коней, панцир, 18 шабель, 80 карбованців грішми, 4 козаки. Самого сотника хотіли спалити в лазні. В селі Селдуках 18 чоловік зарізано ножами, 4 жінок припаловали вогнем і замучили на смерть, двох дівчат-підлітків звалтували, і вони лежали смертельно хворі. Коней забрали, 24 ями із збіжжям вибрали. Декого взяли в полон, і їх потім викупували. В Березівці вилучили 60 кіп грошей, 2 чоловік зарубали, 2 мучили. В Алешні 2 зарубали на смерть. У Хотольні відрубали козакові руку і спалили двори. В Зимниці стяли 2 селян; іншим разом — 4 чоловіки і 4 жінки, 2 спалили живцем...²⁸⁷.

І тому, коли представник Костянтина Приклонського в Чаусах, священник Василь Залузький, спробував перетягнути

²⁸³ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 932—933.

²⁸⁴ Акты ЮЗР.— Т. 8.— С. 384—385.

²⁸⁵ Там же.— Т. 14.— С. 603.

²⁸⁶ Там же.— Т. 3.— С. 540—541.

²⁸⁷ Акты ЮЗР.— Т. 3.— С. 536—537.

місцеве населення на бік царя, то почув погрози: мовляв, якщо буде й далі отак пориватися, то побуває в річці. А вони хочуть мати за свого полковника пана гетьмана, тобто Івана Золотаренка²⁰⁸. Останній же заявив: усім, хто в Білорусі, Могилеві і у волості Могилевській називалися запорозькими козаками, і всім, хто прихиляється до Війська Запорозького, нехай буде вільно²⁰⁹.

А сам Приклонський у листі до царя засвідчує, що його козаки від нього відступили, перейшли на бік Золотаренка²¹⁰.

До Війська Запорозького хотіли приєднатися й ті вояки, які раніше служили Речі Посполитій. Зокрема, такий намір мали б хоругв на чолі з Федором Костянтиновичем. Коли навесні 1656 року вони зупинилися в Кописі, то йому було передано наказ моголівського воєводи Репніна їхати до Москви. На це Федір Костянтинович відповів, що він їде до гетьмана, а не до царя, а як гетьман захоче, то може відіслати його до царя. Після цього московське військо напало на загін Федора Костянтиновича. Останній змушений був відходити оборонною рукою на Україну²¹¹.

Козацькі терени у Білорусі на початку 1656 року сам Богдан Хмельницький окреслює в універсалі, яким призначає туди полковником Івана Нечая: "... от боку нашого зсилаем на полковництво в Білую Русь, до Могилева, Чаусов, Ново-Бихова і Гомля, і інших мест і мястечек і сел, там се знайдуючих, аби там, зостаючи на пограничу, постерегал, якоби той полк вцале бил захований для дальшое послуги..."²¹².

А коли московський уряд протестує стосовно того, що Іван Нечай у Могилеві укріплюється, гетьман відповідає Олексію Михайловичу 19 грудня 1656 року, що "в том никакие кривды не видим"²¹³.

Дії Б. Хмельницького, звичайно, не подобалися цареві Олексію Михайловичу, котрий мав зовсім інші наміри щодо білоруських земель. У зв'язку з цим він давав інструкції своєму послові: "Да и о том гетману говорить, чтоб он велел заказ учинить крепкой, чтоб Черкасы деревенских мужиков не подговаривали и в Черкаское войско не принимали, а которые ныне

²⁰⁸ Там же. — Т. 10. — С. 335.

²⁰⁹ Там же. — Т. 10. — С. 335.

²¹⁰ Там же. — С. 170.

²¹¹ Там же. — С. 378—380.

²¹² Документи Богдана Хмельницького. — С. 471.

²¹³ Там же. — С. 550.

мужики к Черкасам пристали, и тем бы велели жить в деревнях на пашне по-прежнему”²¹⁴.

Одразу ж по приїзді до Чигирини в квітні 1656 року московський посол Лопухін передав Богдану Хмельницькому таку інструкцію царя: “Нехай же гетьман звелить вивести всіх черкасів з Могилівського повіту: Чичерськ, Кричів, Радомисль, Расну, Гори і Горки і Чересів цар. вел. велів піддати своїм воєводам в Смоленську і Могилеві. Івана Дорошенка і сотників нехай він забере до себе і за таку явну зраду, що покинув город (Новий Бихів.— В. С.) без наказу, нехай велить Дорошенка скарати на смерть; в Новім Бихові цар велів бути своїм ратним людям. Іванові Нечаєві нехай також накаже вийти з козаками з Могилівського повіту, Чаусів і з усіх вищеназваних міст до козацьких городів, без усякого спротивлення”²¹⁵.

Крім того, цар вимагав покарання для козацького полковника Корнія, який не хоче виходити з козаками з Чаусів, приймає під свій провід мужиків. Отож хай гетьман не приписує населені пункти в Білорусі до Ніжинського полку і нікому не дозволяє писатися могилівським полковником²¹⁶.

На це гетьман відповів: “Були про се прислані грамоти вел. государя до Поклонського і Золотаренка: велено прибирати козаків, хто схоче, в Могилеві і Чаусах і по інших городах, на тій підставі охочі люди позаписувалися в козаки, живуть вони по тих городах, мають свої дома, і вивести їх відти до козацьких городів ніяк не можна. Козаків Ніжинського полку, що полишилися на залогах в Могилеві, в Чаусах і по інших містах, або людей на оселих — тих накажу вивести. Але якби почати під теперішню пору виводити в козацькі городи козаків оселих, то в війську піднялось би велике невдоволення, і можна з того сподіватися великої біди. Іванові Нечаєві велів я тими козаками завідувати і могилівським полковником писатись тому, що над тими козаками полковника не було. Поскільки оселих козаків вивести не можна, нема рації лишати їх без полковника”²¹⁷.

Коли могилівський воєвода Репнін розіслав своїх солдатів по селах однойменного повіту для їх охорони, “полковник де Иван Нечай из Могилевского уезда из сел и из деревень тех

²¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 1203.

²¹⁵ Там же.— С. 1202.

²¹⁶ Там же.— С. 1202—1203.

²¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 1203—104.

солдат з залоги выслал, и на их место велел быть на залоге Черкасом²¹⁸.

Більше того, Іван Нечай заявив листовно до Репніна, "что полковничество Могилевское гетьман Богдан Хмельницкий дал ему, Ивану, и там он хочет і велел ему над Белою Русью пановать и урять. Да он же пишетьца полковником белоруским, могилевским, гомельским, чаушским"²¹⁹.

Це особливо роздратовало Олексія Михайловича, і він писав у своїй інструкції Лопухіну: "И как к вам ся наша грамота придет, а вы — Бог даст — у гетмана у Богдана Хмельницкого будете, і ви б гетману говорили о том ево Іванове воровстве накрепко. А что он, Іван Нечай, пишетьца в листу своем белоруским и могилевским и іных мест полковником и хочет в Могилеве пановать — а панованье руским языком именуется государствованье,— и то, что он пишет, воровски... потому что на всей Великой и Малой и Белой Росіи по милости Божией государствцем и пишемся государем мы, великий государь. А в Могилеве оставлены наши ц. в-ва стольникъ и воеводи и ратные люди, а ему, Івану, до Могилева дела нет"²²⁰.

А тому "гетман он Б. Хм. велел тому полковнику І. Нечаю за такое его многое воровство учинить наказанье жестокое, чтоб то смотря иным не повадно было такое самовольство чинить. І велел бы он, гетманъ, его, Ивана, и иных полковников в Черкас из Могилевского уезда и из Чаус, и из иных мест выслать всех в Черкасские города вскоре, і впредь бы ему, Ивану, за его воровство полковником ни в которых городах быть не велел"²²¹.

Але й після заповнень гетьманського посланця Антона Ждановича, що козаків Ніжинського й Чернігівського полків буде виведено з Могилівського повіту, Чаусів та інших міст, процес формування козацької території на білоруських землях не припинився. В червні 1656 року до Мінського повіту прийшов наказний полковник Филімон Бутко з наказом записувати шляхту в козаки. Іван Нечай продовжував іменувати себе полковником білоруським, розсилав універсали по навколишніх населених пунктах із затвердженням нових сотників козацьких і урядовців²²².

²¹⁸Там же.— С. 1211.

²¹⁹Там же.— С. 1212.

²²⁰Там же.— Т. 9.— С. 1212.

²²¹Там же.— С. 1212.

²²²Там же.— С. 1257, 1259.

Улітку 1656 року спостерігається козацьке господарювання вже не тільки в Борисівському та Мінському повітах, але й у Новгородському воєводстві²²³.

Козацька територія поширювалася і на захід. 1657 року утворюється Подністрянський (Могилівський) полк²²⁴. Тоді ж до козацької держави входять Туров, Пінськ, Лахва, Давидгородок, Янів і Любешів на Поліссі²²⁵.

У червні 1656 року київські воєводи доносили Олексію Михайловичу: з Києва, Переяслава та інших задніпрянських міст до Слуцька, Петрикова, Давидгородка, Кажангородка з відома козацької адміністрації доправляються великі партії збіжжя, інших товарів²²⁶.

Узявши в листопаді 1656 року місто Слуцьк під захистом Війська Запорозького, на прохання його коменданта Яна Гросса, гетьман обіцяє його мешканцям у разі потреби "дати на допомогу місту полків два"²²⁷.

У березні 1657 року Богдан Хмельницький у спеціальному універсалі повідомляє про підданство Війську Запорозькому Старого Бихова: "Іж з волю божое упаметавшим шляхта, месчани і вси обивателі... цале і вірне поддалися под владзу і протекцію нашу і присягу виконали нам, нікгда юж нікому іншому тоєй фортеци не подадут, але во вік при Войску Запорозском оную заховати мают"²²⁸.

До речі, це стало можливим, як можна зрозуміти з листа гетьмана до Олексія Михайловича від 19 грудня 1656 року, тому, що "как бывавляне услышали о договоре виленском, не похотели под вашего царского величества руку поддатися"²²⁹.

З липня 1657 року до козацької території прилучаються землі Пінського повіту після того, як у Чигирині "приятно і прихильно прийняли послів, присланих від них для затвердження вічної дружби"²³⁰.

Це не що інше, як процес прийняття в лоно української держави нових територій. І робить це Богдан Хмельницький через присягу, йдучи, по суті, слідами своїх далеких поперед-

²²³ Там же.— С. 1274.

²²⁴ Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 759.

²²⁵ Укр. історик.— 1965.— № 1—2.— С. 66.

²²⁶ Документи Богдана Хмельницького.— С. 546.

²²⁷ Там же.— С. 546.

²²⁸ Там же.— С. 572.

²²⁹ Там же.— С. 550.

²³⁰ Там же.— С. 603—604.

ників на гетьманстві. Адже саме таким чином — прийняттям присяги місцевих жителів — утверджував козацьку територію Криштоф Косинський. З листа князя К. Острозького від жовтня 1591 року довідуємось, що, ввійшовши в Білу Церкву, він звелів її жителям присягати. А на той час присягу йому вже склали жителі Канева та Черкас. Були послані загони для прийняття її до Корсуня та Богуслава²³¹.

Відправляючи на допомогу угорському князю Юрію Ракоцію козацький корпус під проводом Антона Ждановича, український гетьман водночас розсилав універсали до тих, "хто-колвек горнутися маєть до Войска Запорожского, аби найменшое кривди не міли ні от кого і назначоний висланий наместник наш того постерегати маєт, жеби нікому утяженья не було, хто при ласце нашої і Войску Запорожском зостават будет; спротивних теж і Войску Запорожскому незичливих і неприхилних розказалисмо громить, его іначей не маєт быть над розказанье наше"²³².

На думку М. Грушевського, ці гетьманські намісники мали приводити місцеву людність під владу і зверхність гетьмана, замінюючи собою польських управителів, переймаючи на себе їхні функції з охорони людності, підтримування ладу і порядку. Цілком ймовірно, що така ж акція "мусіла розвинутиись і в північних, білоруських анексах, в зв'язку з загальними завданнями нової українсько-шведсько-семигородської ліги. Козаччина поширювала свою територію, закріпляла її своїми залогами, волею і неволею переводила місцеву боекдатну людність в козацтво, приводила під свій протекторат шляхту і міста і при першій нагоді готовилася виполошити відси Москву з її претенсіями, так само як і Польщу, і перетворити все в замкнене козацьке володіння, оперте о Карпати і Балтик, зв'язане з новими союзними державами — Швецією і Пруссією"²³³.

Територія трьох воеводств — Київського, Чернігівського та Брацлавського, — які за Зборівським миром формально визнавалися за Військом Запорозьким, звичайно, була обмежена географічно й історично. Крім того, козацька держава не мала доступу до моря, а головна її комунікаційна артерія Дніпро в пониззі перебував у руках турків і татар. Усе це, звичайно,

²³¹ Мицик Ю. Джерела до вивчення історії антифеодальної боротьби українського народу наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. у фондах ПНР // Архіви України. — 1986. — № 5. — С. 56—57.

²³² Документи Богдана Хмельницького. — С. 551.

²³³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 1275.

змушувало гетьманський уряд розширювати державні кордони до історичних меж. Тож цілком закономірно, що в цій ситуації для козацької старшини "найбільше природною розв'язкою було прилучення західних українських земель — Поділля, Волині, Галичини, Холмщини. Ці землі були заселені вдвоє густіше, як Наддніпрянина, мали старі осередки культури, вище розвине-не хліборобство, заможні міста, та, що найважливіше, через них ішов торговий шлях до Балтійського моря, одинокий шлях, котрим прямував експорт з України за кордон. Для розвитку молодого Української держави ці землі мали першорядне значення²³⁴. Це було втіленням у життя тієї ідеї, яку висловив Богдан Хмельницький ще 1649 року польським комісарам: "Виб'ю народ руський з неволі по Львів, Холм і Галич..."²³⁵. Але несподівана смерть гетьмана поховала його плани відновлення Української держави в історичних межах, тобто в кордонах Київської Русі — "по Віслу і угорську границю"²³⁶.

Підсумовуючи дані щодо військово-територіального устрою українського козацького війська, можемо погодитися з М. Слабченком, що до Б. Хмельницького "малоросійський полк є переважно загоном воїнів, з часів же Хмельницького, крім чисто військової,— полк і територіально-адміністративна одиниця"²³⁷. Він себе виправдовував цілком, що засвідчує його життєздатність протягом усього періоду існування Гетьманщини.

СІЧОВА І РЕЄСТРОВА СТАРШИНА

З самого початку формування Запорозької Січі найвищим органом її самоуправління стає загальна рада. Вона вирішувала найрізноманітніші питання життєдіяльності запорожців, проблеми війни і миру, взаємин із сусідами, вибори старшини. Загальна військова рада, в якій кожен козак мав право голосу, скликала, як правило, двічі-тричі на рік — 1 січня, 1 жовтня та на другий-третій день після Великодня. Хоча й будь-хто із запорожців міг зажадати скликання ради у будь-який день з

²³⁴ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // НТШ.— Львів, 1931.— Т. 151.— С. 136.

²³⁵ Воссоединение... — Т. 2.— С. 118.

²³⁶ Документи Богдана Хмельницького.— С. 502.

²³⁷ Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении.— Одесса, 1909.— С. 22.

будь-якого приводу²³⁸. З кінця XVI ст. у раді все більше й більше посилюється вплив старшини, яка, входячи в гостру боротьбу з рядовим козацтвом, намагається здійснювати вигідну для себе політику. З того часу й починає формуватися старшинська рада. До неї, крім кошових старшин, входили, як свідчать пізніші документи, і заслужені козаки, колишні січові урядовці, паланкові полковники²³⁹.

Початок козацької старшини на Січі поклато військово товариство за порогами, обираючи з-поміж себе старшого. Історичні документи не зберегли нам імені того звитяжця, котрому запорозьке товариство першому вручило свою долю, не знаємо й точної дати заснування Січі. Достеменно відомо нам про ту Запорозьку Січ, яку заснував на Малій Хортиці в 1554—1555 роках український князь Дмитро Іванович Вишневецький, знаний у народній пам'яті як Байда. І хоч у багатьох джерелах він називається гетьманом запорозьких козаків, саме його маємо повне право назвати першим відомим сьогодні кошовим отаманом Запорозької Січі, оскільки Солтанець, Вороча, Карпо Масло, Лесун, Яцько, Білоус та Андрушко,²⁴⁰ котрі згадуються в тогочасних документах, були старшими окремих ватаг, що пускалися на степові промисли.

Але, звичайно, сам кошовий не міг справитися з управлінням Січі.

І це цілком закономірно, оскільки з розширенням розмаху військових дій з другої половини XVI ст. виникає потреба створення постійного апарату стратегічного керівництва, а також допоміжних органів управління, зокрема квартирмейстерської служби.

До кошової старшини входили також суддя, осавул, писар, обозний, бунчужний, хорунжий, кантарлей. Як і отаман, всі вони обиралися на один рік. Відбувалося це в перший день нового року. На площу перед січовою церквою виносили козацькі клейноди — хоругви, бунчук, котли, булаву — і старшина кланялася товариству й просила увільнити вже їх від виконання обов'язків. Траплялося, що дніпровська вольниця зважувала на такі прохання, а було й так, що доручала заслуженим козакам походити ще рік при клейнодах.

²³⁸ Мицик Ю. та інші. Як козаки воювали. — С. 73.

²³⁹ Архів Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії (СПВІІ) РАН. — Фонд 200. — Оп. 2. — Спр. 187. — Арк. 36—37.

²⁴⁰ Жерела... — Т. 8. — С. 21.

Розглядаючи питання про вибори в Січі, не можна обійти й такого досить цікавого факту. Після того, як перед церквою в присутності всього чесного товариства при розгорнутому прапорі "и с подлежащим почтением и без малейшего шумства" закінчувалися вибори, старшина заходила в храм Божий. Тут колишній кошовий отаман "высочайше пожалованную Войску Запорожскому для ношения всегда кошовим атаманом на шеи золотую с портретом медаль"²⁴¹ знімав з себе й увінчував новообраного.

Кошовий отаман, котрий був найвищою службовою особою на Січі, відповідав перед дніпровською вольницею за все, з чим була пов'язана в постійних походах діяльність запорожців. Як правило, саме він очолював їх у майже щорічних походах на узбережжя Криму та Туреччини, водив лицарів "на волость", тобто на Україну, в далекі найми до різних європейських правителів, що відбувалося таки часто.

Окрім суто військових та господарських питань, кошовому вже самою посадою ставилося в обов'язок дбати про підготовку майбутньої зміни досвідченим воїнам. Звичайно, важливого значення надавалося фізичному загартуванню. Поряд з цим пильна увага приділялася зростанню освітнього рівня козацтва. Красномовним є той факт, що на Запорожжі перебували вихованці Київської академії, братських шкіл, а також вищих навчальних закладів Європи. Скажімо, славнозвісний кошовий Петро Сагайдачний сам писав твори, а його "Объяснение об унии" свого часу користувалося великою популярністю, воно називалося "предрагоценныс сочинением"²⁴².

Коли йдеться про кошових Запорозької Січі, то називають завжди кілька прізвищ — Петро Сагайдачний, Іван Сулима, Іван Сірко, Петро Калнишевський... Звичайно, за більш як двохсотлітню історію дніпровської вольниці булаву старшого на Січі тримали десятки й десятки кошових. У спеціальному реєстрі, що зберігається в фондах Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії АН Росії, зафіксовано 51 прізвище²⁴³. Автор цих рядків в різних джерелах виявив ще три десятки імен кошових, у тому числі десять у період до 1657 року. Природно, робота із завершення їх каталога ще далеко не

²⁴¹Слово "отаман" використовувалося на Україні здавна в значенні "ватажок групи людей", запозичене від тюрків (Халимоненко Г. Тюркські лексичні запозичення... — С. 2).

²⁴²Школа на Січі // Батьківщина.— 1969.— 29 берез.

²⁴³Архів СПВІІ РАН.— Фонд 200.— Опис 2.— Спр. 187.— Арк. 29—30.

закінчена, особливо багато "білих плям" залишається в періоді до визвольної війни 1648—1657 років, коли Січ була головним огнищем і центром українського козацтва, за образним висловом академіка Михайла Грушевського.

Крім вищеназваних відомих кошових, слід сказати й про інших, котрі відіграли певну роль у розвитку дніпровської вольниці. Мусимо пам'ятати про Федора Покотила²⁴⁴ і Павлюка²⁴⁵, які обиралися військовим товариством неодноразово в 70-х роках XVI століття, про Богдана Микошинського²⁴⁶, що приймав послів австрійського імператора в 1594 році. З початком XVII століття на Запорозжі на першу роль висувається Петро Сагайдачний, який уславився організацією морських походів зокрема.

Джерела донесли до нас такі імена: Максим Григорович (1624)²⁴⁷, Левко Іванович (1629)²⁴⁸, Калинник (1632)²⁴⁹, Максим Гулак (1639)²⁵⁰, Іван Полежай²⁵¹, Яків Барабаш (1657)²⁵²...

Другий старшинський ранг на Січі належав кошовому судді, в обов'язки якого входило розглядати кримінальні та цивільні справи. Така деталь: вироки судді затверджував кошовий отаман, а коли винуватець засуджувався до смертної кари — загальна козацька рада. Символічним знаком влади кошового судді була срібна печатка, якою скріплювалися підписи отамана на рішеннях козацької ради. Як правило, саме кошовий суддя заступав місце отамана, коли останній був у походах. Якраз із числа колишніх суддів запорозжці не раз обирали собі кошових.

Першим суддею Запорозької Січі вже згаданий реєстр фіксує під 1678 роком Трохима Троцького²⁵³, хоч, звичайно, ще за сто років до цього обирався кошовий суддя, і що прогалину ще належить заповнити дослідниками.

Далі за старшинством ішов кошовий писар. В його обов'язки входило листування Січі, завідування її канцелярією. Як

²⁴⁴Там же.— Арк. 29.

²⁴⁵Там же.— Арк. 29.

²⁴⁶Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 169.

²⁴⁷Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись с 1600 по 1700 год.— Львов, 1874.— С. 445.

²⁴⁸Антонович М. Переяславська кампанія.— 1930 р.— Прага, 1944.— С. 11.

²⁴⁹Акты Московского государства.— Т. 2.— С. 228.

²⁵⁰Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись... — С. 446.

²⁵¹Зоря Галицька.— 1851.— Ч. 62.— С. 507.

²⁵²Акты ЮЗР.— Т. 4.— С. 60.

²⁵³Архів СПВІІ РАН.— Фонд 200.— Опис 2.— Спр. 187.— Арк. 30 зв.

правило, він готував від імені кошового різні документи. У період до 1657 року поки що знаємо лише одного писаря Івана Богуславця (1583)²⁵⁴.

До обов'язків військового осавула входила організація військової підготовки, мобілізаційні заходи та прикордонна охорона. До 1657 року відомі поки що такі осавули: Нечай під 1577 роком²⁵⁵, Федір Полоус (1690)²⁵⁶, Семен Скалозуб (1598)²⁵⁷, Андрій Комиш (1601)²⁵⁸.

Кошовий обозний мав за обов'язок керувати січовою гарматою і влаштуванням обозу. Поки що історичних документів не виявлено, які вказували б на конкретних осіб на цій посаді.

Хорунжий відповідав за збереження січового прапора. В обов'язки бунчужного входило носіння бунчука.

З часом на Запорозжжі вводилися й нові посади старшини кошової. Так, важлива роль відводилася контарлею — базарному комісару, котрий у ранзі полковника наглядав за вагою і мірою, керував збиранням мита на перевозах і десятини від крамарів, а на січовому ярмарку — торгового мита. До речі, доходи Війська Запорозького складалися з надходжень від воєнної здобичі, риболовства і звіроловства, десятини від хуторів у натурі, оплати за перевози і мита, податку від млинів і від продажу борошна на Січі, податку від сімейних козаків на паланках від польських королів, а потім від московських царів, торгового мита від базарних купців на Січі. Правда, на думку закордонного дослідника І. Токаржевського-Карашевича, зпочатку створення Січі фінансами там завідував суддя²⁵⁹.

Не можна обійти й такої відповідальної посади як товмач, чия роль зростала з розвитком міжнародних відносин Запорозжя. Козацький перекладач, до речі, мусив знати українську, московську, грецьку, волоську, турецьку й татарську мови.

Особливо важливу роль в історії України відіграли гетьмани. Саме через долі гетьманів яскравіше постає перед нами героїчне минуле нашого народу. Тут і Іван Свирговський, Богдан Ружинський, Іван Підкова, Криштоф Косинський, Григорій Лобода, Северин Наливайко, Самійло Кішка, Петро Сагайдач-

²⁵⁴ Там же.— Арк. 30 зв.

²⁵⁵ Там же.— Арк. 31.

²⁵⁶ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 171.

²⁵⁷ Listy St. Zolkiewskiego.— S. 88—89.

²⁵⁸ Ibid.— S. 75.

²⁵⁹ Токаржевський-Карашевич І. Хмельниччина з погляду права // Визв. шлях.— 1958.— № 1.— С. 40.

ний, Яцько Бородавка, Олифір Голуб, Михайло Дорошенко, Іван Сулима, Тарас Федорович, Захар Кулага, Андрій Діденко, Тиміш Орендаренко, Павло Бут, Яцько Остряниця, Богдан Хмельницький... Були й менш відомі в цей період. Але всі вони залишилися в історії козацькими воєначальниками. Саме так пояснюється значення цього слова, що походить за однією версією від німецького "гауптман". Але з початком визвольної війни 1648—1657 років, коли сформувалася українська козацька державність, то під словом "гетьман" почали розуміти не тільки старшого Війська Запорозького, але й керівника України.

З цього погляду цікавою для нас є розвідка зарубіжного дослідника про генезис слова "гетьман". Так, цей автор вважає, що гетьман — це не що інше, як турецьке "ата тюмен" — батько дуже великої кількості людей²⁶⁰. При цьому наводиться аналог: "Ата тюрк" — батько турків. На думку В. Савицького, слово "ата тюмен" у зв'язку з появою префікса "г" підпало під ось таку лінгвістичну еволюцію: ата-тюмен — ата-мен — ата-ман — гата-ман — гат-ман — гетман.

Аналіз документальних даних дозволяє укласти такий каталог старших Війська Запорозького: Ян Оришовський (1578, 1580, 1581, 1585—1587)²⁶¹, Войтех Чановицький (1590)²⁶², Криштоф Косинський (1591—93)²⁶³, Григорій Лобода (1593, 1596)²⁶⁴, Северин Наливайко (1594—1596)²⁶⁵, Матвій Шаула (1596)²⁶⁶, Кремпський (1596)²⁶⁷, Гнат Васильович (1596—1597)²⁶⁸, Самійло Кішка (1600)²⁶⁹, Гаврило Крутневич (1600, 1602, 1603)²⁷⁰, Іван Кудкевич (1602)²⁷¹, Олевченко (1609)²⁷², Каленик (1610)²⁷³, Тискиневич (1610)²⁷⁴, Дмитро Барабаш (1617)²⁷⁵, Петро Сагайдачний (1617—1620, 1621—

²⁶⁰ Савицький В. Генеза слова гетьман // Батьківщина.— 1973.— 30 черв.

²⁶¹ Акты ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 255.

²⁶² Археографический сборник.— Т. 1.— С. 61.

²⁶³ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 183.

²⁶⁴ Там же.— С. 216.

²⁶⁵ Там же.— С. 208, 210.

²⁶⁶ Там же.— С. 221, 230, 284.

²⁶⁷ Там же.— С. 229.

²⁶⁸ Там же.— С. 284.

²⁶⁹ Жерела... — Т. 8.— С. 99.

²⁷⁰ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 249, 317.

²⁷¹ Там же.— С. 319.

²⁷² Там же.— С. 333.

²⁷³ Русская историческая библиотека (РИБ).— СПб., 1906.— Т. 1.— С. 656.

²⁷⁴ Акты ЮЗР.— Т. 2.— С. 66.

²⁷⁵ Киев. старина.— 1883.— Кн. 5.— С. 145.

1722)²⁷⁶, Яцько Бородавка (1620—1621)²⁷⁷, Олифір Голуб (1622)²⁷⁸, Богдан Конша (1623)²⁷⁹, Михайло Дорошенко (1623, 1525—1628)²⁸⁰, Каленик Андрійович (1624)²⁸¹, Марко Жмайло (1625)²⁸², Грицько Чорний (1628—1629)²⁸³, Мозерниця (1629)²⁸⁴, Іван Сулима (1629)²⁸⁵, Тарас Федорович (1630)²⁸⁶, Тиміш Орендаренко (1630—1631)²⁸⁷, Іван Петражицький (1631)²⁸⁸, Андрій Діденко (1632)²⁸⁹, Семен Перев'язка (1632—1633)²⁹⁰, Сава Кононович (1735)²⁹¹, Павлок (1636—37)²⁹², Яцько Остриця (1638)²⁹³, Дмитро Гуня (1638)²⁹⁴, Карпо Півторакожуха (1639—1642)²⁹⁵, Максим Гулак (1642—1646)²⁹⁶, Богдан Хмельницький (1648—1657).

У роки визвольної війни гетьман був не тільки головнокомандуючим української народної армії. Його прерогативи полягали в таких функціональних обов'язках, як вирішення адміністративних, судових, фінансових і дипломатичних справ. Поєднуючи функції військової та адміністративної влади, він впливав на цивільне населення, закликаючи його до мобілізації економічних ресурсів народної армії, видаючи з цією метою спеціальні універсали про підготовку до походу. Зазначу, що певною мірою його вплив поширився й на духовенство, про що свідчить грізний лист гетьмана до київського митрополита Сильвестра Косіва влітку 1651 року в зв'язку з тим, що останній переконав козацьких полковників не обороняти Київ від війська литовського гетьмана Януша Радзивілла²⁹⁷.

²⁷⁶ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 312.

²⁷⁷ Там же.— С. 312.

²⁷⁸ Там же.— С. 492—493.

²⁷⁹ Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись... — С. 482.

²⁸⁰ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 509.

²⁸¹ Кулиш П. Матеріали... — С. 158, 228.

²⁸² Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 527.

²⁸³ Воссоєдиненіє.— Т. 1.— С. 109.

²⁸⁴ Українське справу.— Львов, 1842.— С. 51.

²⁸⁵ Археографічний збірник.— Т. 7.— С. 87.

²⁸⁶ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 8.— С. 103.

²⁸⁷ Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись... — С. 465.

²⁸⁸ Там же.— С. 466.

²⁸⁹ Воссоєдиненіє... — Т. 1.— С. 124—129.

²⁹⁰ ЦНБ НАНУ.— Рук. відділ.— Фонд. 1.— Спр. 2006.— Арк. 13.

²⁹¹ Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись... — С. 482.

²⁹² Воссоєдиненіє... — Т. 1.— С. 183—186.

²⁹³ Там же.— С. 191.

²⁹⁴ Там же.— С. 244—246.

²⁹⁵ ЦНБ НАНУ.— Рук. відділ.— Фонд 1.— Спр. 2006.— Арк. 16.

²⁹⁶ Там же.— Арк. 16.

²⁹⁷ Смирнов Я. Рисунки Киева 1651 года // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе.— М., 1908.— Т. 2.— С. 277.

Як і всі попередники, Богдан Хмельницький збирав раду генеральної старшини, командував бойовими діями козацького війська, виряджав послів до сусідніх країн, саме він затверджував смертні вироки. Під час визвольної війни почала складатися українська державність — згідно з Зборівським договором, укладеним з польським королем, чітко визначилася в межах України власне козацька територія — отже, у нього з'явилися й нові функції та права. Насамперед це наділення старшини й рядових козаків землею, надання їм, а також міщанам, селянам і православним монастирям привілеїв на спорудження млинів, відкриття різних промислів. Атрибутом гетьманської влади була булава. Це металевий держак циліндричної форми, який вивершували три залізних кільця, оздоблені хвилястою золотистою лінією. Оздобою булави також був орнамент у вигляді золотавих "закруток". Угорі вона вивершувалася овальною кулею.

Те, що Богдан Хмельницький стає організатором народних мас, не випадково. Ще до 1648 року він був відомий як знавець військової справи²⁹⁸. Добре розумівся на тактиці й стратегії Війська Запорозького, швидких погонях за татарами, в майстерній боротьбі піхоти, вмінню спорудженні укріплень, захисті табором. У минулому сотник і писар реєстрового козацького війська, він чудово знав, як його комплектувати, озброювати, навчати, готувати полки до походів, постачати їх боеприпасами й продовольством. І хоча Богдан Хмельницький до початку визвольної війни самостійно не командував великими з'єднаннями, але вже тоді сучасники відзначали його природний талант полководця, знання російського й західноєвропейського військового мистецтва. До речі, ще 1644 року французький посол у Варшаві граф де Брежі повідомляв у Париж, що в "запорожців є нині дуже талановитий полководець Богдан Хмельницький, його тут при дворі шанують"²⁹⁹.

Не можна проминути увагою і таку рису українського гетьмана, як здатність всебічно оцінити ситуацію, тверезо осмислити реальність, вдумливо ухвалити рішення, за яким стояв не просто короткочасний успіх, а доля народу. У зв'язку з цим варто звернути увагу й на таке. Багато істориків закидали українському гетьману: мовляв, після перемоги під Корсунем він не скористався деморалізацією шляхетського війська й не пішов одразу ж у західну Україну, аби остаточно розгромити

²⁹⁸ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький.— К., 1954.— С. 204.

²⁹⁹ Там же.— С. 75.

збройні сили Речі Посполитої, а два місяці очікував, відійшовши у Чигирин.

Однак гетьман, певно, мав на те причини. По-перше, необхідно було навести лад у війську, до якого тоді стікалися повстанці з усієї України, дізнавшись про перші видатні перемоги Богдана Хмельницького. По-друге, не бажав він одразу виводити козацькі полки з Придніпров'я, оскільки не довіряв своїм тимчасовим союзникам — татарам, боявся — і не без підстав, — що вони по залишенні українською народною армією цієї місцевості грабуватимуть мирне населення, братимуть ясир³⁰⁰.

Далі. Проти найманих, головним чином німецьких, солдатів — основної ударної сили коронного війська, учорашніх учасників Тридцятилітньої війни, треба було виставити справді боєздатну армію. Та ж армія, що зупинилася біля Білої Церкви, хоч і зросла в кілька разів порівняно з Жовтими Водами, мала небагато досвідченого контингенту. До нього можна було віднести лише запорожців та старих реєстровиків, котрі перейшли на бік народних мас. Інші ж повстанці ще не являли собою дисциплінованої й добре озброєної армії.

Хмельницькому слід було підірвати військову могутність Речі Посполитої. І він, не зволікаючи, навесні й улітку 1648 року розсилає скрізь окремі повстанські загони, які громили розрізнені шляхетські з'єднання. Не помилкою, а далекозорістю Хмельницького можна пояснити той факт, що він дав змогу коронному війську зібратися згодом під Пильвцями, де вщент розгромив його, відкривши собі шлях у Галичину і далі на захід. Крім того, для Богдана Хмельницького наприкінці травня — в червні багато важив міжнародний резонанс на перемоги українського народу на Жовтих Водах і під Корсунем, ймовірно, реакція сусідніх держав. Важливо було знати, хто із союзників Польщі подасть їй військову допомогу і в якому обсязі. Зовсім не випадково він на початку червня звертається за допомогою до московського царя Олексія Михайловича.

Богдан Хмельницький як полководець, зажив гучної слави в Європі, як свого часу і його славний попередник Петро Сагайдачний. Хмельницького порівнювали з Кромвелем. Тоді, писав польський історик Людвик Кубаля, обидва вони привертали до себе увагу Сходу і Заходу Європи³⁰¹. Але в багатьох випадках перед Хмельницьким поставали складніші завдання, ніж перед

³⁰⁰ЛНБ НАНУ.— Фонд Оссолінських.— Спр. 231/Р.— Арк. 168.

³⁰¹*Kochonski W. Op. cit.— S. 21.*

Кромвелем. Український гетьман, наприклад, не мав у своєму розпорядженні засобів старої держави — війська, фінансів, господарської адміністрації, відносин із сусідніми державами. Усе це мав створювати сам. Ось чому Богдан Хмельницький зупинився біля Корсуня, і в цьому проявився його талант як полководця, державного діяча.

Навіть ті дореволюційні історики, котрі засуджували українського гетьмана за акт Переяславської Ради, змушені були визнати, що "жоден гетьман перед ним чи після нього не відігравав навіть і приблизно такої виняткової ролі у європейській політиці, як Хмельницький. Жодна важлива політична комбінація не відбувалася без його участі або хоч без того, аби з його особою не рахувалося. Це засвідчує велика кількість сучасних історичних трактатів про Хмельницького в Польщі, Німеччині, Італії, Франції, Нідерландах, Англії"³⁰².

По смерті Богдана Хмельницького спадкоємці на гетьманській посаді так і не піднесли до його рівня. Були серед них і яскраві постаті, які справляли істотний вплив на історичні події, намагалися поліпшити долю українського народу, дбали про розвиток освіти й культури на рідній землі. Проте жоден із них — Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Іван Брюховецький, Дем'ян Многогрішний, Петро Дорошенко, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Іван Скоропадський, Павло Полуботок і Данило Апостол, а також Кирило Розумовський — не зробили для України стільки, скільки зробив Богдан Хмельницький. Він був для України справжнім батьком армії і народу.

Українські народні думи та пісні, присвячені історії козацтва, в багатьох випадках, розповідаючи про запорозьких гетьманів, згадують і їхнє найближче оточення з середовища старшини. Ці представники дніпровської вольниці завжди були найближчими дорадниками старшого Війська Запорозького, виконували його відповідальні дипломатичні доручення, очолювали козацькі полки на важливих стратегічних напрямках. Вони відали найважливішими питаннями військової та цивільної адміністрації, судочинством, фінансами тощо.

Запозичивши форми управління Січі, Богдан Хмельницький з числа генеральних старшин і полковників створює Генеральну Раду — своєрідний уряд козацької держави. Підтри-

³⁰² Антонович В. Виступи про козацькі часи на Україні. — Чернівці. — 1912. — С. 137.

муючи Л. Окиншевича, котрий порівнював Генеральну Раду з Радою панів Великого князівства Литовського, з польським сеймом і московською Боярською Думою, І. Карашкевич-Токаржевський уточнює: "У склад московської Думи люди входили за призначенням, а не завдяки своїм функціям. До польського сенату входили за функціями всі воеводи і каштеляни, але входили теж усі архиєпископи і єпископи, чого знову в козацькій Генеральній Раді не було. Рада панів Великого князівства Литовського найбільше могла б мати право бути зразком для Генеральної Ради, але головним чином у тих своїх рисах, які є подібні до нашої давньої князівської Ради бояр, як рада всіх знатних людей. Найбільше подібності було б, може, з англійською Таємною Радою, і в цьому відчувається вплив Січі, де до Ради входили всі фактичні і колишні достойники, паланкові полковники, колишні старшини — так звана отаманія".³⁰³

Хто ж конкретно входив до генеральної старшини Війська Запорозького?

Наказний гетьман. Відомо, що в мирний період управління всім військом здійснювалося з козацької столиці, якою в різний час на Україні були Чигирин, Батурин, Глухів, а у військовий час — із ставки, яка перебувала при головних силах. Для керівництва великими групами козацтва, що в складі кількох об'єднаних полків виконували певні завдання, з числа найбільш досвідчених полковників призначався наказний гетьман. Одним з перших у цій ролі бачимо прославленого ватажка народних мас полковника Максима Кривоноса, котрого Богдан Хмельницький послав на Поділля на чолі чотирьох повстанських полків — Білоцерківського, Корсунського, Уманського і Вінницького. При цьому керівники названих бойових одиниць — полковники Гиря, Шангирей, Ганжа та Гоголь мали повністю підкорятися наказному гетьманові під час походу і боїв з ворогом³⁰⁴.

Дещо пізніше бачимо вже в підпорядкуванні Максима Кривоноса під Меджибожем полки Полуяна, Пушкаренка, Півторакожуха та Кривошапки³⁰⁵. Очевидно, Богдан Хмельницький вирішив, що в той момент, коли під цим містом створилася складна ситуація, стане в нагоді досвід одного з найавторитетніших ватажків, і тому Кривоносові було доручено координувати тут наступ повстанських загонів.

³⁰³Токаржевський-Карашевич І. Хмельниччина... — С. 39.

³⁰⁴Воссоединение... — Т. 2.— С. 68.

³⁰⁵ЛНБ НАНУ.— Фонд Оссолінських.— Спр. 189.— Арк. 398.

Того ж року в ролі наказного гетьмана бачимо також черкаського полковника Марка Тарасовича Топиху та Івана Костирського, котрий водив козаків у Білорусь влітку—восени³⁰⁶.

Наступного року ці обов'язки гетьман поклав на київського полковника Михайла Кричевського, якого послав на Полісся очолити оборону північної України, де наступав литовський гетьман Януш Радзивілл. Богдан Хмельницький дав Кричевському "булаву і бубни" й наказав взяти під командування Чернігівський, Овруцький та Чорнобильський полки³⁰⁷.

Кілька разів булава наказного гетьмана вручалася осавулу військовому Дем'яну Михайловичу Лисовцю. В травні 1651 року, наприклад, йому доручалося штурмувати Кам'янець на чолі кількох козацьких полків: "И гетьман ясаулу своєму Демке дал знамя и булаву, что быть ему вторым гетьманом, и послал за Потоцким и Калиновским, а с ним послал 60000 казаков да 30000 нагайских татар"³⁰⁸.

Ці обов'язки виконували в часи визвольної війни 1648—1657 років генеральний обозний Іван Чорнята, полковник миргородський Матвій Гладкий, вінницький — Іван Богун, корсунський — Максим Нестеренко, ніжинський — Іван Золотаренко, київський — Антон Жданович.

Скажімо, Івана Богуна польський історик Людвик Кубаля так характеризував: "Лєвова відвага, рухливість вужа, хитрість лиса і легкодушність вітру тремтіли в кожній жилі Богуна. Вільність, простір, степ і війна були його стихією. Мало його обходило, коли й де, щоб лише довшим безділлям не в'язано його. Геній війни зродив цього козака, якому не було рівного в цілій Україні. Серед таборової пісні, при кінському тупоті, на сидлі могла йому нагло прийти думка, яку раніш втілював в чин, як застановився над нею, скорше ударив, як змірив, скорше виконав, як подумав"³⁰⁹.

У квітні 1655 року на Поділлі на українсько-польському пограниччі наказним гетьманом виставлений браславський полковник Михайло Зеленський³¹⁰.

У січні 1656 року фактично наказним гетьманом у Білорусь на місце Золотаренка призначається Іван Нечай, хоч в універ-

³⁰⁶Воссоединение... — Т. 2.— С. 352.

³⁰⁷Мяцук Ю. А. Новые документы Богдана Хмельницкого.— Днепропетровск, 1985.— С. 177.

³⁰⁸Воссоединение... — Т. 3.— С. 62.

³⁰⁹Гузар-Колодінський М. Полковник Іван Богун.— Прага, 1941.— С. 12.

³¹⁰Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 1076.

салі Богдана Хмельницького говорилося про "полковництво в Білу Русь, до Могилева, Чаусов, Ново-Бихова і Гомля і інших мест і мястечек і сел там се знайдучих"³¹¹.

На початку 1657 року наказним гетьманом над козацьким військом, котре пішло на з'єднання з угорським князем Ракощєм та шведами, аби спільно воювати Польщу, був призначений полковник Антон Жданович. Його обов'язки в листі до московського царя Богдан Хмельницький окреслював так: "И те войска из Преворска рушився, аж под Краков пошли, и где б нибудь послышали какое собранье ляхов, пойдут за ними, чтоб не распростиралися те неприятели"³¹².

На випадок нападу татарської орди на початку літа 1657 року Богдан Хмельницький поставив сильну заставу з виборних козаків від усіх полків на Ташликах (Чорний і Плетений Ташлик від Синюхи до Інгулу) під проводом наказного гетьмана Григорія Лісницького, миргородського полковника³¹³.

Тоді у такій ролі був у резервній групі і Юрій Хмельницький, котрому доручалося прикрити рубіж Умань-Корсунь³¹⁴. До речі, молодший син Хмельницького, можливо, за іронією долі, був останнім наказним гетьманом над військом. На жаль, провід Юрася виявився невдалим, оскільки московський посол Іван Желябужський зумів підбити його козаків до бунту, що було великим і останнім ударом для старого гетьмана.

Генеральний обозний. Цю посаду у Війську Запорозькому зустрічаємо давно. Є згадки, що вона вже існувала в 1601 році, коли реєстрове військо ділилося на чотири полки³¹⁵. В роки визвольної війни вперше ім'я генерального обозного документи називають у вересні 1648 року³¹⁶. Польські хроністи кажуть про Івана Чорняту як про "становничого козацького", тобто людину, котра займається влаштуванням табору в поході, організацією обозу³¹⁷. Восени 1649 року Богдан Хмельницький, крім того, доручав генеральному обозному Чорняті ще й списувати козацький реєстр згідно з умовами Зборівського миру. "Посада його (тобто генерального обозного.— В. С.),— визначав пізніше

³¹¹Документи Богдана Хмельницького.— С. 471.

³¹²Там же.— С. 571.

³¹³РИБ.— Т. 8.— С. 1280.

³¹⁴Акты ЮЗР.— Т. 11.— С. 717.

³¹⁵Довнар-Запольский М. Жалованье запорожцам... — С. 54.

³¹⁶ЛНБ НАНУ.— Фонд Оссолинських.— Спр. 225/П.— Арк. 138.

³¹⁷Kochowski W. Op. Cit.— S. 21.

гетьман Кирило Розумовський,— "иметь в смотре своем, распоряжении и команде Енеральную Артиллерию со всеми до оной принадлежностями"³¹⁸.

Після Івана Чорняти генеральним обозним, очевидно, короткий час, був Іван Тихонович Волевач, реєстровий козак чигиринської сотні, "Знанный реєстровый козак и обиватель меский чегринский"³¹⁹. А 12 жовтня 1652 року московського посла Василя Унковського вже вітав обозний Федір Коробка³²⁰. Після нього на цій посаді в жовтні 1655 року згадується Тимофій Носач, колишній прилуцький полковник³²¹.

Однією з найколеритніших фігур на посаді обозного Війська Запорозького після гетьманування Богдана Хмельницького був колишній наказний полковник з Борзни Петро Михайлович Забіла.

Генеральний осавул. З самого початку організації реєстрового війська ця посада фігурує серед посад козацької старшини. Нам відомі на цій посаді імена Івана Мамаєвича (1617) та Григорія Затиркевича. А з початком визвольної війни вводяться навіть дві посади генерального осавула. На них покладалася величезна робота з організації повсякденних військових справ, а часто їм як уже зазначалося доводилося замінювати гетьмана. Тож на цю посаду обиралися чи призначалися досвідчені у військовій справі козаки. Про одного з них, Дем'яна Михайловича Лисовця, дуже високо відгукувався сілістрійський паша в листі до Богдана Хмельницького: "А Демка человек умный и смьшленный, благосчасному государю великому нашему, его высокоместному порогу, будет такова человека пришлете, годен будет, потому, что про все разумеет и ответы дате знает и всякое ему де-ло за обычай и я видел в нем, что он радетелен и добре хочет..."³²².

Крім Демка Лисовця, серед перших осавулів армії Богдана Хмельницького був також Михайло Лученко³²³. В деяких документах називаються також Родак³²⁴, котрий загинув на Чернігів-

³¹⁸ *Осимевич Л.* Центральні установи України. — Гетьманщини. — К., 1930. — Ч. 2. — С. 144

³¹⁹ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1. — С. 165.

³²⁰ *Воссоединение...* — Т. 2. — С. 426.

³²¹ *Записки НТШ.* — Т. 138—140. — С. 75.

³²² *Архив ЮЗР.* — Ч. 3. — Т. 4. — С. 802.

³²³ *Воссоединение...* — Т. 2. — С. 148.

³²⁴ *Батюши-Камениский Д.* История Малой России. — СПб., 1903. — С. 138.

щині 1648 року, а також Філон Джеджалій³²⁵, що повернув на сторону повстання реєстровиків, що пливли Дніпром на допомогу кварцяному війську проти загонів Богдана Хмельницького.

Генеральний суддя. Ці посади, як правило, довірялися відомим запорожцям. У роки визвольної війни в цій ролі перебував головним чином Самійло Богданович Зарудний. Хоча в квітні 1649 згадується й Матіяш, а влітку 1650 — колишній наказний гетьман Іван Костирський, 1656 — колишній київський полковник Антон Жданович. До обов'язків генерального судді входили нагляд за виконанням універсалів гетьмана, суд над винними з числа генеральної чи полкової старшини за вказівкою його. Так, генеральний суддя Антон Жданович, котрий розслідував навесні 1656 року справу в Білоруському полку Івана Нечая, наказав двох винних у розбоях старшин з Ніжинського полку повісити, а їхніх товаришів (10 чоловік) бити в два кії нещадно, так, що вони ледве чи житимуть потім³²⁶.

Двох козацьких сотників він арештував у Могильові, а третього, Жуковського, котрий допустив у своїй сотні свавілля аж до вбивств, засудив до страти — на велелюдному майдані йому було відрубано голову³²⁷.

Саме генеральний суддя розглядав справи про державні злочини, був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів. Атрибутом влади генерального судді була очеретяна паличка.

Генеральний писар. Він очолював гетьманську канцелярію, де зосереджувалося військово-адміністративне, суддівське й фінансове управління, вирішувалися суперечки про належність до козацтва, розглядалися повідомлення сотенної та полкової старшини. Генеральний писар готував універсали на підпис гетьману, вів листування з полковниками, іншою старшиною, зберігав військовий архів, виконував багато завдань державно-адміністративного характеру. Особливу увагу при цьому він мав приділити дипломатичним зносинам Війська Запорозького з іноземними державами.

Посада генерального писаря була введена з самого початку реєстрового війська, коли польський король Стефан Баторій вру-

³²⁵Памятники... — К., 1898.— Т. 3.— С. 202.

³²⁶Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 1224.

³²⁷Там же.— С. 1225.

чив своєрідний символ для писаря — каламар³²⁸. Згодом до нього перейде й військова печатка. На цій посаді, до речі, перебували Іван Виговський та Пилип Орлик, котрі після Богдана Хмельницького та Івана Мазепи відповідно обиралися гетьманами.

Генеральний хорунжий. Охорона головного козацького прапора — найперший обов'язок генерального хорунжого. Турбота про гетьманський бунчук — це безпосередньо його прерогатива.

Фінансами відав генеральний підскарбій. Про запровадження прообразу уряду генерального підскарбія можемо говорити вже в часи Богдана Хмельницького. Зокрема, він, упорядковуючи державні справи України, вирішує повернути в джерело її доходів мито, яке збиралося раніше на кордонах польськими властями. В зв'язку з цим виданий у квітні 1654 року гетьманський універсал доручав Остафію Остаматенку збирати на кордоні мито³²⁹.

Як видно з цього універсалу гетьмана, Остаматенко мав і свою службу — "факторів", за допомогою яких повинен збирати доходи³³⁰. Як головний поборець скарбових оплат, Остаматенко часто бував у прикордонних населених пунктах, де, очевидно, контролював митну службу. Зокрема, є згадки про перебування його у вересні-листопаді 1654 року в Умані та Гусятині³³¹.

Академік І. П. Крип'якевич у спеціальному дослідженні про цю історичну постать вважав, що Остаматенко уже на той час вважався визначним спеціалістом у цій справі.

Хочеться додати й такий факт: коли приспівала необхідність, старший Війська Запорозького міг сам виконувати обов'язки генерального старшини. Так, коли 1638 року польська куля вцілила бунчужного, то Дмитро Гуня, аби не впав бунчук, сам підхопив його і поніс уперед.

Ще один досить промовистий факт, що свідчить про рангове становище козацької старшини гетьманської: генеральний обозний прирівнювався до генерал-майора російської армії, інші старшини — до полковника.

³²⁸Ось який опис має знайдена на полі Берестецької битви срібна чорнильниця з канцелярії Війська Запорозького: три циліндричні чашечки з трипелюстковою покришкою на шарнірі, прикрашеною зверху виступом з кільцевим потовщенням. На звороті покришки — латинські букви "ЮС", в її передній частині — фігурна петля для поперечного шкворня. Розмір — 8,5 x 9,5 см., висота — 6 см. — Каталог найважливіших знахідок з місця Берестецької битви 1651 р. — Рівне, 1990. — С. 7.

³²⁹Документи Богдана Хмельницького. — С. 343.

³³⁰Там же. — С. 343.

³³¹ЦНБ НАНУ. — Рук. відділ. — Фонд 10. — Спр. 16585. — Арх. 4.

У документах нараховується близько двохсот полковників. Не всі вони, звичайно, тримали в руці полковницький пернач. Багато з них були тимчасовими, замінюючи полковника, деякі, хоча й мали титул полковника, не командували військовими з'єднаннями, наприклад, Силуян Андрійович Мужиловський. Цей полковник головним чином виконував дипломатичні доручення Богдана Хмельницького. Та переважна більшість на чолі своїх козаків ходила в бій...

Білоцерківський полк. В історичній літературі досі вважалося, що першим полковником тут був Іван Гиря. Справді, цей досвідчений козацький ватажок, знаний ще з повстань двадцятих років (1625 року посол Запорозького Війська до московського царя, 1632 — військовий суддя з Жовнина), в кінці червня 1648 року вже приймав польського посла до Богдана Хмельницького, у липні його бачимо на чолі білоцерківців, у поході разом із Кривоносом на Поділля³³². Однак уперше запорозького козацького полковника з Білої Церкви Ярему Хмеленка зустрічаємо в історичних документах ще раніше — в травні 1648 року³³³. Доля цього звитязця невідома. Очевидно, він загинув, а після нього пернач перейшов до Івана Гирі. Під його керівництвом білоцерківці були в битвах під Пилявцями, Львовом, Замостям. Можна припустити, що саме він водив Білоцерківський полк під Збараж улітку наступного року.

Під час складання в жовтні 1649 року "Реестры Всего Войска Запорожского..." білоцерківців очолив Михайло Громика³³⁴, убитий згодом своїми козаками, невдоволеними тяжкими умовами Білоцерківської угоди. В 1653—1657 роках полковниками в Білій Церкві бачимо Семена Половця, Макара Москаленка, Якова Люторенка³³⁵.

Наказними полковниками в місті над Россю в період гетьманства Богдана Хмельницького знаємо Саву Москаленка, Данила Гирю, Матвія Положного, Яцька Клишу.

Борзенський полк. Про існування цієї військової одиниці маємо свідчення авторитетного учасника визвольної війни — полковника Силуяна Мужиловського, котрий називає Борзенський полк серед тих, що виступили з Богданом Хмельницьким

³³²Воссоединение... — Т. 2.— С. 46.

³³³ЛНБ НАНУ.— Фонд Оссолінських.— Спр. 231/П.— Арк. 168.

³³⁴Реестра... — С. 107.

³³⁵Детальні посилання на джерела подаються до каталогу полковників.

улітку 1648 року під Паволоч³³⁶. Є всі підстави вважати: Борзенський полк створено раніше Чернігівського, і полк Мартина Небаби, який по дорозі на Замостя "передову сторожу творив"³³⁷, був саме Борзенським, а його керівник — знаменитий повстанський ватажок Мартин Небаба — організував його, а тому не міг бути першим чернігівським полковником, як це помилково значиться в історичній й довідковій літературі, включаючи "Советскую историческую энциклопедию" і "Радянську енциклопедию історії України".

Підставою для нашого твердження є те, що в багатьох документах 1648—1649 років, аж до складання "Реєстри", Мартин Небаба іменується полковником борзенським, батуринським, почеповським, а ці міста були на території Борзенського полку. Далі. Під час літньої кампанії 1649 року, коли після Зборівського миру, як повідомляється у московських документах, гетьман, послав "двух полковников черкасских Небабу та Нечая" супроводжувати татар (отже, Мартин Небаба був у поході під Збарожем і Зборовом, а не під Лоевом, де оборонявся від литовського гетьмана Яна Радзивілла Чернігівський полк), 2 липня "к полковнику к Петру наказному борзенському прислал лист из Стародуба". Таким чином, існував Борзенський полк, а організатором його був Мартин Небаба. Під час козацького перепису 1649 року територію Борзенського полку включили до Чернігівського, який був очолений М. Небабою. До речі, при полковому місті в "Реєстрі" записано окремо "борзенців", котрі, мабуть, перейшли сюди з М. Небабою.

Наказним борзенським полковником у 1648—1649 роках був Петро Михайлович Забіла, генеральний обозний Війська Запорозького в 1669—1687 роках. Є відомості, що цю посаду він обіймав до 105 літ од роду, а помер у 107. В 1651 році П. М. Забіла рахувався наказним чернігівським полковником у Борзні: під Гомелем, 13 червня, "з-під хоругви полковника Забили вискочило 40 вершників", повідомляється в одному з документів того часу.

Полковника в Борзні зустрічаємо і 26 серпня 1651 року, вже після смерті М. Небаби в бою під Ріпками: "При нем, Ивашке Рожнове, чли лист у полковника у Куруленка"³³⁸. А в серпні 1655 року борзенським полковником знову бачимо П. М. Забілу.

³³⁶Воссоединение... — Т. 2.— С. 129.

³³⁷Жерела... — Т. 4.— С. 69.

³³⁸Труды XIII археолог. съезда... — Т. 4.— С. 298.

Брагинський полк. Про першого полковника Брагинського — Кизима — влітку 1648 року дізнаємося з розповіді полоненого шляхтою повстанця Пилипа Федорки. Він же дає відомості і про наступника: "Після того, як Кизим утопився, на його місце став Гаркуша, родом з Бихова"³³⁹.

У квітні 1649 року полковником Брагинським уже бачимо Макеру (на нашу думку, Мозирю). В листі невідомого із Стрешина про козаків у Білорусі повідомляється, що полковник Макера має у Лоеві і Брагині 6000 війська, у Речиці — 700. А в липні Брагинський полк під командуванням Григорія Голоти брав участь у бойових діях проти Я. Радзивілла під Лоевим.

Браславський полк. Передусім слід зазначити, що був попередник у відомого козака Данила Нечая. Джерела називають ним Якушу. Часто згадувані в червні—липні 1648 року Кушка і Якуша, очевидно, є одна особа. А ось після Якуші браславців очолює Данило Нечай, про якого вперше згадується під час Пилявецької битви³⁴⁰. Після загибелі в лютому 1651 року Нечая його спочатку змінює Левко (Уманський), а в травні на чолі Браславського полку бачимо вже Грозенка. Після Іванчула полк приймає Тимофій Носач — у жовтні 1652 року, а не у квітні 1653, як вважав І. Крип'якевич.

Після Носача, призначеного генеральним обозним, посаду полковника в Браславлі обіймає Михайло Зеленський.

З наказних джерела називають Григорія Дорошенка, Силу Волошина, Григорія Кривенка (всі в 1650 році) та Павла Лисидо (1654).

Вінницький (Кальницький) полк. Глибокий аналіз, зроблений ще в 30-х роках професором М. Петровським, аргументовано доводить: існували два відомі вінницькі полковники — Іван Богун та Іван Федоренко³⁴¹. Ось чому аж ніяк не можна погодитися з твердженням сучасної історіографії, яка залишається на позиції, нібито це одна й та ж особа. Більше того, першим вінницьким полковником треба вважати не Івана Богуна, як вважав І. Крип'якевич, а Остапа Гоголя, вже в липні 1648 року. Перебував він на цьому посту і в квітні 1649 року, а також у битві під Збаражем.

³³⁹Документи об освободительной войне... — С. 164.

³⁴⁰Kochowski Op. cit.— S. 7.

³⁴¹Петровський М. До біографії Івана Богуна // Записки Ніжинського інституту народної освіти.— Х., 1930.— Кн. 10.— С. 47—58.

У жовтні 1649 Кальницьким полковником призначається Іван Федоренко, а через кілька місяців він передає пернач Іванові Богунові, записаному в "Реестре" серед козаків Чигиринського полку.

Цікаво навести й такий запис: "около Паволочи на заставе у кременчусково (підкреслення наше.— В. С.) полковника у Ивана Богуна был бой с ляхами..."³⁴². Чи не вказує це на походження Івана Богуна з Кременчука на Дністрі?

Крім того, ім'я Івана Богуна згадується під 1643 роком, коли він очолює ватагу козаків на Дінці. 1644 року Іван Богун разом з 200 козаками промишляє біля Осколу³⁴³.

Цікаво зазначити: першим наказним полковником вінницьким, ще за Гоголя, був зять Богдана Хмельницького Іван Нечай, відомий у майбутньому козацький ватажок. Стосовно цього є свідчення монаха Іверського монастиря Корнелія, який розповідав московським прикордонним воєводам у жовтні 1648 року: "Да ему в Литовской земле в городе Виннице сказывал полковник Хмельницкого зять..."

Івана Богуна в його відсутність заступав наказний Іван Федоренко, на що чітко вказують документи 1650—1654 років.

Гадяцький полк. Про козацьке самоврядування в Гадячі і в навколишніх населених пунктах є повідомлення вже від 27 травня (мабуть, старого стилю) 1648 року; хотмижанин Тит Петров розповідав, що в "Гадяче и на Веприке панов и урядников никого нет, а одни мещане и войты новые из мещан..., а в Гадяче же ныне называют полковниками пана Хмельницкого та Капусту"³⁴⁴. Звичайно, двох полковників у Гадячі не могло бути. На наш погляд, основну роль тут відігравав старий козак Лаврін Капуста, а Хмельницький (очевидно, двоюрідний брат гетьмана Григорій) йому допомагав. Такий висновок здається нам правильним ще й тому, що Лавріна Капусту на чолі козаків зустрічаємо пізніше. Наприклад, у листопаді 1648 року під його керівництвом повстанський загін брав Перемишль та інші села й міста в цій окрузі.

Лаврін Капуста залишався гадяцьким полковником, мабуть, аж до приїзду польських комісарів до Переяслава в лютому 1649 року. Потім, коли Богдан Хмельницький повернувся в

³⁴²ЦДАДА Росії.— Фонд Розрядний приказ.— Белгородський стил.— Стовп. 361.— Арк. 271.

³⁴³ЦНБ НАНУ.— Рук. відділ.— Фонд 1. — Спр. 7943.— Арк. 331.

³⁴⁴Акты Московского государства. Т. 2.— С. 220.

Чигирин, він стає у його рідному Суботові городовим отаманом. Там його бачимо і під час прийому московського посла Івана Фоміна в серпні 1653. А посада гадяцького полковника перейшла після того до Івана Бурлая. Саме до Івана і ні в якому разі не до Кіндрата Бурлая, якого в "Радянській енциклопедії історії України" помилково названо першим гадяцьким полковником. Кіндрат Бурлай, посол Хмельницького до царя Олексія Михайловича в 1653 році, ніколи не був гадяцьким полковником, тим більше в 1649 році, під час штурму Збаража. Там був інший Бурлай, Іван, що прославився у козацьких походах на турецьке узбережжя і віддав своє життя під Збаражем.

Животівський полк. Керівник цього полку, що існував у 1648—1649 роках, не вказується в жодному відомому нам джерелі. Можна лише припустити, що ним був хтось з організаторів поставських загонів на Поділлі, місця полковництва яких залишаються поки що невідомими нам — Габач, Браславець, піп чи сотник животівський у жовтні 1649 р. Логвин³⁴⁵.

Звягельський полк. Організатором і першим полковником звягельським влітку 1648 року був місцевий міщанин Михайло Тиша. Це він підняв на боротьбу населення Звягельського староства, а потім повів своїх земляків під Пилявці, після розгрому там шляхетського війська брав участь у военній раді Богдана Хмельницького. Про нього як полковника звягельського віднаходимо свідчення і в березні 1649, та вже через місяць його змінює Герасим Якович Яцкевич.

Іркліївський полк. Про полковника Іркліївського Михайла Телоченка, який водив своїх козаків під Львів, є звітка в роботах М. Максимовича на основі записів церковної книги.

Ічнянський (Іченський) полк. Перший полковник ічнянський — знаменитий Петро Головацький, який улітку 1648 року піднімав Білорусь на боротьбу проти шляхти. А до того був "полковником войска его королевской милости Запорожского иченским", про що свідчить його запис 1648 року³⁴⁶.

Можна припустити, що після його переходу в Переяславський полк виходців з Ічні водив у битви інший Головацький — Степан, який загинув у 1649 році. Можливо, обидва вони — брати.

³⁴⁵Рсестра... — С.182.

³⁴⁶Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.— Т. 3.— С. 224.

Кам'янецький полк. Маємо свідчення лише про одного кам'янецького полковника — Зеленського. На нашу думку, ним був Михайло Зеленський, який під час складання "Реєстри" вважався м'ятківським сотником у Браславському полку³⁴⁷.

Канівський полк. Безумовно, першим канівським полковником у роки визвольної війни був Семен Савич, який досить часто виконував дипломатичні доручення Богдана Хмельницького. Після нього (можна погодитися з І. Крип'якевичем) пернач тримали Федір Стародуб та Андрій Бутенко. Правда, в історичних документах зустрічається й інше ім'я канівського полковника Стародуба — Іван. У "Реєстрі" канівський сотник Стародуб також іменується Іваном. У зв'язку з цим правильно буде називати канівського полковника в 1653—1654 роках Стародуба Іваном. Це підтверджує й поіменний список українських козаків і міщан, які присягнули в січні 1654 року на вірність Москві.

Наказними полковниками треба вважати запропонованих І. Крип'якевичем Ілю Голоту, Івана Шангирея і Заболоцького. На наш погляд, останнього звали Прокопом, оскільки серед старшини Канівського полку в 1649 році бачимо Прокопа Заболоцького. Крім того, слід додати, в перші роки визвольної війни у відсутність Семена Савича його заміняв Гулак, якого називають у тогочасних джерелах Кутаком.

Київський полк. Вигідне географічне положення, а також міцні укріплення поставили Київ часів Давньої Русі серед кращих військових твердинь Європи. Навіть і після жорстокої ординської навали, яка спустошила столицю східнослов'янської держави, а потім, коли політичний, господарський і культурний розвиток Києва довго стримувало панування литовських і польських феодалів, місто не переставало відігравати важливе військово-стратегічне значення. "Якби я міг зійти на київські гори,— писав в останній чверті XVI століття кримський хан польському королю Стефану Баторію,— то я дивився б одним оком на твій Краків, а другим — на свій Бахчисарай".

Звичайно, коли навесні 1648 року широка хвиля народного повстання вийшла з берегів, український гетьман Богдан Хмельницький не міг не включити Києва у сферу свого впливу. Він ще й потурбувався про те, щоб київських міщан не потривожили татари, які тоді були союзниками козаків. Свідчення цього —

³⁴⁷Реєстра... — С. 172.

лист Яреми Хмеленка, полковника Війська Запорозького, з Білої Церкви від 20 травня 1648 року, який за завданням Богдана Хмельницького попереджував київського воєводу Тишкевича про небезпеку з боку татар: "Будьте обережні і маєтки свої найліпше вартуйте, і люд сповістять..."

Як бачимо, у травні козацької влади в Києві ще не було. А саме через свого полковника Богдан Хмельницький мав можливість активно впливати на жителів міста, вимагати від них допомоги народній армії озброєнням, боєприпасами, продовольством. Крім того, на території, визволеній від польських магнатів, полковник чинив також суд, мав у руках адміністративну владу.

Хто ж був першим київським полковником? Майже всі сучасні історики сходяться на думці, що за часів Богдана Хмельницького пернач київського полковника тримав першим прославлений козацький ватажок Михайло Кричевський.

Під час визвольної війни українського народу проти шляхетських поневолювачів Михайло Кричевський справді здобув славу серед повстанців як київський полковник. Походження своє вів з покатоличеного українського роду і мав у дитинстві ім'я Станіслав. До початку народного повстання стояв на чолі реєстрового Чигиринського полку, був кумом Богдана Хмельницького, тоді чигиринського сотника. Саме Кричевський взяв на поруки майбутнього українського гетьмана, коли тому загрожувала смертна кара за підготовку повстання проти польської шляхти. А коли полковника Чигиринського реєстрового полку захопили в полон на Жовтих Водах, Богдан Хмельницький викупив його у татар.

Детальний аналіз історичних документів свідчить: не одразу після цього Кричевський став київським полковником. По звільненні з полону він прийняв православ'я та ім'я покровителя козацтва архистратига Михайла, оскільки мав великий досвід полковництва в реєстровому війську, володів латиною, німецькою, французькою мовами, Богдан Хмельницький доручив йому поїхати у Крим з дипломатичною місією.

Отже, на початку червня 1648 року Михайло Кричевський не міг обіймати посади київського полковника тільки через те, що він просто ще не встиг повернутися з Криму, коли врахувати, що туди він вирушив лише наприкінці травня з-під Корсуня після розгрому там шляхетського війська. А саме в цей час у джерелах зустрічаємо першу згадку про київського полковника.

Мається на увазі відписка севських воєвод царю Олексію Михайловичу від 14 червня 1648 року про затримання козаками московських гінців до брацлавського воєводи Адама Кисіля: "Григорій Климов рассказывал, что в Киеве ево взяли запорожские казаки и привели к полковнику к Олешки Тяглушкину, который был прислан от гетьмана Запорожского в Киев"³⁴⁸.

Ім'я Олешки Тяглушкіна більш не зустрічається в історичних документах, не знаходимо його і в "Реєстрі Всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром...". Пояснюється це, мабуть, тим, що вже згаданий Григорій Климов неправильно передав прізвище першого кївського полковника або Тяглушкін — прізвисько. Такий здогад виникає тому, що серед козацької старшини, записаної до Чигиринського полку 1649 року, поряд з відомими ватажками народних мас Лавріном Капустою, Григорієм Ганжею і Філоном Гаркушею в осавульському курені рахується і Олешко Байбуренко. Рядовим козаком крилівської сотні значиться Олешко Походяй. Можна припустити, що ним також міг бути вже згаданий Олешка Тяглушкін, адже серед рядових козаків чигиринської сотні бачимо таких відомих полковників, як Іван Богун, Прокіп Бережицький, Павло Яненко, Карпо Трушенко, Ілляш Богаченко, Хведір Коробка, є тут і невідомий нам Семен Олешченко.

Вірогідність того, що першим кївським полковником міг бути Олешко Байбуренко чи Походяй, посилюється, коли взяти до уваги ще й таку обставину: в листі шляхетського полковника Корицького до сандомирського воєводи Заславського (датується початком травня 1648 року) розповідається, зокрема, про те, що під час повстання реєстровиків біля Кам'яного Затону козаки скарали на смерть серед інших старшин чигиринського полковника Кричевського, а також Нестеренка й Олешку. Але ж, як ми знаємо, ця вістка про смерть Михайла Кричевського помилкова, живим залишився і старий козацький полковник Максим Нестеренко, який у вересні 1648 року на чолі повстанців здобув фортецю Кодак, а в 1652—1653 роках був корсунським полковником. Це дає підставу стверджувати: повідомлення про смерть козацького старшини Олешки було поспішним, а він, як і відомі ватажки Максим Нестеренко та Філон Джеджалій, перейшов біля Кам'яного Затону на бік Богдана Хмельни-

³⁴⁸Акта ЮЗР.— Т. 3.— 215.

цького, а потім український гетьман титулував його першим київським полковником, зважаючи, очевидно, на життєвий досвід, військовий талант і заслуги перед козацтвом.

Михайла Кричевського на чолі Київського полку зустрічаємо вперше в червні 1649 року, коли після розгрому ним шляхетських полків під Меджибожем і Костянтиновом Богдан Хмельницький вручає йому клейноди наказного гетьмана і посилає боронити північні кордони України від литовського гетьмана Януша Радзивілла, який прагнув ударити в тил української народної армії у той час, коли вона обложила вороже військо в Збаражі. А чи був хтось перед ним ще київським полковником? На це питання ствердну відповідь дає архівний документ, який досі не використовувався в науковій літературі. Мається на увазі лист переяславського наказного полковника Григорія Ганжі від 21 квітня 1649 року. Цей лист був привезений до Москви московським послом до Богдана Хмельницького Григорієм Унковським і зберігається нині в копії в Центральному архіві древніх актів Росії.

Однак характеристики Олешки Тяглушкіна і Григорія Ганжі в історичних документах досі ще не знайдено, нічого не відомо нам і про їхню безпосередню участь у визвольній війні українського народу на чолі столичного полку. Легендарну постать Михайла Кричевського на противагу цьому згадано в багатьох мемуарах сучасників, у листуванні військових і державних діячів.

Як мовилося вище, завдання Михайлові Кричевському після його перемоги над зятим ворогом українського народу Вишневецьким під Меджибожем і Костянтиновом Богдан Хмельницький ставив нелегке: за будь-яку ціну зупинити литовського гетьмана Януша Радзивілла на північному фронті України, не допустити його в межі Київського та Чернігівського воеводства, де, як звичайно, залишилися беззахисні жінки з дітьми, літні селяни і міщани.

Своєю героїчною смертю після важких боїв біля Лоева Михайло Кричевський перекрив Радзивілу шлях на Україну, не дав йому можливості вдарити в тил армії Богдана Хмельницького. Після бою під Лоевим знекровлена армія литовців змушена була відступити до Речиці. А перед цим, віддаючи данину поваги і схиляючись перед військовим талантом свого противника, литовський гетьман наказав насипати велику могилу за українським звичаєм на місці поховання славетного київського полковника.

Після смерті Кричевського на його місце козаки обрали Євтихія Пішка, а вже після нього в Київ призначили Антона Ждановича. Коли останнього як посла Богдана Хмельницького затримали шляхтичі восени 1653 року, Євтихій Пішко знову приймає під свою руку Київський полк. А з березня 1654 року на чолі киян стає родич українського гетьмана Павло Яненко-Хмельницький.

Якщо вести мову про наказних київських полковників, то, крім Василя Дворецького, слід назвати Євтихія Пішка і Михайла Крису, який залишився в місті над Дніпром замість Кричевського влітку 1649 року.

Корсунський полк. М. Максимович і І. Крип'якевич першим корсунським полковником вважають Івана Шангирея. Дійсно, в липні 1648 року він значиться на чолі корсунців. Проте відомо, що Корсунський полк відносять до першого бойового з'єднання Богдана Хмельницького ще з лютого 1648 року, коли він, перебуваючи на залозі в Січі, перейшов на бік повстанців (втекло лише 30 драгунів разом з польським полковником Гурським).

Хто ж усе-таки очолив реєстровиків-корсунців першим?

Автори книги "Історія міст і сіл. Черкаська область" ставлять на це місце Максима Кривоноса. З ними можна погодитися. І ось чому. Спершу уважно проаналізуємо кілька рядків з відомої народної думи "Хмельницький і Барабаш";

Оттоді-то припало йому з правої руки

Чотири полковники:

Перший полковник Максиме Ольшанський,

А другий полковниче Мартине Полтавський,

Третій полковниче Іване Богуне,

А четвертий Матвій Бороховичу.

Оттоді-то вони на славу Україну прибували,

Козакам козацькі порядки давали...

На наш погляд, слово "перший" у даному разі можна віднести до Максима Кривоноса не тільки як видатний, а й як перший у порядкувому плані, він очолював корсунців уже з лютого 1648 року. По-друге, вказівка на місце походження Кривоноса — містечко Вільшану біля Корсуня, також до певної міри дає підстави вважати його першим корсунським полковником: козаки, безумовно, завжди вибирали собі за старшого свого земляка, якого добре знали. Доречно буде тут нагадати,

що Мартин Небаба був спочатку полковником у своїй Борзні, Мартин Пушкар — у Полтаві, Михайло Тиша — в Звягелі, Іван Кучевич-Миньківський — у Павлочі.

Для підтвердження думки про Максима Кривоноса, як про першого корсунського полковника, можна навести ще й такий аргумент: під час Корсунської битви Богдан Хмельницький послав для засідки в Горохову Діброву його полк. Зрозуміло, послали козаків, які добре знали місцевість, могли швидко зорієнтуватися під час бою. А так могли діяти тільки місцеві, корсунці.

А ось уже після Корсунської битви їх і справді очолює Іван Шангирей. І вони разом з козаками Білоцерківського, Уманського й Вінницького полків під проводом Максима Кривоноса як наказного гетьмана визволяють Поділля.

Окремо слід зупинитися на особі ще одного визначного корсунського полковника — Станіслава Мрозовицького, відомого в народі як Морозенко.

Станіслав Павлович Мрозовицький, син підстарости Тербовлянського, освіту здобув в університетах Кракова і Падуї, на початку визвольної війни організовував повсталі народні маси на Поділлі. Вже тоді гриміла про нього слава: "Більше ляхи бояться Морозенка, ніж морозу". З 1649 року бачимо його вже на чолі Корсунського полку. На наш погляд, корсунський полковник Мазуренко (названий так у статейному списку московського посла Григорія Унковського навесні 1649 року) є не хто інший, як Станіслав Морозенко, а не Лук'ян Мозиря). Саме Станіслав Морозенко, той визначний герой, який загинув під час штурму Збаража, і якого "чернь дуже жалувала", про якого народ склав пісню:

Ой Морозе, Морозенку,
Преславний козаче!
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче!

Глибоко помилявся М. Максимович, приписуючи подвиги корсунського полковника Станіслава Морозенка обозному Кропивенського полку Нестору Морозенку, який записаний у "Реєстрі". Адже не міг Станіслав Морозенко після своєї героїчної смерті, "29 липня, в середу", опинитися у документі, що складався три місяці згодом. На жаль, цієї помилки допустилися й автори "Радянської енциклопедії історії України", назвавши Станіслава Морозенка Нестором³⁴⁹.

³⁴⁹Радянська енциклопедія історії України.— К., 1971.— Т. 3.— С. 172.

Після Станіслава Морозенка на чолі Корсунського полку стає Лук'ян Мозиря. Та він не міг бути на цій посаді до травня 1652 року, як зазначає І. Крип'якевич, оскільки в грудні 1651 року сам Богдан Хмельницький заявляє про увільнення його від цих обов'язків і вручення пернача "старому Килдею". Борис Андрійович Килдей недовго пробув на посаді, змінив його прославлений Іван Золотаренко, який водив корсунців у битву під Батогом у травні 1652 року. Після його переходу в Ніжинський полк над корсунцями протягом року був старшим з липня 1652 досвідчений воєвода Максим Нестеренко. Його змінив Іван Гуляницький, потім Іван Дубина.

Серед наказних у Корсуні бачимо в різний час Михайла Івахненка, вже згадуваного Бориса Килдея, а також Миська Стадниченка.

Кропивенський полк. Протягом п'яти років (1649—1654) кропивенським полковником був Філон Джеджалій. У "Радянській енциклопедії історії України" наводяться дані, що він був кропивенським (ічнянським) полковником. Але ж територія колишнього Ічнянського полку ніколи не входила до складу Кропивенського. Можливо, мова йде про Іркліївський. У зв'язку з цим треба зазначити таке: коли під час списування повстанців восени 1649 року в "Реєстрі" гетьман ухвалив рішення поставити на чолі Іркліївського полку Філона Джеджалія, який досі виконував обов'язки генерального осавула, то останній попросив перенести полкове управління в сусідню Кропивну, де була його садиба.

Неправильне твердження про те, нібито після 1654 року доля Ф. Джеджалія невідома. Маємо свідчення, що по смерті Богдана Хмельницького Ф. Джеджалій був на гулянні у Виговського під Охматовом. Коли дізнався, що до того приїхав татарський мурза Карачбей для таємних переговорів, так розлютився, що кинувся з ножом до намету Виговського з криком: "Пропадай, собако, коли залюбив торгувати козацькою кров'ю". Та Виговський, користуючись темрявою, утік на коні до стану Карачбея³⁵⁰.

У доповнення треба сказати: одним з наказних кропивенських полковників був Григорій Жданов, який зустрічав у жовтні 1653 року в Пирятині російського посла Івана Фоміна.

Лисянський полк. Можна погодитися з Михайлом Максимовичем, який вважав, що полковником лисянським у 1648—

³⁵⁰ Максимович М. Сочинения.— Т. 1.— С. 713.

1649 роках був Демко Якимович. Підставою для цього може служити і "Реєстра", де сотником лисянським записаний саме Демко Якимович.

Лохвицький полк. Полковником тут міг бути знаменитий Півторакожуха. Серед козаків чорнухинської сотні (недалеко від Лохвиці) в 1649 році згадується Степан Півторакожуха. Припускаємо, що він і був прославленим соратником Богдана Хмельницького, тим більше, що є свідчення про його походження з Сенчі (також неподалік Лохвиці). А в Чорнухи він потрапив, очевидно, за сімейними обставинами.

Лубенський полк. Про перших козацьких ватажків у місті над Сулою поки що не згадувалося у працях істориків. Тож беремо на себе сміливість назвати першим лубенським полковником Дмитра Кривоноса, сина знаменитого Максима. І ось чому. По-перше, це його послав Богдан Хмельницький піднімати проти Вишневецького Лубенщину, а не батька (як це ввійшло в наукову літературу). Максим Кривонос просто не встигнув би із своїм полком після Корсунської битви переправитися на лівий берег Дніпра, дійти до Лубен, переслідувати кілька тижнів Вишневецького, який від Яготина ще повертався до Лубен, потім відступав через Полісся і в другій половині червня узяти штурмом Погребище, Тульчин, Немирів.

А ось інше, дуже важливе повідомлення, яке проливає світло на розгадку таємниці першого лубенського полковника. У червні 1649 року путивльський воєвода Никифор Плещеев писав до Москви: "А как поехал Митка из Киева и наехал на него по дороге Лубенский козак, который сказывал, что он "зимовал на заставе в Польше в городе Звягле, а было де их казаков всех на заставе в том городе Звягле тысячи с четыре..."³⁵¹. Серед полковників, котрі навесні 1649 року піднімали Волинь, згадується і молодий Кривонос, що захопив Острополь. Зіставлення цих даних може, на наш погляд, підтримати аргументи на користь Дмитра Кривоноса.

Полковника в Лубнах зустрічаємо в 1651 році (Тимошенко) і 1654 (Грило).

Миргородський полк. У період гетьманства Богдана Хмельницького знаємо двох полковників у Миргороді — Матвія Гладкого і Григорія Сахновича Лесницького. Перший з них очоло-

³⁵¹Акты ЮЗР.— Т. 3.— С. 329.

вав миргородців з липня 1648 року, а другий — після його смерті в травні 1652.

Що стосується наказних, то треба зазначити: навесні 1649 замість Матвія Гладкого залишався Григорій Гладченко, очевидно, син його, а восени — Михайло Ратченко. У вересні 1652 на цій посаді бачимо Матвія Іванова.

Могилівський полк. Хто був першим полковником у Могилеві-на-Дністрі в 1648—1649 роках — і досі невідомо. Допускаємо, що ним міг бути знаменитий Іван Богун.

Мозирський полк. Його організовував у 1648 році, як це видно з свідчень полонених козаків, мозирський міщанин сідляр Іван Столяр³⁵². Під час наступу литовського гетьмана Януша Радзивілла в Білорусі зимою 1649 р. Іван Столяр зумів відступити, а ось голову його наказного полковника Михненка, який залишався комендантом міста, шляхтичі прибили до замкових воріт.

Ніжинський полк. Першим пернач полковника тут тримав Прокіп Шумейко. У серпні 1650 року Богдан Хмельницький своїм універсалом призначає у Ніжин бужинського сотника (Чигиринський полк) Лук'яна Сухиню. А вже через два місяці замість нього бачимо колишнього осавула Чигиринського полку Василя Литвиненка — аж до липня 1651 року, коли він загинув у боях з Радзивіллою. На наш погляд, у листі з Вільно, де вказується, що "забито полковника Литвинченко и Нежинского", йдеться про одного — Василя Литвиненка³⁵³. Після того ніжинців знову очолював Прокіп Шумейко — документи називають його у вересні 1651.

Значно треба розширити часові рамки діяльності в Ніжині Івана Золотарнка, який призначений сюди на рік раніше, ніж досі повідомлялося у науковій літературі — вже в липні 1652 року. Після його смерті в 1656 році полк прийняв менший брат — Василь Золотаренко, а потім, з березня 1656, Григорій Гуляницький.

З наказних згадуються Іван Носенко, Тиміш, Роман Катіржний (1654), Василь Золотаренко (1654—1655), Пилип Уманець (1655—1656), Іван Креховецький (1655), Іван Голонецький.

Овруцький полк. Першим полковником тут документи вказують на Микулича. Після нього навесні 1649 на чолі овручан

³⁵²Документи об освободительной войне... — С. 105.

³⁵³ІУ НАНУ.— Рук. відділ.— Оп. 4.— Спр. 58.— Арк. 386.

бачимо Осипа Наталчича, який під час укладення "Реестры" залишився в Овручі сотником, а потім став обозним Київського полку. Під час битви під Лоевом у 1649 році полком командував Іван Бруяка.

Остерський полк. Знаємо лише одного полковника остерського — Тимофія Носача в 1649 році³⁵⁴.

Паволоцький полк. Можна погодитися з І. Крип'якевичем, який ставить Івана Кучевича-Миньківського першим паволоцьким полковником, проте початок його діяльності на цій посаді слід віднести не до 1651 року, а до липня 1648. А в 1651 році в бойових операціях народної армії знову відновлений Паволоцький полк взяв участь не у вересні, а в квітні.

Після І. Кучевича-Миньківського паволоцьким полковником стає Михайло Суличич — бачимо його тут з червня 1653 по травень 1655.

Окремо треба сказати про Адама Хмелецького, який перейшов на бік повстанців разом з М. Кричевським після звільнення з татарського полону в 1648 році. На нашу думку, в 1648—1652 роках (аж до самої страти) Адам Хмелецький відігравав у Паволоцькому полку роль основного військового керівника, залишаючись у той же час наказним в І. Кучевича-Миньківського.

Після Хмелецького наказними в Паволочі були Григорій Зубченко та Михайло Богаченко.

Переяславський полк. Першим переяславським полковником І. П. Крип'якевич називає Федора Лободу, посилаючись при цьому на розпис витрат посла Олексія Михайловича до Богдана Хмельницького навесні 1649 року Г. Унковського. Та серед опублікованих документів зустрічаємо ім'я іншого переяславського полковника, до того ж на місяць раніше — в лютому 1649 року. Маємо на увазі лист Андрія Романенка, полковника переяславського, посланого разом з Тимошем Хмельницьким у маєтності Адама Кисіля поблизу Гощі гетьманом. Андрій Романенко перебував там до травня 1649 року. Можливо, він перший переяславський полковник у роки визвольної війни? Ні. З іншого листа А. Романенка до київського полковника Григорія Ганжі (від 21 квітня 1649 року з Гощі) довідуємося, що він підписується: "Наказний полковник переяславський".

Але ж у кого був полковницький пернач до Федора Лободи?

³⁵⁴Маркевич Н. История Малороссии.— Т. 5.— С. 167.

Нам здається, що "вручити" його можна лише на основі ретельного аналізу наявних документальних фактів, зіставляючи їх у часі. І ключем до розгадки буде інформація, про яку тільки згадав І. Крип'якевич, та не насмілювався проаналізувати її. Мається на увазі відписка севських воєвод від 7 липня 1649 року, в якій, зокрема, вказується: "До сего числа за неделю или полторы козачий полковник Переяславский Головацкий со своим полком съ казаками ходил в бой съ конными и пешими людьми, и из пешихде, государь, людей казаков повел близко поляковъ и поляком ведомость дал: и поляки де, государь, тех конных и пеших побили тысячу и больше: а полковник де Головацкий переехал к полякам".

Тепер звернемося до польського джерела: "При Хмельницькому (на початку липня 1648 р.— В. С.) полки залишилися Чигиринський, Черкаський, Переяславський (підкреслено мною.— В. С.), Білоцерківський, біля Маслового ставу стоять". Ще одне джерело — полковник Силуян Мужилівський розповідав у Москві: "Б. Хмельницький, направившись из Чигиринна в Паволочь, послал Белоцерковского полковника Гирю на помощь Кривоносу, осадить Вишневецкого, потом им на подмогу послал полк Чигиринский. Вместе с гетманом под Паволочь пошли полковник борзенский, полковник иченский, полковник прилуцкий, полковник миргородский со всем войском, а полку нежинскому велел его милость пан гетман идти под Кодак, город лядский".

Як видно, серед задніпровських полків не згадується тут про Переяславський, який перебував при гетьману біля Маслового ставу. Відповідь на це, вважаємо, криється в такому повідомленні: "12 июля с Хмельницким пошло казаков из Чигиринна тысяч сто и больше. Да за ним же, де, государь, Хмельницким, пошли с полковником Головацким казаков двадцать тысяч, да с полковником Шумейкой десять тысяч".

Виходячи з вищенаведеного, можна поставити Петра Головацького, відомого ватажка повстанців, особливо в 1648 році, першим переяславським полковником. Після повернення Хмельницького з-під Замостя до Києва і Переяслава на початку 1649 року Петро Головацький, мабуть, залишився наказним полковником. Він же, очевидно, очолював переяславців у поході під Збараж 1649 року. Повідомлення про його перехід на бік поляків треба піддати сумніву, оскільки в 1651 році Петра Головацького бачимо в таборі повстанців під Берестечком.

Крім Петра Головацького й Андрія Романенка, до каталога переяславських полковників слід занести також Богдана Коленченка (1653). Після нього на короткий час був обраний Іван Іванов (Іваненко), а вже потім Павло Тетеря. Називаються в історичних документах переяславськими полковниками Яким Сомко, брат першої дружини Богдана Хмельницького, і Герасим Яцкевич.

З наказних у науковій літературі досі не згадувалися Степан (червень 1653) і Затувовний (липень 1653).

Подільський полк. У період визвольної війни знаємо лише одного подільського полковника — Івана Федоровича (Федоренка), котрий після скасування цієї військово-територіальної одиниці народної армії в 1649 році очолив Кальницький полк.

Полтавський полк. Протягом гетьманства Богдана Хмельницького на чолі полтавців стояв Мартин Пушкар, один з найближчих його сподвижників. Наказними в нього були Григорій Іскренко, Кирило Пушкаренко, Петро Яковенко, Дем'ян Яковенко.

Прилуцький полк. Першого козацького полковника в Прилуках зустрічаємо вже в червні 1648 року — Івана Мельниченка³⁵⁵. Після нього деякий час пернач був у руках Федора Кисіля. Знаменитий Тимофій Носач переходить у Прилуки на посаду полковника лише після Зборівського миру.

У битву під Берестечком прилучан веде Іван Шкурат, відомий раніше як керівник прилуцької городової сотні. Його ж, Івана Шкурата, в березні 1651 року іменують Іваном Хорошим. А після його загибелі 29 червня 1651 року на чолі Прилуцького полку стає Семен Герасименко, котрого скарали на смерть у травні 1652 року. Потім старшими над прилуцькими козаками були Яків Воронченко і Петро Дорошенко (з 25 серпня 1656 року).

З наказних відомі двоє — Омелян Проценко та Трохим Феткович.

Речинський полк. Знаємо тут лише одного полковника — Покусику в 1648 році³⁵⁶.

Роменський полк. Керівником цього полку, згадуваного під Збаражем у 1649 році і в лютому 1651, міг бути сотник роменський Василь, який записаний у "Реестре".

Стародубський полк. Цей полк, як окрема військово-адміністративна одиниця, відомий з 1663 року. Як бойова одиниця брав участь в операціях народної армії з самого початку виз-

³⁵⁵Документи Богдана Хмельницького.— С. 54.

³⁵⁶Документи об освободительной войне... — С. 196.

вольної війни. Проте пряму вказівку на стародубського полковника — Лисого — маємо лише в серпні 1650 року³⁵⁷.

У лютому й серпні 1651 на чолі стародубців був Степан Окша, котрий в 1649 обіймав посаду сотника в Батурині... У лютому й березні 1654 полковником у Стародубі значиться Афанасій Єременко, а з червня 1654 по 1656 — Тимофій Оникієнко.

Розповідаючи про стародубських полковників цього періоду, треба враховувати, що вони перебували в підпорядкуванні спершу борзенських, з 1649 — чернігівських полковників, а з 1654 — ніжинських. Ось чому в документах вони, як звичайно, значаться наказними.

Торговицький полк. Маємо свідчення лише про ім'я одного полковника в Торговиці — Євхимія. Можливо, він пізніше перейшов у Канівський полк, де в "Реестре" записана сотня Євхимія Росченка.

Туровський полк. Знаємо лише Прокопа Цівку — восени 1648³⁵⁸.

Уманський полк. Серед уманських полковників передусім належить уточнити прізвище старшого, котрий заступив у вересні 1648 року полеглого Івана Ганжу. Степан (піп), на якого вказують джерела, є не хто інший, як Степан Байбуза. Після нього у жовтні 1649 року полк прийняв Осип Глух, а з весни 1654 — Семен Оргіяненко.

Наказними полковниками в Умані були Самійло Іванів, Грозенко, Матвій Нечай, Михайло Степанович Ханенко.

Фастівський полк. У документах за 1651 рік згадується полковник Петро Дик.

Черкаський полк. Першим черкаським полковником ми називаємо не Максима Кривоноса, як вважають автори довідкової літератури, а козацького ватажка на прізвисько Манка. Це черкаський полковник Марко Тарасович Топиха. І хоч у багатьох польських історичних документах черкаський полковник іменується Топигією, ми вважаємо, що слід писати Топиха, оскільки в "Реестре" прізвище Топига не знаходимо, зате в Черкаському полку записані в сотні Феська Шубця "Топехин сын, Фесько Топехин братанич".

Після Топихи черкасів вели в походи Яків Воронченко, Баран Худий, Яків Пархоменко.

Серед наказних знаємо Радишевського та Желохницького.

³⁵⁷ЦДАДА Росії.— Фонд Посольський приказ: Відносини Росії з Польщею (ВРП).— 1650.— Спр. 10.— Арк. 582.

³⁵⁸ЛНБ НАНУ.— Фонд Осолінських.— Спр. 3882/П.— Арк. 56.

Чернігівський полк. Як наводилося вище, автор вважає, що твердження про те, що Мартин Небаба перший полковник чернігівський — помилкове. Зокрема, повідомлення про похід Мартина Небаби до Пінська в 1648 році стосується не Мартина Небаби, а Антона Небаби, родом з Коростишева.

А хто ж був першим полковником чернігівським? Важливими для нас у цьому плані є свідчення козаків, схоплених у жовтні 1648 року. Пилип Федорка із Свашкова Чернігівського повіту, наприклад, розповідав, що "у них Грицько Бут в настоящее время полковник, подданный з того же поместья"³⁵⁹. До речі, це прізвище записане в івангородській сотні Чернігівського полку в 1649 році.

Грицька Бута бачимо на чолі чернігівців аж до кінця 1648 року — в грудні він водив своїх козаків до Бихова і Свислочі. А влітку полковником чернігівським уже бачимо Степана Пободайла, котрому Богдан Хмельницький доручив після загибелі Іллі Голоти захищати північні рубежі України. Мартин Небаба в цей час аж ніяк не міг перебувати на чолі чернігівців під Лоевом, оскільки в ніч на 16 липня він разом з миргородським полковником штурмував Збараж.

І тільки після Зборівського миру Мартин Небаба переводиться в Борзин до Чернігова і призначається тут полковником, а Степан Пободайло стає наказним у нього. Після загибелі Мартина Небаби в 1651 році Степан Пободайло знову очолює Чернігівський полк.

З наказних, крім С. Пободайла в 1649—1651 роках, треба назвати Івана Толмача, Івана Аврамовича Поповича, Яхна Коробку, а також Івана Донця, котрий зустрічав польських комісарів у січні 1649 року в Звягелі.

Чорнобильський полк. Знаємо одно — Михайла Панкевича влітку 1649 року під час битви з Радзивіллою.

Чечельницький полк. Тут також знаємо одного полковника — Федора Литку у вересні 1650 року.

Чигиринський полк. Першим керівником цієї військової одиниці, яка була гетьманською гвардією Богдана Хмельницького, був Федір Якубович Вешняк. Восени 1650 на цій посаді зустрічаємо Михайла Крису, а після Берестецької битви — Якова Пархоменка, з 1653 — Карпа Трушенка.

³⁵⁹Документы об освободительной войне... — С. 163.

За відсутності цих козацьких ватажків їх заміняли Федір Коробка, Ілляш Богаченко, Іван Волеваченко, Василь Томиленко, Павло Безштанько.

Шаргородський полк. Згадується лише в 1654 році Самійло Караткевич.

Крім полковників, внесених автором у каталогу, багатьом козацьким ватажкам ще не визначено місця, і ця робота ще чекає на дослідників. Скажімо, керівник повстанців на Волині Колодка, можливо, записаний як Кирило Колодка в Канівському полку³⁶⁰, а Таборинка³⁶¹ значиться корсунським жителем Михайлом Табуренком у 1653 році³⁶².

Імена козацьких полковників Кривошапки³⁶³, Чугая (Чугуя, Чуйка)³⁶⁴, Олександренка³⁶⁵, Івана Костирського (Соколовського)³⁶⁶ зустрічаємо в "Реєстрі". Водночас залишаються не з'ясованими конкретні посади багатьох. Крім Грунька, Губяла, Івана Лукіянова, Маркевича, Хватька, про котрих не було відомо І. Крип'якевичу, треба назвати також Браславця, Вовченка, Данила Виговського, Габача, Андрія Дорошенка, Івана Дяченка, Юхима Коробку, Півторацького, Полуяна, Федора Солдата, Тарасенка, Якова Пилипця, Данила Фесченка, Григорія Хмельницького, Шеболтасьного, Худорбая, Богдана Щербаченка, Чернолиха.

³⁶⁰Реєстра... — С. 64.

³⁶¹Донесения папского нунция Иоанна Торреса.— К., 1914.— С. 145.

³⁶²Воссоединение... — Т. 3.— С. 170.

³⁶³Грицкевич А. П. Социальная борьба горожан Белоруссии.— С. 59.

³⁶⁴ІІУ НАНУ.— Рук. фонд.— Оп. 4.— Спр. 59.— Арк. 280а.

³⁶⁵Там же.— Арк. 283.

³⁶⁶ЛНБ НАНУ.— Фонд Осолінських.— Спр. 231/П.— Арк. 5 зв.

КАТАЛОГ ПОЛКОВНИКІВ*

З достовірних джерел, що є в нашому розпорядженні, повніший каталог полковників Богдана Хмельницького, над яким раніше вже працювали М. Максимович, В. Липинський, І. Крип'якевич, Г. Гаєцький, можна подати в такому вигляді:

Білоцерківський полк

полковники:

1. Ярема Хмеленко — V—1648¹
2. Іван Гиря — VI—XI — 1648²
3. Михайло Громика — X—1649 — XII—1651³
4. Яцько Клиша — VI—1653⁴
5. Семен Половець — VII—1653 — III—1654⁵
6. Макар Москаленко — XII—1654 — VI—1655⁶
7. Семен Половець — II—1656⁷
8. Яків Люторенко — V—1656 — 1658⁸

наказні полковники:

1. Сава Москаленко — 1651⁹
2. Данило Гиря — I—1654 — X—1655¹⁰
3. Матвій Положний — VII—1654¹¹
4. Яцько Клиша — X—XI—1654¹²
5. Яків Люторенко — XII—1654¹³

Борзепський полк

полковники:

1. Мартин Небаба — 1648 — IX—1649¹⁴

наказні полковники:

1. Петро Михайлович Забіла — VI—1649 — VII—1651¹⁵
2. Куриленко — VIII—1651¹⁶
3. П. М. Забіла — VIII—1655¹⁷

Брагинський полк

полковники:

1. Кизим — літо 1648¹⁸
2. Горкуша — IX—XII—1648¹⁹
3. Макера (Мозиря) — IV—1649²⁰
4. Григорій Голота — VI—VII—1649²¹

*Посилання до каталогу полковників подаються наприкінці книги.

Браславський полк

полковники:

1. Якуша — VIII—1648²²
2. Данило Нечай — IX—1648 — 21.II.1951²³
3. Левко (Уманський) — II—1651²⁴
4. Грозенко — V—1651²⁵
5. Іванчул — VII—1651²⁶
6. Тимофій Носач — X—1652 — V—1654²⁷
7. Михайло Зеленський — VIII—1654 — VII—1657²⁸

наказні полковники:

1. Григорій Дорошенко — VIII—1650²⁹
2. Сила Волошин — VIII—1650³⁰
3. Григорій Кривенко — XI—1650³¹
4. Павло Лисиця — I—1654³²

Вінницький (Кальницький) полк

полковники:

1. Остап Гоголь — VII—1648 — II—1649³³
2. Іван Федоренко — IV—1649 — X—1649³⁴
3. Іван Богун — 1650 — 1654³⁵

наказні полковники:

1. Іван Нечай — VIII—1648³⁶
2. Іван Федоренко — 1650 — I—1654³⁷

Гадяцький полк

полковники:

1. Лаврин Капуста — V—1648 — XI—1648³⁸
2. Іван Бурлай — VII—1649³⁹

наказний полковник:

1. Хмельницький — V—1648⁴⁰

Звягельський полк

полковники:

1. Михайло Тиша — VII—1648⁴¹
2. Герасим Якович Яцькевич — IV—1649⁴²

Іркліївський полк

полковник:

1. Михайло Телоченко — 1649⁴³

Іченський полк

полковники:

1. Петро Головацький — IV—1648⁴⁴
2. Степан Головацький — 1648 — 1649⁴⁵

Кам'янецький полк

полковник:

1. Михайло Зеленський⁴⁶

Канівський полк

полковники:

1. Семен Савич — VIII—1648 — X—1651⁴⁷
2. Іван Стародуб — VII—1653 — I—1654⁴⁸
3. Андрій Бутенко — I—1655⁴⁹
4. Іван Стародуб — X—1657⁵⁰

наказні полковники:

1. Кутак (Гулак) — початок 1649⁵¹
2. Ілля Голота — VI—1649⁵²
3. Іван Шангирей — IX—1650⁵³
4. Прокіп Заболоцький — X—1650⁵⁴

Київський полк

полковники:

1. Олешка Теплушкин — VI—1648⁵⁵
2. Григорій Ганжа — IV—1649⁵⁶
3. Михайло Кричевський — VI—VII—1649⁵⁷
4. Євтихій Пішко — VIII—1649⁵⁸
5. Антон Жданович — IX—1649 — VII—1653⁵⁹
6. Євтихій Пішко — XI—1653 — III—1654⁶⁰
7. Павло Яненко—Хмельницький — III—1654 — IV—1657⁶¹

наказні полковники:

1. Михайло Крива — VII—IX—1649⁶²
2. Євтихій Пішко — IX—1650⁶³
3. Михайло Крива — X—1650 — VI—1651⁶⁴
4. Василь Дворецький — XI—1650 — VIII—1657⁶⁵

Корсунський полк

полковники:

1. Максим Кривоніс — II—VI—1648⁶⁶
2. Іван Шангирей — VII—1648⁶⁷
3. Станіслав Морозенко — поч. 1649 — VII—1649⁶⁸
4. Лук'ян Мозиря — 1649 — ЄП—1651⁶⁹
5. Борис Андрійович Килдей — XII—1651⁷⁰
6. Іван Золотаренко — V—1652⁷¹
7. Максим Нестеренко — VII—1652 — VII—1653⁷²
8. Іван Гуляницький — XI—1653 — I—1654⁷³
9. Іван Дубина — VII—1657⁷⁴

наказні полковники:

1. Михайло Івахнюк — XI—1649⁷⁵
2. Борис Килдей — VIII—1651⁷⁶
3. Мисько Стадниченко⁷⁷

Кропивенський полк

полковник:

1. Филон Джалалій — X—1649 — 1657⁷⁸

наказний

1. Григорій Жданов — X—1653⁷⁹

Лисявський полк

полковник

1. Демко Якимович — 1648 — 1649⁸⁰

Лохвицький полк

полковник

1. Степан Півторакожуха — 1648 — 1649⁸¹

Лубенський полк

полковники:

1. Дмитро Кривоніс — 1648 — 1649⁸²
2. Тимошенко — III—1651⁸³
3. Грило — XII—1654⁸⁴

Миргородський полк

полковники:

1. Матвій Гладкий — X—1648 — V—1652⁸⁵
2. Григорій Лесницький — VII—1653 — VII—1657⁸⁶

наказні полковники:

1. Григорій Гладченко — V—1649⁸⁷
2. Михайло Ратченко — X—1649 — VI—1651⁸⁸
3. Кирило Гладкий — II—1650 — II—1651⁸⁹
4. Матвій Іванов — IX—1652 — I—1654⁹⁰

Могилівський (Подністрянський) полк

полковник:

1. Іван Богун — 1648 — 1649⁹¹

Мозирський полк

полковник

1. Іван Столяр — VIII—1648 — II—1649⁹²

наказний

1. Михненко — II—1649⁹³

Ніжинський полк

полковники:

1. Прокіп Шумейко — VII—1648 — VIII—1650⁹⁴
2. Лукіян Сухиня — VIII—1650⁹⁵
3. Василь Литвиненко — X—1650 — VII—1651⁹⁶
4. Прокіп Шумейко — IX—1651⁹⁷
5. Іван Золотаренко — VII—1652 — I—1656⁹⁸
6. Василь Золотаренко — I—1656⁹⁹
7. Григорій Гуляницький — III—1656 — 1659¹⁰⁰

наказні полковники:

1. Іван Носенко — II—1654¹⁰¹
2. Григорій Кобилецький — 12.V.1653 — 1656¹⁰²
3. Тиміш Золотаренко — II—1654 — X—1654¹⁰³
4. Роман Катіржний — VI—1654 — X—1654¹⁰⁴
5. Василь Золотаренко — VIII—1654 — V—1655¹⁰⁵
6. Пилип Уманець — VII—1655 — V—1656¹⁰⁶
7. Іван Креховецький — V—1655 — V—1656¹⁰⁷
8. Іван Гроховський — VI—1657¹⁰⁸
9. Іван Голенецький — VI—1657¹⁰⁹

Овруцький полк

полковники:

1. Микулич — 1648¹¹⁰
2. Осип Наталчич — IV—1649¹¹¹
3. Іван Бруяка — VI—VII—1649¹¹²

Остерський полк

полковник

1. Тимофій Носач — 1648 — 1649¹¹³

Паволоцький полк

полковники:

1. Іван Кучевич—Минківський — VII—1648 — X—1649 і IV—IX—1651¹¹⁴
2. Михайло Суличич — VI—VII—1653 — V—1655¹¹⁵

наказні полковники:

1. Адам Хмелецький — 1648 — 1652¹¹⁶
2. Григорій Зубченко — IV—1654¹¹⁷
3. Михайло Богаченко — IX—1654¹¹⁸

Переяславський полк

полковники:

1. Петро Головацький — VII—1648¹¹⁹
2. Федір Лобода — III—1649 — X—1650¹²⁰
3. Герасим Яцькевич — III—1651 — I—III—1652¹²¹

4. Яким Сомко — 1652¹²²
5. Богдан Коленченко — I—VI—1653¹²³
6. Іван Іваненко — VI—1653¹²⁴
7. Затутовний — VI—VII—1653¹²⁵
8. Павло Тетеря — VII—1653 — 1657¹²⁶

наказні полковники:

1. Яцько Романенко — X—1648¹²⁷
2. Андрій Романенко — II—V—1649¹²⁸
3. Петро Головацький — VI—1649 — VI—1651¹²⁹
4. Степан — VI—1653¹³⁰
5. Затутовний — VII—1653¹³¹

Подільський полк

полковник

1. Іван Федоренко — II—1649¹³²

Полтавський полк

полковник:

1. Мартин Пушкар — X—1649 — 1657¹³³

наказні полковники:

1. Григорій Іскренко — VI—1649¹³⁴
2. Іван Іскренко — VII—VIII—1649¹³⁵
3. Кирик Пушкаренко — V—1651¹³⁶
4. Петро Яковенко — VI—1651¹³⁷
5. Іван Іскренко — III—1652¹³⁸
6. Дем'ян Яковенко — X—1656¹³⁹

Прилуцький полк

полковники:

1. Іван Мельниченко — VI—1648¹⁴⁰
2. Федір Кисіль — 1649¹⁴¹
3. Филон Джалалій — VII—1649¹⁴²
4. Тимофій Носач — X—1649 — X—1650¹⁴³
5. Іван Шкурат — III—VI—1651¹⁴⁴
6. Семен Герасименко — II—V—1652¹⁴⁵
7. Яків Воронченко — V—1652 — 1656¹⁴⁶
8. Петро Дорошенко — V—1656¹⁴⁷

наказні полковники:

1. Омелян Проценко — XI—1652¹⁴⁸
2. Трохим Феткович — X—1653¹⁴⁹

Речицький полк

полковник:

1. Покусик — 1648¹⁵⁰

Роменський полк

Стародубський полк

полковники:

1. Лисий — VIII—1650¹⁵¹
2. Степан Окша — II—VIII—1651¹⁵²
3. Панас Єременко — II—III—1654¹⁵³
4. Тимофій Онукієнко — VI—1654 — 1656¹⁵⁴

наказні полковники:

1. Михайло Єременко — 1655¹⁵⁵
2. Роман Йозефович — 1657¹⁵⁶
3. Яків Обуйноженко — 1657¹⁵⁷

Торговицький полк

полковник:

1. Євфимій — 1648 — 1649¹⁵⁸

Турівський полк

полковник:

1. Прокіп Цівка — X—XI—1648¹⁵⁹

Уманський полк

полковники:

1. Іван Ганжа — VI—IX—1648¹⁶⁰
2. Степан Байбуза — X—1648 — VII—1649¹⁶¹
3. Осип Глух — X—1649 — IV—1654¹⁶²
4. Семен Оргіяненко — VI—1654 — II—1657¹⁶³

наказні полковники:

1. Степан Байбуза — VII—1648¹⁶⁴
2. Самійло Іванов — VII—1651¹⁶⁵
3. Groшенський — III—1653¹⁶⁶
4. Матвій Нечай — XII—1653¹⁶⁷
5. Михайло Степанович Ханенко — V—1655¹⁶⁸

Фастівський полк

полковник:

1. Петро Дик — 1651¹⁶⁹

Черкаський полк

полковники:

1. Марко Тарасович Топиха — IV—1648 — II—1649¹⁷⁰
2. Яків Воронченко — VII—1649 — VI—1651¹⁷¹
3. Баран Худий — IX—1651¹⁷²
4. Яків Пархоменко — VII—1653 — X—1654¹⁷³

наказні полковники:

1. Радишевський — II—1649¹⁷⁴
2. Желохницький — IX—1651¹⁷⁵

Чернігівський полк

полковники:

1. Григорій Бут — VIII—XII—1648¹⁷⁶
2. Степан Пободайло — VI—VIII—1649¹⁷⁷
3. Мартин Небаба — X—1649 — VII—1651¹⁷⁸
4. Степан Пободайло — VIII—1651 — X—1654¹⁷⁹
5. Іван Аврамович Попович — XI—1654 — IV—1657¹⁸⁰
6. Іоникій Силч — IV—1657¹⁸¹

наказні полковники:

1. Іван Донець — II—III—1649¹⁸²
2. Іван Шохов — VI—1649¹⁸³
3. Степан Пободайло — X—1649 — VII—1651¹⁸⁴
4. Іван Аврамович Попович — IV—VI—1651¹⁸⁵
5. Іван Товмач — 1651¹⁸⁶
6. Яхно Коробка — VI—1653¹⁸⁷
7. Іван Попович — 1654 — 1657¹⁸⁸

Чорнобильський полк

ПОЛКОВНИК:

1. Михайло Панкевич — VI—VII—1649¹⁸⁹

Чечельницький полк

ПОЛКОВНИК:

1. Федір Литка — IX—1650¹⁹⁰

Чигиринський полк

ПОЛКОВНИКИ:

1. Федір Якубович Вешняк — VI—1648 — 1650¹⁹¹
2. Михайло Криса — IX—1650 — VI—1651¹⁹²
3. Яків Пархоменко — X—1651¹⁹³
4. Карпо Трушенко — VII—1653 — IV—1654¹⁹⁴

наказні полковники:

1. Федір Коробка — VII—1649¹⁹⁵
2. Ілляш Богаченко — X—1650 — V—1651¹⁹⁶
3. Іван Волеваченко — VII—1651 — VII—1653¹⁹⁷
4. Василь Томиленко — X—1653 — I—1654¹⁹⁸
5. Павло Безптанко — X—1655¹⁹⁹

Шаргородський полк

ПОЛКОВНИК

1. Самійло Караткевич²⁰⁰

ДИПЛОМАТИЧНА СЛУЖБА

Прикордонні урядники Польської держави, котрі використовували козацтво у боротьбі проти степової орди, досить часто представляли його перед своїм урядом. Але вони, підкреслюємо, були не захисники інтересів українського козацтва, не його повноважні представники.

Аналіз джерел, ознайомлення із значною кількістю літератури, присвяченої історії козацтва, дає підставу висловити таке твердження: перші зарубіжні зносини українських козаків зав'язалися з представниками Московської держави. До найперших таких зв'язків можемо віднести зустрічі із сторожовими загонами московського царя, які, стежачи за пересуванням татарської орди, заглиблювалися далеко на південь у степи. Відтак почалися контакти з московськими прикордонними воєводами. З ними, а також з українськими старостами до певної міри козаки погоджували спільні походи проти татар. Про погодженість дій козаків і москвинів свідчить і такий факт: 1527 року кримський хан скаржився польському королю, що урядники "черкаській и каневській пускают казаков с казаками неприятеля твоего и моего путивльскими (це були піддані московського царя.— В. С.) по Днепру под улусы наши о войсках, тогда наперед дают ведать до Москвы"³⁶⁷.

Ці останні слова, як бачимо, чітко вказують на постійні зв'язки українського козацтва і представників Москви уже в двадцятих роках XVI століття. Отже, маємо підставу зробити висновок, що саме в цей період започаткувалися перші козацькі зносини з Московською державою.

І це було закономірним явищем, оскільки Москва намагалася поширити свій вплив на всю територію колишньої Київської Русі. Цілком реально окреслилася перспектива боротьби за включення західних і південно-західних територій у лоно Московської держави наприкінці XV століття. Тоді ж московський цар Іван III узяв титул великого князя "всеа Русі". В текст московсько-австрійського договору 1490 року було записано, що Австрія надаватиме допомогу Московській державі, коли та поставить питання про включення князівства Київсь-

³⁶⁷Акты Западной России.— СПб.— 1848.— Т. 2.— С. 186.

кого, яке "за собою держит Казимир, король польский и его дети, нашего государства русских земель", до складу єдиної східнослов'янської держави³⁶⁸.

На мирних переговорах з Литвою в 1503—1504 роках московські дипломати так заявляли: "Ано не то одна наша отчина, кои города и волости ныне за нами: и вся земля Русская, Киев и Смоленск и иные города... з божею волею, из старины, от наших прародителей наша отчина"³⁶⁹.

Звідси й джерело постійних контактів Москви з українським козацтвом. Путивльські козаки, тобто піддані московського царя, часто ходили разом з українськими козаками на татарські улуси і в тридцятих роках XVI століття, і пізніше. 1546 року путивльський воєвода Михайло Троєкуров повідомляв: "Ныне, государь, казаков, на поле много і черкасцев, и киян, и твоих государевых: вышли, государь, в поле со всех украинских городов"³⁷⁰.

Цю звістку сучасні історики вважають за перші спільні дії запорожців та їхніх бойових побратимів — донських козаків. З цим можна погодитися, зазначивши водночас, що домовленість про це, природно, мала між ними статися дещо раніше, скажімо, в 1545 році. А до того могли бути контакти між окремими ватагами — коли консолідувались сили обох майбутніх "козацьких республік", визрівали політичні й економічні умови для їхнього утвердження як самобутніх організаційних утворень в історії нашої країни.

На наш погляд, ініціатива про встановлення дружніх зв'язків між донцями й запорожцями йшла від представників дніпровської вольниці. Схиляємося до такої думки насамперед тому, що дослідники вважають час зародження українського козацтва дещо ранішим, аніж донського. Відтак на Дніпрі мали більший досвід не тільки військової майстерності, а й зносин із сусідами, зокрема з Москвою, про що свідчать наведені нами вище документи. До речі, відомий радянський історик Б. Флоря зазначав: якщо донське козацтво ніколи не мало міцних зв'язків з Річчю Посполитою, то запорозьке вже порівняно рано зав'язало різноманітні зносини з Московською державою³⁷¹.

Очевидно, вже тоді, в першій половині XVI століття почався той відомий нам процес єднання звитяжців з берегів Дніпра

³⁶⁸Памятники дипломатических сношений древней России... — СПб., 1851.— Т. 1. — С. 37.

³⁶⁹Сборник Русского исторического общества.— СПб., 1882.— Т. 35.— С. 460.

³⁷⁰Историческое описание земли Войска Донского.— Новочеркасск, 1889.— С. 4.

³⁷¹Пашуто В., Флоря Б., Хорошкевич А. Древнерусское наследие... — С. 183.

і Дону, про який вже згодом розповідав у Москві запорозький старшина Олексій Шафран: "Живет де он, Олеша, на Дону 18 лет, а инья его товарищи живут лет по 5-ти и по 6-ти, а всех де их на Дону есть с 1000. А в Запорогах де донских казаков также много: мало не в полы того, сколько их. Только живут переходя: они ходят на Дон, а з Дону казаки к нам и живут, сколько где хто хочет. А повелось де у них то з донскими казаки истари, что меж себя сходятся и живут вместе в одних куренях"³⁷².

На наш погляд, відчутним поштовхом до розвитку козацької організації на Дону послужив прихід на Дон у 1559 році загону запорозьких козаків на чолі з українським князем Дмитром Івановичем Вишневецьким³⁷³.

Природно, зближення запорозького козацтва з донським, його зв'язки з прикордонними московськими воєводами, котрі йшли на контакти з представниками дніпровської вольниці, на нашу думку, з відома царя в кожному конкретному випадку, не могли залишити байдужою польську шляхту, яка в цьому бачила загрозу своєму пануванню на Україні.

Крім того, зростанням військової сили запорозьке козацтво все більше і більше виділяло себе в самостійну суспільну організацію, яка вже могла вести справи, не рахуючись з політикою польського короля, ухвалами сейму. Зокрема, на переломі тридцятих і сорокових років запорожці на власний розсуд розраховувалися з татарами за їхні грабіжницькі набіги на Україну. Голосні походи в той час запорожців під Перекоп, на турецькі фортеці Очаків, Білгород і Тягину викликали велике невдоволення в правителів Оттоманської імперії, що засвідчують листи султана до польського короля³⁷⁴.

Проте ніякі заходи прикордонної адміністрації, наголошуємо, не могли стримати зміцнення військової організації запорозького козацтва. Значні успіхи його в боротьбі з чужинськими набігами в сорокових роках XVI століття ще вище підняли його авторитет, засвідчили про грізну й самостійну силу, з якою треба рахуватися.

І вона заявляє про себе на повний голос з початком п'ятдесятих років уже на міжнародній арені з приходом на дніпровські острови Дмитра Івановича Вишневецького.

³⁷²Воссоединение... — Т. 1.— С. 70.

³⁷³*Лемерське Келькеже Ш.* Литовский кондотьер XVI в. князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов // Франко-рус. економ. связи.— Москва — Париж, 1970.— С. 53.

³⁷⁴Жерела... — Т. 8.— С. 1—24.

Роль Дмитра Вишневецького в започаткуванні дипломатичних зносин Запорозької Січі з сусідами надзвичайно велика. І перебільшення тут ніякого немає, оскільки саме від заснування Січі на Хортиці, яке припадає на середину XVI століття, настає новий період у житті українського козацтва. Від своїх попередників Дашкевича, Сангушка, Претвича та інших окраїнних державців польського уряду, котрі бралися заgravати з козацтвом, Дмитро Вишневецький відрізнявся тим, що зв'язав безпосередньо з ним свою долю, першим з українських феодалів перейшовши на постійне проживання за пороги. Його організаторська діяльність дала змогу згуртувати дніпровську вольницю навколо Січі, зробити її авторитетним ядром, своєрідною притягальною силою для всіх, хто не хотів визнавати над собою влади магнатів, ладен був стати на герць з гнобителями українського народу. Саме Вишневецький, заклавши на Хортиці перший укріплений замок, поводячи себе незалежно від намагань прикордонних старост тримати Січ у повному підпорядкуванні, спираючись на підтримку московських прикордонних воєвод і бойових побратимів з Дону, почав відособлювати запорозьке козацтво в автономну від польсько-литовської держави організацію, а згодом і в самостійну, поступово висуваючи її на арену міжнародних відносин.

Одним з перших дипломатичних кроків Вишневецького була його поїздка восени 1553 року до столиці Оттоманської імперії. На жаль, архіви поки що не відкрили документів про переговори козацького ватажка з турецьким султаном Сулейманом I. Знаємо лише з розповіді самого "Дмитрашки", як називають історичні матеріали засновника Запорозької Січі на Хортиці, в Порті прийняли його добре, "дістав він там дарунки". До речі, польський король Сигізмунд-Август кількома роками пізніше свідчив, що "до цесаря турецького він (Вишневецький. — В. С.) ходив проти нашої волі"³⁷⁵.

На нашу думку, поїздка Вишневецького в Константинополь мала на меті, діставши підтримку в султана, пригасити войовничий запал кримської орди щодо українських земель. Звичайно, плани приборкання татар були на руку й московському цареві. Тож цілком можливо, що Вишневецький після повернення з Туреччини через донців чи прикордонних московських воєвод міг висунути перед ним проекти спільної боротьби проти хана.

³⁷⁵Книги Посольская... — М., 1845.— Т. 1.— С. 139.

Припущення, нібито Вишневецький як незалежний феодал міг добиватися підтримки султана, що вже був сюзереном деяких християнських правителів — молдавського, трансільванського та валаського господарів, — не підкріплюється ні документами, ні тією обставиною, що після приїзду з Константинополя Вишневецький повертається на попереднє місце служби черкаським і канівським старостою, збережене за ним королем польським Сигізмундом-Августом.

Згодом, коли з боку кримського хана знову посипалися скарги на Вишневецького, польський король так мотивував перед правителем Бахчисарая своє рішення: "Нам було те подивом, що він без нашої волі там (у Туреччині.— В. С.) побував, а так ласкаво прийнятий і неушкоджений вийшов до панства нашого. З тієї причини зрозуміли ми, що більше буде схильним людям вашим і не допустить козаків чинити шкоду уласам і чабанам цесаря його милості турецького, пізнавши ласку й жалування, і тому доручили йому сторожу польову"³⁷⁶.

У Константинополі Вишневецький міг домовлятися від свого імені як староста черкаський і канівський про врегулювання прикордонних конфліктів, добиватися від правителів Туреччини припинення набігів кримської орди на українські землі. Розуміючи, що без зовнішньої допомоги щойно організованому козацькому війську не обійтися, Вишневецький — і в цьому ми повністю підтримуємо закордонного дослідника Любомира Винара — вирішив скористатися непорозуміннями, які виникли між Портою і Кримом,— зав'язати добросусідські зносини з обома правителями, що, зрештою, йому і вдалося³⁷⁷.

Звичайно, плани приборкання кримської орди були на руку й московському цареві. Тож цілком можливо, що Вишневецький, повернувшись з Порти, висунув перед ним через донських козаків чи московських прикордонних воєвод проекти спільної боротьби проти хана. Зробив це, звичайно, через голову короля, зважаючи на боязнь останнього конфліктувати з Кримом і Портою.

Пропозиція про об'єднання збройних сил Москви і України проти орди — також свідчення далекозорості й державної мудрості Дмитра Вишневецького.

До речі, радянський дослідник Ю. П. Тушин, котрий вивчав історію морських походів запорожців і донців, також схиляється до того, що похід в пониззя Дніпра московського заго-

³⁷⁶Там же.— С. 139.

³⁷⁷Вячор Л. Князь Дмитро Вишневецький // Сучасність (Нью-Йорк).— 1963.— № 10.— С 107.

ну у 1556 році — підтримка Іваном Грозним пропозиції Дмитра Вишневецького при спільну боротьбу з татарами³⁷⁸. На такий крок Грозного могли змусити напади орди, яка в період 1521—1530 років тричі вторгалася на землі Московської держави. Деяке зменшення набігів кримського хана в сорокових роках, вважаємо, слід віднести на рахунок активізації у цей період українського козацтва в походах на Очаків, Акерман (Білгород-Дністровський), Тягино (Бендери), що змушувало правителів Бахчисарая постійно тримати на півдні України великі сили.

Окремо треба сказати і про переговори у 1556 і 1557 роках з Іваном Грозним, у результаті чого Дмитро Вишневецький з частиною козаків перейшов на службу до московського царя³⁷⁹.

Після героїчної смерті Дмитра Вишневецького-Байди, якого турки за невпинну боротьбу з ними нарекли "найвеличнішим ворогом Блискучої Порти", дипломатична діяльність Запорозької Січі на деякий час випала з поля зору сучасників. Однак, на нашу думку, цей бік життєдіяльності її не згасав.

Відбувалися попередні контакти представників дніпровської вольниці з послами європейських країн, зокрема Франції³⁸⁰. Крім того, запорожці підтримували стосунки в цей час з польським урядом, молдавськими господарями і, природно, зі своїми донськими побратимами.

Чому в Січі було так багато контактів? Чому вона звертала увагу на себе Західної Європи?

Відповідаючи на ці запитання, передусім треба враховувати те, що загроза мусульманського світу в XVI столітті була великою небезпекою не тільки для України, але й для всієї Європи. Скажімо, постійні наїзди татар не давали можливості розвиватися економіці на культурі не тільки України, а й інших земель.

Починаючи з 1568 року, король, враховуючи силу і зростаючий авторитет запорозького козацтва на міжнародній арені, змушений був офіційно визнати його як самостійну військову організацію, пропонуючи службу й оплату при замку. Звичайно, цим переслідувалася передусім мета покласти край походам низовців проти орди, що загрожувало неприємностями короні, і поставити дніпровську вольницю в повну залежність від намірів

³⁷⁸Тушин Ю. Русское мореплавание на Каспийском, Черном и Азовском морях.— М., 1978.— С. 98.

³⁷⁹Полное собрание русских летописей.— М., 1965.— Т. 13.— С. 288.

³⁸⁰Борщак І. Європа і Україна в минулому // Календар тов-ва "Просвіта" на 1925 рік.— Львів, 1925.— С. 10.

шляхти. Тепер король звертався до козацтва не через своїх прикордонних урядників, а безпосередньо сам: "подданим нашим, козакам тим, которые з замков и мест украинских зъехавши на Низу перемешкивают". Але "певний почот" — 300 чоловік, набраний із запорожців, через кілька років не міг стати новою, державною організацією всього козацтва. Тож Запорозька Січ продовжувала розвиватися незалежно від Речі Посполитої, без її відома входити в дипломатичні відносини.

Широкого розмаху набувають контакти з Московою. З початку сімдесятих років XVI століття вони багато в чому пов'язувалися із зацікавленістю Івана Грозного в тому, щоб запорозькі козаки брали участь у антитурецькій коаліції, підтримуючи проекти звільнення Молдавії від васальної залежності від Порту. Зокрема, підставу говорити про ту значну роль, яку відігравала Москва в підготовці козацьких походів у Молдавію для допомоги тутешнім повстанцям у боротьбі з турками, дають введені російським істориком Б. Флорею в науковий обіг донесення московських дипломатів, котрі перебували протягом 1574—1576 років у Бахчисараї, мали змогу одержувати там різноманітну інформацію про міжнародні події в причорноморському регіоні³⁸¹.

Крім того, статейні списки московських послів розкрили, зрештою, нам, чому в дипломатичній переписці між Річчю Посполитою і Портою того періоду часто зустрічаємо згадки про те, що українські козаки завжди знаходять для себе притулок "у Московії". Отже, відносини запорожців з Московою постійно розвивались, відтак виступи проти чужоземців заздальгідь узгоджувалися. Наприклад, якщо уважно простежити розмах козацького наступу на Крим у першій половині 70-х років XVI ст., то вимальовується досить виразна картина того, що це була своєрідна прелюдія до ширших, наперед спланованих походів у Молдавію. Так, антитурецьке повстання під проводом Івана Води-Лютото 1574 року супроводжувалося нападом козаків на Акерман, який був, по суті, на той час головним опорним пунктом турків у Північному Причорномор'ї³⁸².

З другої половини XVI ст. козацька дипломатія наводить контакти з багатьма європейськими країнами. Тут і перші зв'язки з австрійськими монархами, римською курією, кримським

³⁸¹ Фроля Б. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVII в. // Карпато-Дунайские земли в средние века. — Кишинев, 1975. — С. 215.

³⁸² Фроля Б.Н. Россия и походы запорожцев... — С. 217.

ханом. Запорозькі посли відіграють велику роль у врегулюванні конфліктів між Військом Запорозьким і польським урядом у ході національно-визвольної боротьби українського народу проти польської шляхти наприкінці XVI — першій половині XVII ст., саме вони добивалися від імені дніпровської вольниці, реєстровиків і випищиків (викреслених з Реєстру.— В. С.) розширення своїх прав, посилення впливу на городову Україну. Значна їхня заслуга в тому, що в ході цього процесу козацтво, формуючи військово-територіальний поділ наших земель, поступово відроджувало українську державність.

Без перебільшення можна сказати, що козацька дипломатія брала найактивнішу участь у підготовці української революції, як називають визвольну війну 1648—1657 рр. З її вибухом ми вже бачимо чітко налагоджені контакти в першу чергу з Кримським ханством, завдяки чому степова орда приходить на допомогу Богдану Хмельницькому, забезпечуючи водночас тил народної армії.

На думку дослідника Т. Гавриленка, у 1636—37 роках запорожці, завербовані кримським ханом Інаетом, розбили його суперника Кантемира, що мав підтримку від султана, і загрожували самій Порті за її самочинство в кримських справах³⁸³. Очевидно, з огляду саме на ці спільні дії з татарами козаки мали моральне право звертатися до них за підтримкою в повстанні 1638 року, про що свідчить лист Дмитра Гуні від 1 лютого вказаного року, висланий із Запорожжя до калги-султана. В цьому листі козацький старший просив збройної допомоги проти поляків³⁸⁴.

Треба підкреслити, що козацькі дипломати досягли успіху в Криму. Як свідчать російські документи, татарська допомога надійшла вчасно: “А за Порогами де, сказывають, собралося казакон тысяч семь, и ходили де Поляки с паном Лащом ис лестровыми козаки в Запороги Черкас выбивать, и их де Ляхов козаки Запорожские, сложася с Татары, побили многих”³⁸⁵.

Цей успішний спільний виступ і послужив, очевидно, основою для розвитку козацько-татарських відносин у 40-ві роки XVII ст. Значною мірою зближення пояснювалося (і тут можемо погодитися з Т. Гавриленком) утисками, яких зазнавали козаки від полковників-шляхтичів після 1638 року³⁸⁶. Скажімо,

³⁸³ЦНБ НАНУ. — Рук. відділ. — Фонд 10. — Спр. 2909. — Арк. 3.

³⁸⁴Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 8.— С. 288.

³⁸⁵Акты ЮЗР.— Т. 3.— С. 3.

³⁸⁶ЦНБ НАНУ.— Рук. відділ.— Фонд 10.— Спр. 2909.— Арк. 6.

саме знушання чигиринського реєстрового полковника Зак-
жевського над рядовими козаками послужило причиною для
його заміни 1643 року Станіславом Кричевським³⁸⁷. І тому автор
польського діарішу Станіслав Освенцім висуває таке пояснення
причин нового козацько-татарського союзу, який започаткову-
ється навесні 1646 року: невдоволення призначенням шляхет-
ських полковників і позбавлення права самим обирати козаць-
ку старшину; прагнення відновити свої давні права і свободи.
Усе це і привело до підготовки нового союзу з Бахчисараєм
навіть з умовою цілковитого підданства — швидше б лише по-
дали допомогу проти ляхів. На думку Освенціма, цей союз був
дуже вигідний для орди, і тільки Бог милував Річ Посполиту,
що бунтівливий козак і хтивий поганин не посміли так швидко
повстати "на згубу християнську"³⁸⁸.

І цілком можливо, що йшлося про задоволення козацьких
верхів, котрим виборні посади у війську стелили дорогу до еко-
номічного і соціального зміщення, до зрівняння в правах зі
шляхтою, а ці шляхи були від 1638 року закриті у зв'язку з при-
значенням реєстрової старшини з поляків. Саме в скаргах ко-
заків Чигиринського полку 1643 року та виступах Переяслав-
ського полку проти магната Адама Кисіля 1645 року, на думку
Т. Гавриленка, відкриваються класові пружини майбутнього
козацько-татарського союзу³⁸⁹.

Коли про козацько-татарське порозуміння стало відомо
польському уряду, то він робив все від нього залежне, аби не
допустити цього загрозливого для себе альянсу. І ось тоді Річ
Посполита підтримала проект Москви про спільну боротьбу
проти Криму. Повагавшись трохи (у Варшаві побоювалися, що
прийшовши до Криму, Московська держава остаточно закрі-
питься тут), поляки зрештою зважилися на цей крок, який
прискорював розірвання козацько-татарського союзу³⁹⁰. Крім
того, йдучи на спілку з Москвою, Польща виступала також на
допомогу Венеції, яка з 1645 року воювала з Туреччиною.

Саме тоді, коли йшли переговори з Москвою (цареві Олек-
сію Михайловичу обіцяли Крим, а Польща хотіла забрати заду-
найські землі), король запросив до столиці окремих козацьких
старшин, котрим доручив організувати морський похід проти

³⁸⁷Scriptores rerum polonicarum.— Т. XIX.— S. 7—8.

³⁸⁸Ibid.— S. 6.

³⁸⁹ЦНБ НАНУ.— Рук. відділ.— Фонд 10.— Спр. 2909.— Арк. 7.

³⁹⁰Акты ЮЗР.— Т. 3.— С. 4.

Османської Порти, давши відповідну суму для будівництва човнів³⁹¹.

Але, побоюючись посилення королівської влади, що призвело б до обмеження привілеїв шляхти, вона не дала згоди на здійснення планів короля Володислава IV. Й таким чином напередодні визвольної війни 1648—1657 років відносини між козаками й Бахчисараєм не були натягнуті. А це дало змогу Богдану Хмельницькому звернутися до татар за збройною допомогою.

Богдан Хмельницький знав, що кримський хан — союзник ненадійний, що в будь-який момент він може зрадити. Тому треба повністю погодитися з академіком В. І. Пічетою, що гетьман передусім прагнув забезпечити тил з боку Криму, оскільки український народ не міг вести війну на два фронти. Правильно казав В. І. Пічета: "Необхідно було, хоча б і ціною відомих жертв, не допустити об'єднання сил шляхетської Польщі та феодального Криму. Здійснити це було досить важко, оскільки Крим був васалом Султанської Туреччини, яка перебувала з Польщею в стані миру³⁹².

Поряд із зав'язуванням контактів у ході цієї війни з Московською державою, козацька дипломатія намагається заручитися підтримкою свого одвічного противника — Туреччини.

У зв'язку з цим, "в липні 1648 р. прибули до Стамбула послани Хмельницького, прохаючи підтвердити союз козаків з татарами і пропонуючи за це в заставу Кам'янець на Поділлі. Пізніше, 14 жовтня 1648 р., гетьман пише листа до султана, в котрім просить прийняти під свій протекторат Україну. Новий султан в кінці 1648 р. прийняв Військо Запорозьке під свою опіку й пізніше навіть видав гетьманові "диплом на князівство Руське". Цей диплом згодом, під Берестечком, разом з іншими документами здобули поляки.

Саме тоді, на думку багатьох дослідників, і був підписаний договір між Військом Запорозьким і Туреччиною.

Текст його твердив:

"Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі, яким він має бути.

1. Цісар й. м. турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до своїх портів, міст і

³⁹¹Scriptores rerum polonicarum.— Т. XIX.— S. 133—136.

³⁹²Пічета В. Богдан Хмельницький — дипломат и стратег // Известия АН СССР: Серия истории и философии.— М., 1944.— Т. 1.— № 2.— С. 52.

островів, по Білому морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю; ввозити товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти; за своєю волею зупинятись у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів.

2. Для підтримки нової торгівлі Війська Запорозького та його держав цісар й. м. турецький звільняє їх купців від всяких мит, оплат і податків, а також їхні товари, які вони схочуть вивозити до його держави, на сто років (якщо не може бути на сто років, то хоч на 50 або принаймні на 30), чого всі уряди мають додержуватися: як пройде, дай Бог, сто років, мають бути обтяжені не більшими податками, як самі турки.

3. Цісар й. м. дозволяє козацькому війську встановлювати і купувати будинки під вклади на містах і портах цісаря й. м. турецького, що знаходяться як над Чорним, так над Білим морем, та їх купцям проживати з усякою вільністю, без будь-яких податків, до ста згаданих років.

4. Резидент Війська Запорозького і землі його буде проживати в Стамбулі у належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдjenим козацьким купцям. Військо Запорозьке також приймає резидента цісаря й. м. у своєму портовому місті, який має давати паспорти галерам або козацьким кораблям, що захочуть куди-небудь пливати, а за паспорт не повинен брати більше одного червоного золотого. Перед ним старший господар галери або корабля має присягати, що не замишляє зради проти держави цісаря й. м. Резидент цісаря й. м. також повинен дати кожному це право на письмі, кому воно потрібне буде, яке тепер пишеться турецькою мовою, з підписом своєї руки і печаткою.

5. Щоб затримати свавільних людей, які схочуть на море вибігати, Військо Запорозьке з відома цісаря й. м. заснує кілька портових міст нижче порогів, аж до злиття ріки Бугу з Дніпром: звідти і торгівля має іти, і безпека на морі від свавільників має бути зміцнена.

6. Якщо якийсь свавільний з Війська Запорозького вибіг би на море, Військо Запорозьке повинно виконати по відношенню до нього справедливу кару при резиденті й. м.; а з цієї причини козацької торгівлі та його купецтва в державі цісаря й. м. ніхто ніде не буде затримувати ані затруднювати.

7. Якщо на Дону яке свавілля сталося б і звідти вийшли на море для розбою, козацькі галери разом з турецькими мають свавільників ловити та карати і взаємно один одному допомагати, щоб море було чисте і вільне.

8. Якщо козацька галера або корабель загинув при березі цісаря й. м., щоб речі, які на ній залишилися, було збережено і передано спадкоємцям.

9. Якщо козацька галера, боронь Боже, порушила б у цьому право цісаря й. м., щоб був покараний старший тієї галери, а вона сама з товарами і робітниками має бути вільною, як і інші галери, що є в товаристві з нею, мають бути вільними, щоб і невинні не страждали, і мир не був нічим порушений.

10. За турецькі борги козацьким купцям має бути таке право, як туркам у всій турецькій державі, та негайна справедливість.

11. Козацьких галер або кораблів цісар й. м. турецький не дозволить обертати ні на послугу, ані їх людей, ані товарів, ані зброї, але обіцяє їм і забезпечує вільний перехід і відхід з усім, коли вони захочуть.

12. Якщо якийсь купець помер би в державі цісаря й. м., чи на морі, чи на суходолі, все його майно буде належати його спадкоємцям і не може бути ніким затримане, а коли ж що кому переказав або записав перед смертю, то це не має ніякого значення.

13. Християнських в'язнів у турків, так і турецьких у християн козацьким купцям можна буде вільно викуповувати. А якщо християнський в'язень в державі цісаря й. м. утік би до козацької галери або корабля, страшний над галерою не буде його затаювати або переховувати, але повинен його видати; але за те не зазнає ніякої шкоди або кривди ані він, ані галера його ані люди, ані товар його, а якщо також який челядник вільний або невільник утік би з козацької галери, турки повинні видати його козакам³⁹³.

Цей договір відновлювався Богданом Хмельницьким у лютому 1650 р., коли Польща хотіла втягнути його у війну з Туреччиною і 2 серпня 1650 р., складаючи на руки Осман-аги, турецького посла, присягу вірності, зірвав тоді польсько-московський союз, звернений проти Туреччини, наслідки якого зносити мала Україна³⁹⁴.

³⁹³Документи Богдана Хмельницького.— С. 621.

³⁹⁴Липинский В. Україна на переломі.— Київ, 1920.— Т. 3.— С. 25.

На думку М. Мельника, Богдан Хмельницький переоцінив могутність Польщі, тому великим питанням залишається, чи у визвольній боротьбі козацької України проти Польщі він мусив брати на допомогу татарські орди³⁹⁵.

Звичайно, можна погодитися з твердженнями цього автора, що "туркофільська політика в державній емансипації України" не могла мати повного успіху з огляду на одвічний антагонізм між християнським і мусульманським світами, а також на несталість та неповність турецького васала — татар, які знали добре, що для них несе самотійна Україна.

Так, дилемою для татар і надалі залишалися здобич і ясир, і через те політика Бахчисарая була спрямована проти утвердження сильної і самотійної України з виходом до Чорного моря. Ось чому кримський хан тричі зраджує українського гетьмана у вирішальних битвах під Зборовом, Берестечком і Жванцем. Бахчисарайським правителям і їхньому протекторові — турецькому султанові було вигідно, аби Польща розвалювалася і Україна не стала на ноги.

Але що мав діяти Богдан Хмельницький на початку 1648 року? Весь хід визвольної війни повністю підтвердив правильність лінії козацької дипломатії.

Хотілося б зазначити й те, що козацькі посольства, як правило, були нечисленними. До їх складу входили посол (один або кілька), прислуга (кухар, скажімо), а також перекладачі. Козацьким послам досить часто доводилося наражатися на небезпеку. Так, коли двоє їх прибуло восени 1593 року до Києва в справі розслідування вбивства гетьмана Криштофа Косинського, то їх взяли на тортури, на яких один і помер³⁹⁶. Усе це змусило запорожців вислати чотирьохтисячний загін на Київ, після чого місцева польська адміністрація капітулювала³⁹⁷.

На початку січня 1652 року козацькі послы до польського короля — Герасим Яшкевич, Семен Звягли, Михайло Табуренко — під час перебування в Луцьку зазнали нападу з боку слуг володимирського підкоморія Пузини. Був навесні 1654 року побитий кримським ханом полковник Семен Савич.

Наприкінці червня 1653 року затримала польська шляхта посла до короля — київського полковника Ждановича — і по-

³⁹⁵ Мельник М. Україна і Крим в історичних взаєминах. — С. 1005.

³⁹⁶ Антонович М. Студії з часів Наливайка. — С. 54.

³⁹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 1205.

садила під варту. Більш як півроку затримувався угорським князем козацький посол полковник Михайло Суличич.

Загадкова смерть спіткала козацького сотника Івана Петровича та його хорунжого Кліма, коли вони поверталися від шведського короля з Торуня. У Троцькому повіті, де вони були вбиті, тоді ж зникли і листи, які були в них на руках. Цар Олексій Михайлович доручав, до речі, у зв'язку з цим інцидентом своєму послові до Б. Хмельницького Лопухіну: "Про се убийство сотникове цар. в-ву не відомо; мабуть, убили його і хорунжого в дорозі в якій-небудь заводі не послушні ц. в-ву польські або литовські люде"³⁹⁸.

Розвиваючись і зміцнюючись паралельно з розвитком запорозького козацтва, яке "струснуло навіть польським тронем", козацька дипломатична служба готувала ґрунт для формування української державності, що викристалізовувалася в ході визвольної війни 1648—1657 років у Гетьманщину — саме ту форму політичної автономії, яка залишалася життєздатною протягом більш як століття.

У другій половині XVI — середині XVII століття козацькі дипломати, як правило, представники дніпровської вольниці, були відомі в усій Європі, їх приймали монархи далеких від України земель. У складному переплетінні міжнародних подій того часу вони відіграли важливу роль у вирішенні багатьох життєво необхідних питань; вплив українського козацтва, його дипломатії особливо позначився в часи Богдана Хмельницького, зусиллями якого витворився акт Переяславської ради, що круто змінив історичну долю українського народу.

У зв'язку з цим необхідно застерегти читачів: ніякого договору в Переяславі у січні 1654 року між Москвою й Україною не було підписано. Лише домовлено, що московський цар не тільки підтвердить давні права і звичаї українського народу, але й "еще особные свои всякого чину людем показовати имеет милость". І після того, як козаки, селяни й міщани України присягнули на вірність цареві, в гетьманській канцелярії почали готувати прохання до Олексія Михайловича про підтвердження прав і привілеїв українського народу. Текст цього документа, що дістав назву "Статті Богдана Хмельницького", був таким:

³⁹⁸Там же.

"Божиею милостию, великий государю царю и великий княже Алексею Михайловичю, всеа Великия и Малыя Руси самодержче і многих государств государю и обладателю, твоему царскому величеству, мы, Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское и весь мир христианский російский до лица земли челом бьем.

Обрадовався вельми с пожалованья великого и милости неисчетные (твоего) царского величества, которую нам изволил твое царское величество показать, много челом бьем тебе государю нашему, твоему царскому величеству, и служить прямо і верно во всяких делах и повелениях царских твоему царскому величеству будем во веки. Только просим вельми, яко и в грамоте просили есмя, изволь нам твое царское величество в том всем пожалованье и милость свою царскую указать, о чем посланники наши от нас твоему царскому величеству будут челом бити.

1. В начале изволь твое царское величество подтвердить права и вольности наши войсковые, как из веком бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживалися, и вольности свои имели в добрах и в судах; чтоб ни воевода ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступалися, но от старших своих чтоб товарищество сужены были: где три человека казаков, тогда два одного должны судити.

2. Войско Запорожское в числе 60000 чтоб всегда полно было.

3. Шляхта, которые в Росии обретаются и веру, по непорочной заповеди Христове тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству, учинили, чтоб при своих шляхетских вольностях пребывало, и меж себя старших на уряды судовые обирали и добрами своими и вольностями владели, как при королах польских бывало; чтоб и инья, увидя таковое пожалованье твоего царского величества, клонилися под область и под крепкую и высокую руку твоего царского величества со всем миром христианским. Суды земские и градские через тех урядников, которых они сами себе добровольно оберут исправливаны быти имеют, как и перед тем. Тако же шляхта, которые казну свою имели, по крепостям, на маетностях; тогда и ныне любо чтобы им не деньги поплачены, или на маетностях додерживано.

4. В городех урядники чтоб из наших людей обираны были на то достойные, которые должны будут подданными твоего

царского величества управлять и приход надлежащий, в правду, в казну твоего царского величества отдавати.

5. На булаву гетманскую, что надано со всеми приналежностями староство Чигиринское, чтоб и ныне для всякого ряду пребывало.

6. Сохрани Боже, смерти на пана гетмана,— понеже всякий человек смертен, без чего немочно быть,— чтоб Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали, а его царскому величеству извещали, чтобы то его царскому величеству не в кручину было, понеже, то давной извычай войсковою.

7. Именей казатцких чтоб никто не отбирал: которые земли имеют и что к ним належит, чтоб с теми имении вольны были. Вдовы казатцкие остальные и дети их чтоб в такой же вольности жили, как предки, отцы их.

8. Писарю войсковому чтоб жалованья его царского величества было 1000 золотых для подписков, также и мельница для прожитку, потому, что великие расходы имеет.

9. На всякого полковника чтоб мельница б была для того, что великие расходы имеют; а будет милость вашего царского величества, будет и ваше царское величество и больши чем пожаловати изволишь.

10. Также на судьи войсковые по 300 золотых да по мельнице, а на писаря судейского по 100 золотых.

11. Также ясаулом войсковым и полковым, которые всегда на услугах войсковых бывают и хлеба пахать не могут, чтоб им иметь по мельнице, просим твоего царского величества.

12. На поделку снаряду войскового и на пушкарей и на всех слуг, что у снаряду, просим твоего царского милостивое призренье, как о зимовле, тако же и о станах, також на обозного 400 золотых.

13. Права, наданные из веков от княжат и королей, как духовным и мирским людем, чтоб ни в чем не нарушены были.

14. Послы, которые от века из чужих земель приходят до Войска Запорожского, чтоб пану гетману и Войску Запорожскому, которые к добру были, вольно принят, чтобы то его царскому величеству во гнев не было; а чтобы имело противо его царского величества быти, должны мы его царскому величеству извещати.

15. А как по иных землях дан вдруг отдаетца, волили бы есмь и мы, чтоб цену давать ведомую от тех людей, которые твоему царскому величеству належат, а если бы инако быти не

могло, тогда ни на одного воеводу не поизволять и о том договариватца; разве бы из тутошних людей обобраз воеводу, человека достойного, имеет те все доходы в правду его царского величеству отдавати.

16. А то для того имеют посланники наши договариватца, что наехав бы воевода права ломати имел и установы какие чинил, и что людем имело бы бити в великую досаду, понеже праву иному не могут вскоре навикнути и тяготы такие не смогут понести, а тутошних людей когда будут старшие, тогда против прав и установ тутошних будут исправляти.

17. Преж всего от королей польских никакова гонения на веру и на вольности наши не было, всегда мы всякий чин свою вольность имели, и мы им верно служили; а ныне за наступанье на вольности наши, понуждены есми его царскому величеству под крепкую и высокую руку поддатца, для того усиленно просити имеют посланцы наши, чтоб привилия его царское величество нам на хартиях писаные, с печатями выслыми, один на вольности козатцкие, а другой на шляхетцкие пожаловал, чтоб непоколебимо то в вечные времена было. Когда то сдержим, мы сами разсмотрение меж собою имети будем: кто казак, тот в вольности казатцкой жити будет, а кто простой, тот станет должность обыкную его царскому величеству воздавать, по-прежнему. Также и на люди всякие, которые его царскому величеству поданные учинились, на каких правах и вольностях жити имеют.

18. О митрополите в разговоре вспоминутти имеют, о чем посланником нашим словесно приказано.

19. Также просити усиленно имеют посланцы наши его царского величества, чтоб его царское величество рать свою вскоре прямо к Смоленску послал, не откладываячи нимало, чтоб неприятель не мог в собранье притти и с иным согласитца, потому что войска ныне нужны, чтоб никаким их лестям не верили, будет учили б в чем льстить государю.

20. И то надобно припомнянуть, чтобы кормовых людей zde на рубеже от ляхов, для всякого безстрашия, с 3000 поставить или как его царские величество изволит.

21. Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому плачено, бить челом и ныне его царскому величеству, чтоб на полковников поволит по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотых польских, на ясаулов войсковых по 400 золотых, на сотников по 100 золотых, на рядовых казаков по 30 золотых.

22. Орда татарская естли бы похотела отстать, то надобно от Астарахани и от Казани на них наступить; также и донским (казаком) быти готовым; а ныне, когда еще в дружбе есмы меж собою, не зацепляти их.

23. Кодак город, который есть устроен на пограничью от Крыму, в котором пан гетман всегда там по 400 человек держит и всем их покоит, чтоб и ныне его царское величество как кормами, також и зельем к снаряду изволил построить. Також и на тех, которые за порогами Коша берегут, чтоб его царское величество милость свою изволил показать, понеже трудно его одново без людей оставлять³⁹⁹.

З боку царя висловлювалось побажання, аби посольство до Москви, яке мало вести переговори про затвердження даних статей, очолив сам гетьман. Але Богдан Хмельницький, пославшись на близьку можливість війни, відмовився. Передбачалося, що старшим козацьким послом поїде генеральний писар Іван Виговський. Але й він залишився в Чигирині: послами обрано було генерального суддю Самійла Зарудного та переяславського полковника Павла Тетерю. З ними вирушили до Москви також осавул брацлавський Григорій Кирилович, отаман чигиринський Герман (Роман) Гапонович та ще один представник старшини — Ілля Харитонович, які мали бути, очевидно, радниками.

Українське посольство, одержавши з рук гетьмана спеціальний лист до царя Олексія Михайловича, в якому Богдан Хмельницький просив "права, уставы, привилея, и всякие свободы, о державы добр духовных и мирских людей, во всяком чину и преимущества суших... утвердить и своими грамотами государскими укрепити навеки", після 17 лютого 1654 року виїхало з Чигирини. 12 березня воно прибуло до Москви, а наступного дня мало аудієнцію в Олексія Михайловича. Того ж дня й розпочалися переговори про затвердження статей Богдана Хмельницького. Ті з них, що не викликали заперечень московських бояр, ухвалювались без будь-яких змін з таким формулювання: "Сей статье царское величество пожаловал велел быть по их челобитью". Інші думки про які мали розходження, обговорювались 19—21 березня, після чого цар і Боярська дума, внісши зміни, підтвердили 11 статей Богдана Хмельницького.

Отже, наводимо царський документ, що увійшов в історію під назвою "Березневі статті":

³⁹⁹Документи Богдана Хмельницького.— С. 323—325.

"1. Чтоб в городах урядники были из их людей обираны, к тому достойные, которые должны будут подданными царского величества уряжати и доходы всякие вправду в казну царского величества отдавати, для того что царского величества воевода, приехав, учал права их ломать и уставы какие чинить, и то б им было в великую досаду. А как тутошние их люди где будут старшие, то они против вправ своих учнут исправлятца.

И сей статье царское величество пожаловал велел быть по их челобитью. А быти б урядником в городех войтам, бургомистром, райцам, лавником, и доходы всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет. Да тем же присланным людем, кого для тое зборные казны царское величество пришлет, и над теми зборщиками смотреть, чтоб делали правду.

2. Писарю войсковому, чтоб по милости царского величества 1000 золотых польских для подписков давать, а на судей войсковых по 300 золотых польских, а на писаря судейского по 100 золотых польских, на писаря да хорунжего полкового по 50 золотых, на хорунжевого сотниццкого 30 золотых, на бунчужного гетманского 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью, а давать те деньги ис тамошних доходов.

3. На писаря, и на судей войсковых на 2 человека, и на всякого полковника, и на ясаулов войсковых и полковых чтоб по мельнице было для прокормленья, что .росход имеют великой.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью.

4. На поделку наряду войскового, и на пушкарей, и на всех работных людей, которые у наряду бывают, чтоб царское величество пожаловал изволил учинить свое царское милостивое призренье, как в зиму, так и в станах, також де на обозного арматного 400 золотых, а на хорунжего арматного 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел давать и с тамошних доходов.

5. Послы, которые издавна к Войску Запорожскому приходят из чужих краев, чтоб гетману и Войску Запорожскому, которые к добру были, вольно принять, а только чтобы имело быть противно царского величества, то должны они царскому величеству извещати.

По сей статье царское величество указал: послов о добных делах принимать и отпускать. А о каких делах приходили и с чем отпущены будут, о том писать к царскому величеству подлинно и вскоре. А которые послы присланы от кого будут царскому величеству с противным делом, и тех послов и посланников в Войске и писать об них о указе к царскому величеству вскоре ж, а без указа царского величества назад их не отпускать. А с турецким салтаном и с польским королем без указа царского величества не ссылатца.

6. О митрополите киевском посланником изустной наказ дан. А в речах посланники били челом, чтоб царское величество пожаловал велел дать на его маестности свою государскую жаловальную грамоту.

Царское величество пожаловал: и митрополиту и всем духовного чину людем на маестности их, которыми они ныне владеют, свою государскую жаловальную грамоту дать велел.

7. Чтоб царское величество изволил рать свою вскоре прямо к Смоленску послать, не отсрочивая ничего, чтоб неприятель не мог исправитца и с иными совокупитися, для того что войска ныне принуждены, чтоб никакой их лести не верили, естли б они имели в чем делать.

Царское величество изволил на неприятеля своего, на польского короля, итти сам, и бояр, и воевод послать со многими ратьми по просухе, как конские кормы учнут быть.

8. Чтобы наемного плоду zde по рубежу от ляхов для всякого безстрашия с 3000 или, как воля царского величества будет, хотя и больши.

Царского величества ратные люди всегда на рубеже для Украины обереганья есть и вперед стоять учнут.

9. Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому платили. Бьют челом и ныне царскому, чтоб на полковника по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотых, на ясаулов войсковых по 400 золотых; на сотников по 100 золотых, на казаков по 30 золотых польских давать.

И в прошлых годах присылал к царскому величеству гетман Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское и били челом многжды, чтобы его царское величество их пожаловал, для православные христианские веры и святых божиих церквей за них вступился, и принял их под государеву высокую руку, и на неприятелей их учинил им помочь. И великому государю нашему его царскому величеству в то время под свою государеву

высокую руку принять было вас не мочно, потому что у его царского величества с короли польскими и великими князи литовскими было вечное dokonчанье. А что с их королевские стороны царского величества отцу, блаженные памяти великому государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Руси самодержцу и многих государств государю и обладателю, и деду его государеву, блаженные памяти великому государю святейшему патриарху Филарету Никитичю московскому и всеа Руси, и великому государю нашему царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси самодержцу его царскому величеству учинились многие безчестья и укоризны. И о том по королевским грамотам, и по соймовому уложению, и по констытуции, и по посольским договорам царское величество ожидал исправленья. А гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское хотел с королем польским помирить через своих государевых великих послов тем способом: буде Ян Казимер король учинит с ними мир по Зборовскому договору, и на православную христианскую веру гонения чинить не учнет, и унятов всех выведет, и царское величество винным людем, которые за его государственную честь довелись смертные казни, вины их хотел отдать. И о том посылал к Яну Казимеру своих государевых великих и полномочных послов, боярина и наместника великопермского князя Бориса Александровича Репнина-Оболенского с товарищи.

И те царского величества великие и полномочные послы о том миру и о поступках королю и паном раде говорили всякими мерами. И Ян Казимер король и паны рада ни на которую меру не сошли, и то великое дело поставили ни во что и тех царского величества великих и полномочных послов отпустили без дела. И великий государь наш его царское величество, видя такие с королевские стороны многие неисправленья, и грубости, и неправды, и хотя православную христианскую и всех православных христиан от гонителей и хотящих церкви божия разорити и веру христианскую от латын оборонити, под свою государеву высокую руку вас принял. А для ваши обороны собрал русские, и немецкие, и татарские рати многие. Идет сам великий государь наш его царское величество на неприятелей христианских и бояр своих, и воевод шлет со многими ратьми. И на тот ратной строй по его государеву указу роздана его государева казна многая. И ныне им, посланни-

ком, о жалованье на Войско Запорожское говорить, видя такую царского величества милость и к ним оборону, не довелось. А как был у гетмана у Богдана Хмельницкого государев ближний боярин и наместник тверской Васильевич Бутурлин с товарищи, и гетман говорил с ним в разговорах о числе Войска Запорожского, чтоб учинить 60000. А хотя б де того числа было и больши, и государю де в том убытка не будет, потому, что они жалованья у государя просить не учнут. Да и им, Самойлу и Павлу, и иным людем, которые в то время при гетмане были, про то ведомо ж. А что в Малой Росии в городех и местех каких доходов, и про царскому величеству не ведомо, и великий государь наш его царское величество посылает доходы описать дворян. А как те царского величества дворяня доходы всякие опишут и сметят, и вто время о жалованье на Войско Запорожское по розсмотренью царского величества и указ будет. А ныне царское величество, жалуя гетмана и все Войско Запорожское, хочет послать своего государева жалованья по давним обычаям предков своих, великих государей царей и великих князей российских, гетману и всему Войску Запорожскому золотыми.

10. Крымская орда если бы имела вкинутися, тогда от Астрахани и от Казани надобно на них наступати. Тако ж де и донским казаком готовым быть, а ныне ещо в братстве дать сроку и их не задирать.

Царского величества указ и повеленье на Дон к козаком послано: буде крымские люди задору никакова не учинят, и на них ходить и задору чинить не велено. А будет крымцы задор учинят, и в то же время царское величество укажет над ними промысл чинить.

11. Кодак город на рубеже от Крыму, в котором гетман всегда по 400 человек держит и кормы всякие им дает, чтоб и ныне царское величество пожаловал кормами и порохом, к наряду изволил построить. Также и на тех, которые за порогами коша берегут, чтобы царское величество милость изволил показать: понеже нельзя его самого без людей оставлять.

О той статье царского величества милостивой указ будет вперед, как про то ведомо будет, по скольку каких запасов в те места посылывано и сколько будет доходов в зборе на царское величество.

А что в письме ж в нашем написано: как великий государь наш его царское величество гетмана Богдана Хмельнитского и все

Войско Запорожское жалует свои государские грамоты на вольности ваши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините, кто будет казак или мужик, а что б Войска Запорожского было 60000. И великий государь наш его царское величество на то изволил им, числу списковым казаком быть велел. И как вы, посланники, будете у гетмана у Богдана Хмельнитцкого, и вы б ему сказали, чтоб он велел казаков разобрать вскоре и список им учинил. Да тот список за своею рукою прислал к царскому величеству вскоре.

Таково письмо дано посланником. Писано на столбцах белорусским письмом без дьячей приписи. Писал Степан та Тимофей, да Михайло⁴⁰⁰.

Що стоється інших питань, які порушувалися в "Статтях Богдана Хмельницького", то реагування царя на них відбилосся в спеціальних царських грамотах. Зокрема, в першій мовилося:

"И мы, великий государь наше царское величество, подданного нашего Богдана Хмельницкого, гетмана Войска Запорожского, и все наше царство величества Войско Запорожское пожаловали велели им быть под нашею царского величества высокою рукою по прежним их правам и привиллиям, каковы им даны от королей польских и великих князей литовских, и тех их прав и вольностей нарушивати ничем не велели, и судитись им велели от своих старших по своим прежним правам (а наши царского величества бояря и воеводы в те их войсковые суды вступатись не будут). А число Войска Запорожского указали есмя по их же челобитью, учинить спискового 60000, всего полное. А буде судом Божиим смерть случитца гетману, и мы, великий государь, позволили Войску Запорожскому обирати гетмана по прежним их обычаем самих меж себя. А кого гетмана оберут, и о том писати к нам, великому государю, да тому ж новообранному гетману на подданство и на верность веру нам, великому государю, учинити, при ком мы, великий государь, укажем (а при булаве гетманской староству Чигиринскому со всеми его принадлежностями, которые преж сего при нем были, указали есмя быть по-прежнему). Также и именей казатцких и земель, которые они имеют для пожитку, отнимати у них и вдов после казаков остальных у детей не велели, а быти им за ними по-прежнему⁴⁰¹.

⁴⁰⁰Воссоединение... — Т. 3.— С. 560—565.

⁴⁰¹Воссоединение... — Т. 3.— С. 568.

Окремою грамотою Олексій Михайлович підтверджував право на передачу Чигиринського гетьманства на гетьманську булаву, ще однією — закріплювалися права української шляхти⁴⁰².

Разом з царськими грамотами "Березневі статті" й були відповіддю московського самодержавця на "Статті Богдана Хмельницького".

Але коли після цього московський царизм почав порушувати укладений договір, то козацька старшина змушена була розвинути активну дипломатичну діяльність для забезпечення міжнародних прав України, здійснюючи в багатьох випадках самотіну політику. Особливо цей процес посилювався після підписання Віленського миру 1656 року, внаслідок чого, по суті, перекреслювалася Переяславська ухвала. Відтепер український гетьман і сам починає, не пориваючи з Росією, рішуче відходити від пунктів "Березневих статей": не платить ніяких податків, утримує понад 60000 осіб Війська Запорозького, незважаючи на протести Олексія Михайловича, веде переговори з Швецією, Угорщиною, Туреччиною, Польщею, Австрією⁴⁰³, не прислухаючись до застережень і прямих заборон з боку Москви, намагається розширити кордони своєї держави, прилучаючи до неї історичні українські, а також білоруські землі, населення яких виявляло бажання про об'єднання.

Кредо зовнішньополітичної діяльності Богдана Хмельницького в цей період, на наш погляд, чітко виражено в його зверненні до шведського короля 28 січня 1657 року: "Немає в нас більшої турботи і інших справ, як тільки якнайстаранніше піклування про дружбу з усіма нашими сусідами; якщо вона у нас раз виникла, підтримуємо її вперто і міцно, а якщо ж маємо надію на майбутнє, усім серцем її підготовляємо"⁴⁰⁴.

І лише смерть не дала змоги здійснити великі плани видатного дипломата і державного діяча.

⁴⁰²Там же.— С. 570—571.

⁴⁰³Про одне австрійське посольство до Богдана Хмельницького 1657 року детально розглянув на основі відкритих ним документів Т. Маньків у своїй книзі: Англійський текст Зборівського договору та інші вибрані статті.— Нью-Йорк, 1993.— С. 118—149.

⁴⁰⁴Документи Богдана Хмельницького.— С. 558.

КОЗАЦЬКІ КЛЕЙНОДИ

Упродовж усього періоду козацтва для нього завжди залишалися найбільшими святинями прапор, герб і клейноди. Вони супроводжували його в походах, під час прийому іноземних послів, різних свят⁴⁰⁵. Наприклад, 18 січня 1654 року в Успенській соборній церкві Переяслава "государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всея Руси гетман Богдан Хмельницький, и писарь, и полковники веру дали". А коли вся процесія прибула на "съезжей двор" Василь Васильович Бутурлін "с товарищи, ему, гетману, Богдану Хмельницкому, знамя, и булаву, и феризею, и шапку, и соболи дали"⁴⁰⁶.

Здавна на Січі існував звичай: коли кошовий та вся старшина накажуть литаврщику бити в котли, осавул іде до церкви, бере корогу, ставить її на видному місці, а тоді б'є тричі дрібно; а кошовий з палицею, що в ній уся його гідність, суддя з військовою печаткою, писар з каламарем, осавул з малою паличкою прийдуть, стоять, кланяються на всі боки⁴⁰⁷.

Після того, як на Січі Богдана Хмельницького обрано гетьманом,— пише Самійло Величко,— "... зараз от кошового послан до скарбниці войскової писарь сечовий, з несколькими атаманами куренными и иним значним товариством, взявши там і принесши в раду клейноти войсковии... и вручили их зараз Хмельницкому. Клейноти зась были тии: корогов королевская, златописная, барзокрасная; бунчук, тоже велце модный, з позлоцестою чолкою и древцем "булава сребная позлочистая, зело майстерно зделанная і каменієм честным украшенная; печать сребная войсковая і котлы повин медніи з добошем,: к тому теж и три штуки армат полевых легких, з достатком пороху до них и куль, з арматами и пушкарями"⁴⁰⁸.

Як і корогу, польський король Стефан Баторій уперше офіційно надав запорожцям 1578 року бунчук за гетьманування Богданка. У своєму привілеї король, зокрема, зазначав, що дає його на знак звитяги: "З військом своїм над народом азійатським, от якого й клейнот той здобутий працею гетьманською і кров'ю козацькою". Перед бунчуком гетьманським завжди схилялися козацькі полкові прапори.

⁴⁰⁵ Детальніше ця проблема розглядається в спеціальній публікації: Сергійчук В. Козацькі клейноди // Наука і суспільство.— 1989.— № 5.— С. 62–64.

⁴⁰⁶ Воссоєдиненне... — Т. 3.— С. 467.

⁴⁰⁷ Ожинський Л. Центральні установи України — Гетьманщини.— К., 1929.— Т. 1.— С. 77.

⁴⁰⁸ Летопись С. Величко.— К., 1848.— Т. 1.— С. 51.

Стало козацькою традицією використовувати знамена малинові або червоні. Справді, такі зустрічаються досить часто. У XVI—XVIII ст. головними були два: червоний із зображенням білого архистратига Михаїла — покровителя козацтва або білого хреста, а також полотнище, на якому малювався герб того чи іншого гетьмана. Скажімо, під час урочистого маршу козацького війська під Львовом 1655 року, як зафіксовано в документах, за Хмельницьким "несено новий червоний прапор, бунчук з білого хвоста, над ним на білій китайці вигаптуваний його герб Абданк з хрестом, другий прапор прикрашений зображенням святого Михаїла, який списом пробиває змія. За цими прапорами несли інші прапори. Їх було більше 34, і на них виднілися гербові знаки майже всіх воеводств і віддалених окраїн, окрім білого орла Польщі⁴⁰⁹.

На нашу думку, червоний запорозький прапор з білим хрестом — то данина пам'яті першому організатору Запорозької Січі на Хортиці князю Дмитру Вишневецькому. Бо особистий штандарт, під яким князь водив низовців проти степової орди, — це червоне щитове поле, в якому розміщувався білий двораменний хрест і золота зірка і півмісяць⁴¹⁰. Такі прапори бачимо, до речі, наприкінці XVI — початку XVIII ст.⁴¹¹. Були в козаків і синьо-жовті, про що засвідчують історичні документи⁴¹².

Поряд з основним полковим прапором з 60-х років XVII ст. згадуються й так звані значки, тобто менші знамена⁴¹³. Очевидно, вже з того часу і з'являються два хорунжі в полку — старший та молодший. Перший зберігав головний стяг, а другий був хорунжим значковим.

Досить часто козаки використовували для виготовлення значків трофейні прапори, захоплені в бою з ворогом. Так, 29 червня 1670 р. гетьман Дем'ян Многогрішний зазначав, що здобуті в боях татарські корогви козаки "ко мне не присылая, на свои значки войсковые переделали и своим образцомъ крест нашили"⁴¹⁴.

⁴⁰⁹ Крип'якевич І. Перед 300 роками // Календар "Просвіти" на 1914 рік. — Львів, 1914. — С. 130.

⁴¹⁰ Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький // Сучасність. — 1963. — № 10. — С. 95.

⁴¹¹ Зоря Галлицька (Львів). — 1851. — Ч. 19; Антонович М. Козацьке військо у Смоленській війні. — С. 28.

⁴¹² ДПБ в Санкт-Петербурзі. — Рук. відділ. — Фонд Дубровського. — Спр. 152. — Арк. 43—52.

⁴¹³ Акты Виленской археографической комиссии. — Спб., 1871. — Т. 34. — С. 185.

⁴¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 232.

Згідно з загальновідомими енциклопедичними даними, бунчук представляв собою древко довжиною до двох з половиною метрів, вгорі якого кріпилася маковиця (тобто кулька). Від неї донизу звисали пасма кінського волосся. У Туреччині, звідки перейняли на Україну цей атрибут влади, на бунчуку нараховувалося від одного до семи пасм волосся — залежно від службового становища того, кого він супроводжував у походах. Перед султаном, наприклад, носили бунчук з сімома пасмами.

На Запорозжжі на пасма брали біле волосся і пов'язували його червоними мотузками. Гетьманські бунчуки були білого, чорного та червоного кольорів, крім того, з них звисало по дві посріблені кисті. Наказним гетьманам, котрим Богдан Хмельницький доручав на певний час керувати військовими операціями, вручалися малі бунчуки, що мали довжину до двох метрів.

Навершя бунчука, як правило, було залізним, у вигляді наконечника списа, прикрашеною латунними кільцями втулкою і ланцетоподібним, потовщеним у середній частині пером. Втулка відділялася від пера кулькою, у нижній частині пера — 2 круглих отвори з дротовими кільцями (довжина — 18 см), довжина пера — 9,2 см, максимальна ширина — 2,3 см⁴¹⁵.

До речі, відомі навершя знамен були у вигляді залізних кованих хрестів із загостреними нижніми кінцями. Довжина — 29, ширина — 11,8—13,2 см⁴¹⁶.

Обов'язок охороняти й захищати гетьманський бунчук покладался на генерального бунчужного. Коли він був зайнятий іншими важливими військовими справами, то цю функцію виконували його помічники — бунчукові товариші або підбунчужні. До речі, під час походів вони водночас ставали ад'ютантами гетьмана.

Треба сказати, що чи не найважливішою ознакою влади в козацькому війську була гетьманська булава. До речі, з археологічних знахідок на українських землях декоративні камінні булави відомі ще з кам'яного віку⁴¹⁷. Відома в дав-

⁴¹⁵Каталог найважливіших знахідок з місця Берестецької битви 1651 р. — С. 7.

⁴¹⁶Каталог найважливіших знахідок з місця Берестецької битви 1651 р.— С. 6.

⁴¹⁷Зварницький Д. Где девались запорожские войсковые клейноды? // Ист. вестник.— 1889.— № 11.— С. 395.

нину як дерев'яна або металева зброя, вона згодом стала символом найвищої посади в козацькому війську. Її також уперше вручив запорожцям Стефан Баторій, визнавши таким чином дніпровську вольницю. Булава представляла собою палицю з горіхового дерева завдовжки п'ятдесят—сімдесят сантиметрів зі срібною або визолоченою кулею на кінці. Покривалася, як правило, бірюзою, смарагдом, перлами. На ній могли бути вигравіювані герб, прізвище чи вензель власника.

Як символ найвищої влади булаву тримали на видному місці. Скажімо, під час переговорів з посольством Львова у жовтні 1648 року, повідомляють документи, Богдан Хмельницький сидів за столом із золоченою булавою⁴¹⁸.

А під час виборів нового гетьмана вона здебільшого лежала на столі. І лише тоді, коли претендента гетьманом окликали, тобто коли він уже був обраний, йому давали булаву і бунчук в руки.

За давнім запорозьким звичаєм, кожний претендент на булаву мав спочатку від неї відмовитися. Наприклад, Самовидець, описуючи сцену обрання Дем'яна Многогрішного в гетьмани, іронізує, що той не хотів булави, "як старая девка хорошого жениха"⁴¹⁹. Подібна сцена була і 1708 року, коли на місце Івана Мазепи обирали Івана Скоропадського, і в 1727, коли тягнувся до булави Данило Апостол. Момент прийняття булави означав, що даний кандидат ставав гетьманом.

До так званих малих булав належали перначі — куля в них мала шість частин, що означали атрибут влади полковника. Особлива булава вручалася наказному гетьману, коли його послали на виконання важливих доручень. Козацький літописець Самовидець, наприклад, повідомляє, що "гетьман Хмельницькій висилає свого войска полк Ніжинській, Черніговській, при которых и охочих много козаков и ихних полков пошло немало, з которых осм полков стало, бо Ивану Золотаренкові наказное гетманство вручил, давши ему булаву и бунчук, и армат узял из собою немало..."⁴²⁰.

⁴¹⁸Воссоединение... — Т. 2.— С. 118.

⁴¹⁹Летопись Самовидца... — С. 106.

⁴²⁰Там же.— С. 67.

Гетьманські регалії можна було одержати на козацькій раді тільки за згодою війська. Вже згаданий Самовидець розповідає, що коли після смерті батька Юрась Хмельниченко, відмовляючись від влади, поклав булаву і бунчук, подякувавши їй поклонившись козацтву, то "тая булава час немалый лежала в той раді, кожному бы ся хотіло узяти той уряд, але же не позволяет войско. Питано по килька крот чрез асаулов войска, на чом бы воля їх была, жебы зоставал на тому уряді гетьманства. Але усі одними голосами кричат, жебы сын Хмельницкого гетманом зоставал..."⁴²¹.

У статейному списку московського посольства залишився опис вручення гетьманських регалій у січні 1654 року Богдану Хмельницькому. Цікаво, що передаючи їх в руки козацького полководця, боярин Бутурлін виголошував спеціальну промову, яка підкреслювала особливі ознаки кожної регалії. Так, прапором цар Олексій Михайлович "... вас от иновѣрных оружія покрывает и победы на них даруя, тебе со всем православным воинством и со всеми верными соблюдает невредимых... и знамение се его, царского величества, да будет всем врагам вашим победы знамение страшное и ужасное во бронях"⁴²².

Ще така важлива деталь: приймаючи гетьманські клейноди в лютому 1649 року тут же, в Переяславі, від польського короля, Богдан Хмельницький брав їх "доволі недбало". А от коли на Переяславській Раді представниками Москви були вручені такі ж клейноди, то гетьман "знамя велел нести перед собою развертев, а сам шол за знаменем в государеве жалованье, в ферезе и в шапке з булавою пеш. А писари, и полковники, и всякие многие люди шли за ним потому ж до двора пеш"⁴²³.

Існувало неписане правило, що вручити клейноди новообраному гетьману можна було лише за згодою Коша Запорозької Січі. Коли за малолітства Юрія Хмельницького обрали в Чигирині гетьманом Івана Виговського, то запорожці прислали йому гнівного листа: "Тилко ж тоє избраніє и елекціє ваша неповинна була без воли і совіту нашого войска Низового Запорожского через братю вашу панов старшину енеральную, полковников и войска Городового Украинского, зачинатися й вершитися; понежеж і небожчик Богдан Хмельницкий не в

⁴²¹Там же.— С. 75.

⁴²²Воссоединение... — Т. 3.— С. 467.

⁴²³Там же.— С. 469.

Чинирине, але на Кошу нашом Січовим, не от Городового, но от нас Низовою войска Запорожского начало приял своего гетьманства"⁴²⁴.

Козацькі клейноди вручалися завжди тими монархами, в котрих Військо Запорозьке було на службі.

До козацьких клейнодів, крім прапора, бунчука та булави, належать також гербова печатка, литаври, духові труби, каламар тощо.

Печатки вручалися реєстровому козацтву з часів Баторія. Водночас військову печатку одержували окремо й запорожці. Virізнялася вона тим, що біля козака на кургані зображувався спис, що, очевидно, мало нагадувати запорожцям їхню прикордонну службу.

Гетьманська печатка, як сказано вище, вручалася українському козацтву польським королем, потім — московським царем. Старший Війська Запорозького надавав печатку полковникам і сотникам, а кошовій старшині — рада Запорозької Січі, курінній — курінна рада, паланковій — кошовий отаман.

Траплялося чимало випадків, коли козаки самовільно відбирали від своїх гетьманів знаки їхньої влади і передавали новообраній особі. Робилося це, звичайно, без королівської згоди. Зокрема, подібний випадок трапився 1632 року, коли козацька рада в Черняхівській діброві, вислухавши "киевского митрополита и иных старцев", котрі переконували козацтво стояти за християнську віру, постановила гетьмана Гулагу і полковників відставити, а "вибрати иного гетмана, Андрея Деденка, и полковников иных же из черных людей, которые преж всего бились с поляками". Закінчивши процедуру обрання старшини, козаки "знак у него, Кулаги, королевское знамя, отняли и отдали новому гетману"⁴²⁵.

З другої половини XVIII століття поступово козацькі клейноди скасовуються: після ліквідації 1764 року царським урядом гетьманства змушений був відмовитися від булави останній гетьман Лівобережної України Кирило Розумовський, а коли за наказом Катерини II генерал Петро Текелій 15—16 червня 1775 року зайняв і зруйнував Запорозьку Січ, втратили символ власті і запорозькі старшинські регалії. І хоча через кілька років не мали вже ніякої ваги клейноди

⁴²⁴ Величко С. Сказаніє о войне козацкой... - С. 170.

⁴²⁵ Воссоєдиненіє... - Т. I. - С. 124.

лівобережної старшини, 1792 року царський уряд, відправляючи Чорноморське козацьке військо на Кубань, вручило курінним отаманам перначі.

Козацькі клейноди служили обов'язковим атрибутом різних запорозьких обрядів. Зокрема, під час похорон славного лицарства. Наприклад, коли помер гетьман Іван Скоропадський, його тіло несли з Глухова до села Гамаліївки в супроводі всіх регалій. За двома батальйонами московських солдатів несли значок (малий прапор), а також військову корогву, схилену до землі. Потім за духовенством ішли козаки з булавою та бунчуком⁴²⁶.

Коли ж 1734 року помер Гетьман Данило Апостол, його тіло, згідно з заповітом, перенесли з Глухова аж до Сорочинець. Але спершу відправляли службу в церкві святого Миколая в Глухові, який тоді був гетьманською резиденцією. Перед труною до церкви несли головну корогву, далі — гетьманську шаблю на одній подушечці, а на другій — царську нагороду із червоною стрічкою, на третій — булаву, бунчук і печатку. У церкві під час служби булаву, бунчук і печатку тримали з правого боку від труни, а "кавалерію" — відзнаку царя — з лівого. Під час перевезення тіла до Сорочинець Глуховом за труною йшло 30 козаків з рушницями, потім несли шаблю, корогву, прапор з портретом покійного, "кавалерію", а вже тоді — булаву, бунчук і печатку на подушечках⁴²⁷.

Як бачимо, козацькі клейноди широко використовувалися не тільки в державному житті, під час військових походів, а й у обрядовому побуті.

⁴²⁶І. К. Лицарські похорони // Календар "Просвіти" на 1931 рік. — Львів, 1929. — С. 17.

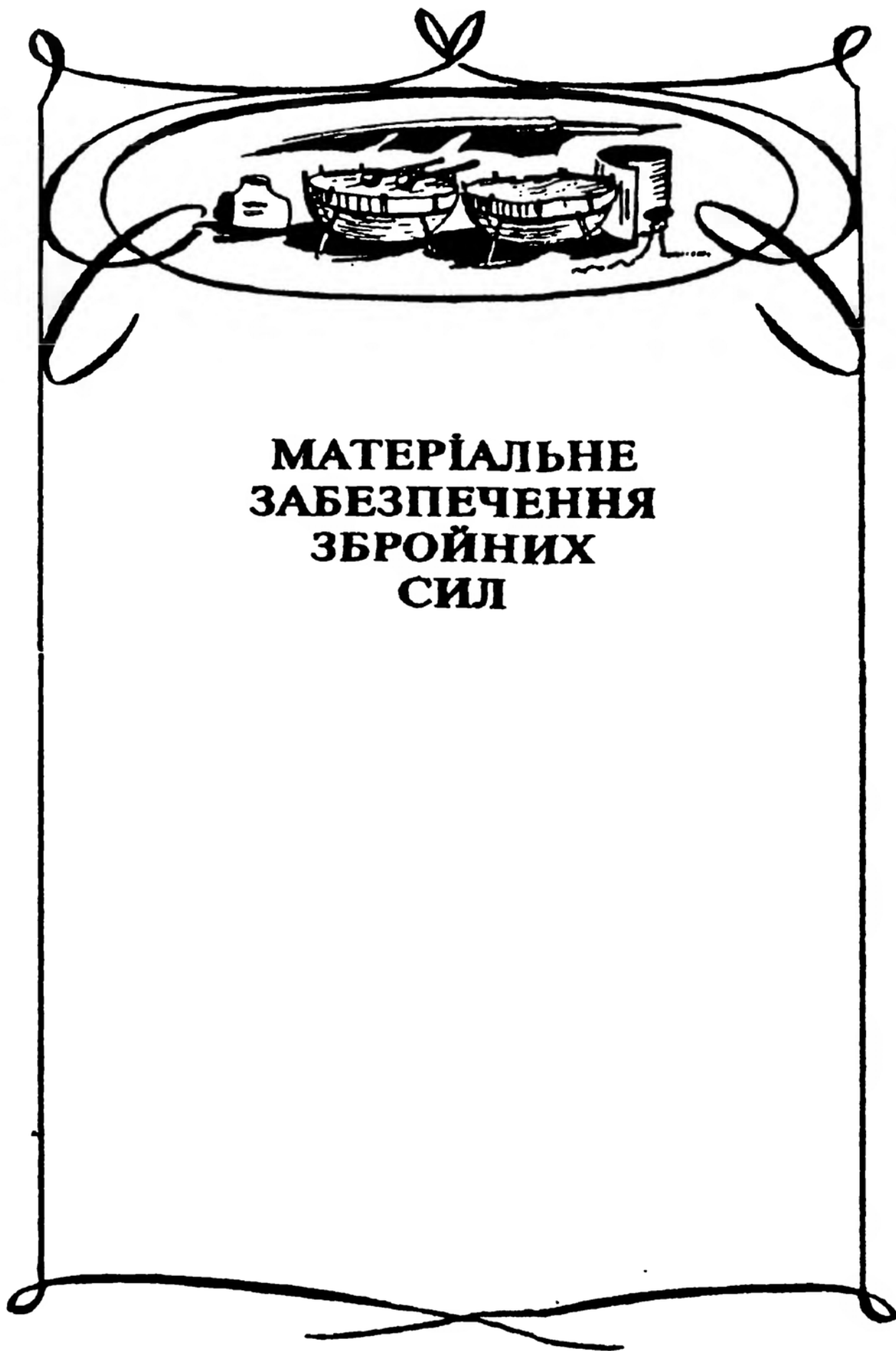
⁴²⁷Там же. — С. 17.

* * *

Підсумовуючи розгляд питання про структурну організацію Війська Запорозького, треба вказати, що важливим досягненням козацької збройної сили в період з середини XVI ст. до середини XVII ст. було створення куреня як тактичної бойової одиниці. Саме курінь стає основою поділу козацької вольниці на Запорожжі, переростаючи в полкову організацію, яка згодом поширюється на городову Україну і витворюється у військово-територіальний устрій, що послужив базою для відродження козацької державності в часи Хмельниччини.

Саме в цей період формується нова генерація української еліти — старшинське правління, яке візьме на себе, поряд з військовими, функції державного управління, в тому числі в налагодженні міжнародних відносин. У складному переплетінні міжнародних подій того часу старшина Богдана Хмельницького зуміла знайти своє місце і відіграти винятково важливу роль у розв'язанні багатьох важливих питань української державності.

ВИРОБНИЦТВО ВОГНЕПАЛЬНОЇ І ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ ТА БОЄПРИПАСІВ

Як відомо, рівень озброєння залежить перш за все від досягнутого на даний момент ступеня виробництва. Повною мірою це стосується і економічних умов, які склалися в Україні в другій половині XVI — середині XVII ст. Тут на високому рівні було металообробне виробництво, що якнайбільше означається на видах, формі, якості й техніці виготовлення зброї і, відповідно, швидко реалізовує всі технічні досягнення. Можна передбачати, що в Україні, як і в Білорусі, до початку XVII ст. з'явилися нові ремісничі професії, які були пов'язані з виготовленням зброї і не зустрічалися раніше в документах. Так, якщо від XIII ст. збереглися згадки про ковалів, сокирників, шкіряників, бронників, шоломників, щитників, стрільників, зброярів, лучників¹, то тепер (тобто до початку XVII ст. виготовлення і лагодження зброї здійснюють булатники, бронники-пищальники, ковалі-пищальники, кульники, латники, лучники, мечники, мушкетники, пушкарі, порохівники, шабельники, шабельники-бронники, слюсарі-пищальники, шоломники — всього 16 професій². Виготовляли гармати, гаківниці, мушкети, пістолі, як правило, майстри ливарної справи³. До кінця XVI ст. поглибився процес поділу праці і в металодобувному виробництві. Якщо раніше коваль сам добував з руди метал, а потім з нього виковував необхідні вироби, то тепер ковальське ремесло дробилося на кілька незалежних одна від одної спеціальностей: промивання руди здійснювали рудники, рудомети, рудокопи, плавили метал — димарі, ливарники⁴.

¹Колчин Б. Техника обработки металла в Древней Руси.— М., 1953.— С. 143.

(²Копыский З. Экономическое развитие городов Белоруссии (XVI—XVII вв.) — Минск, 1966.— С. 79.

³Там же.— С. 86.

(⁴Изнатенко А. Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII—XVIII вв. — Минск, 1863.— С. 9.

Необхідно підкреслити, що лострації, тобто перепис українських замків у XVI ст. свідчать про повсюдне виготовлення зброї — як холодної, так і вогнепальної. В Черкасах, наприклад, зброю виготовляв Ворона — "коваль и стрелец добрый", три руські гармаші були в Браславлі⁵. В Овручі 1570 року мали для відливання такі форми: "до дула литого — 1, до дула железного — 1, до гаркавниц — 5"⁶.

Важливим центром виготовлення зброї було місто Кам'янець, де в замку ще за описом 1544 року зберігалось, крім великої кількості гармат, гаківниць, аркебузів, мушкетів, вісімнадцять возів заліза, в тому числі 10,5 — німецького, 3,5 — "замського", 1,5 — простого, багато олова⁷. Зброя виготовлялася в багатьох містах України, а гармати виливалися також у Дубні, Тереховлі, Володимирі, Бережанах, Перемишлі, Новгороді-Сіверському, Переяславі⁸.

На Лівобережній Україні напередодні визвольної війни найбільше зброярське ремесло було розвинуте в Ніжині. Так, 1634 року тут до братчиків цеху ковалів було записано 42 чоловіки, серед яких — за прізвищами — чотирьох треба віднести до слюсарів (виготовляли, як правило, складні вироби, зокрема зброю); були і ремісники, котрі кували шаблі, — Сава Шабельник, Грицько Шабельник, Ясько Шабельник⁹. У Луцьку наприкінці XVI ст. працювали шабельники, слюсарі, лучники, пушкарі, конвісари, ножовники¹⁰.

Найбільшим центром на Україні з виробництва зброї був Львів. У середині XVII ст. тут було 30 цехових об'єднань, до яких входило і багато зброярів: слюсарі, ковалі, ливарники, пушкарі, лучники, лучники¹¹. Львів відігравав роль основного центру виготовлення зброї не тільки для українських земель, а й для всієї польської держави, під якою він перебував. Звання майстра-мечника, скажімо, тут діставалося лише тим, хто про-

⁵Архив ЮЗР.— К., 1890.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 96.

⁶Там же.— Ч. 7.— Т. 3.— С. 19.

⁷Гульдман В. Памятники старины в Подольи.— Камянец-Подольский, 1901.— С. 228—229.

⁸Жалтовський П. Художнє лиття на Україні XIV—XVIII ст.— К., 1973.— С. 11, 15, 109, 113, 115.

⁹Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. // Чернігів і північне Лівобережжя.— К., 1928.— С. 316.

¹⁰Жерела... — Т. 3.— С. 10.

¹¹Нариси історії Львова.— Львів, 1956.— С. 33.

ходив курс навчання у Львові чи Кракові. Львівським гармашам давали замовлення правителі сусідніх країн, а також сам польський король¹².

За свідченням вірменського мандрівника Симеона Лехаці, які датовані 1619 роком, "туди (до Львова,— В. С.) приїжджають також кіннота і воїни, князі і пани і купляють там зброю, доспіхи, шоломи, лати, піки, списи, рушниці, гармати, стріли, луки, щити, мечі, сокири, кільця тощо; звідси вивозять усе, що необхідне учасникам війни. І якщо навіть прийде сто тисяч воїнів, вони знайдуть тут усе, що їм потрібно, бо це велика столиця"¹³.

На значенні Львова як основного центру виробництва зброї на той час зупиняємося не випадково. По-перше, багато гармат, відлитих тут і які були на озброєнні королівської армії, потрапляли до козаків і використовувалися ними проти своїх противників. По-друге, українське населення Львова ще перед приходом, скажімо, козаків 1648 року робило все можливе, аби допомогти народній армії. Так, напередодні наступу козаків на Львів міським властям стало відомо про те, що в коваля Юрія ремісники відливають кулі і кують зброю для запорожців. Під час обшуку в ковалевому будинку шляхетські власті знайшли багато заліза і олова. Комендант Львова Арцишевський наказав покарати смертю відважного коваля, котрий у тилу ворога готував зброю для армії Богдана Хмельницького¹⁴.

Із записок краківського міщанина М. Голінського від 1648 року дізнаємося про інший факт допомоги козакам з боку львів'ян. "У місяці липні одержали в Кракові відомості, і багато значних людей підтверджували, що так і в дійсності було. Хмельницький, маючи у війську і в таборі своєму мало куль, пороху і шабель і зброї, написав до Львова, до одного львівського міщанина, схизматика-русина Георга, заможного, котрий мав кілька своїх будинків, попросив його, щоб купив їм олова, шабель, пороху та інших військових матеріалів. Послали йому для цього гроші в пшоні, на руських возах. Поки доїхали до Львова, листа було перехоплено, розкрито і прочитано. Для кращого доказу, переписавши копію цього листа, знову запечатали й відіслали через підставну особу від імені козаків, а слідом спорядили

¹²Там же.— С. 35.

¹³Дарбинян М. Симеон Лехаці о странах Юго-Восточной Европы // Восточные источники по истории народов Юго-Восточн. и Центр. Европы.— М., 1964.— Т. 1.— С. 263.

¹⁴Нариси історії Львова.— С. 84.

шпиків: що буде робити цей Георгій? Він узяв листа, подякував посланцю й відправив його. Тим часом руські вози прийшли до Львова з пшоном, у якому були й гроші. Львівська влада й шляхта спостерігали, як той Георгій розіслав свої вози в різні боки, в першу чергу в Кельці, по олово, і там його закупили, в Онатовець — Краків за порохом і шаблями, і цих шабелъ закупили кілька тисяч. І тоді з цією зброєю рушили на Україну, до козаків, іншою дорогою, минаючи Львів. Там їх захоплено, відібрано зброю, порох, олово, шаблі, інші припаси. Визвали пана Георга в ратушу, запитували його, що за зброю посилав він і що йому писали Хмельницький і козаки. Послано до нього додому і знайдено грошей двісті тисяч, і їх узято до ратуші,— повинен ще був закуповувати зброю і посилати козакам. Також у його склепах повно панцирів, рушниць, куль різної зброї¹⁵.

Холодна зброя і боеприпаси, які таємним шляхом переправлялися із західноукраїнських земель на Наддніпрянщину, виготовлялися майже в усіх містах Белзького воєводства — Белзі, Буську, Потеличі, Раві, Рахоньї, Сокалі, Томашові, Тишовці, Угніві, де напередодні і під час визвольної війни діяли цехи мечників і шабельників¹⁶. У Камінці-Струмиловій, що неподалік від Львова, вже на початку XVII ст. були цехи ковалів, мечників, токарів¹⁷. Можна припустити, що з приходом сюди повстанців у цих містах було організоване посилене виробництво необхідних для народної армії військових виробів, як у Луцьку.

Треба підкреслити, що успішні виступи повстанців у початковий період визвольної війни повною мірою пояснюються також наявністю значної кількості зброї, в руках повстанців. Коронний гетьман М. Потоцький 21 березня 1648 року писав королю Владиславу IV, що на самому початку повстання тільки в селян Яреми Вишневецького відібрано кілька десятків тисяч самопалів. "А що ж в інших воєводствах! — вигукує М. Потоцький.— Адже вся ця зброя з людьми має перейти до бунтівників Хмельницького"¹⁸.

Справді, і в багатьох інших українських воєводствах населення мало достатню кількість зброї, щоб на заклик козаків

¹⁵Крип'якевич І. Богдан Хмельницький.— С. 118.

¹⁶Нот М. Remeslo meiskie... — Wroclaw, 1966.— S. 48—49.

¹⁷Starozytna polska.— Wars., 1885.— S. 748.

¹⁸Воссоединение... — Т. 2.— С. 17.

розправлятися із своїми гнобителями. Багато її було сховано після поразок козацьких повстань 30-х років. Значна кількість перебувала в міщан. У першій половині XVII ст. у Гадячі, наприклад, кожний член цеху шевців зобов'язаний був мати зброю. Кожний житель Лисянки в 1622 році мав рушницю, два фунти пороху і копу (60) куль¹⁹.

Наявність зброї у багатьох повстанців пояснюється тим, що вони захоплювали цілі цейхгаузсклади зброї. Значну кількість зброї і боєприпасів постали здобули в 1648 році під час штурму фортець. У Полонному, наприклад, козаки взяли 80 гармат, велику кількість боєприпасів, у Збаражі — 50 гармат²⁰. Багато трофеїв виявилось в козацтва після штурму Бара, розгрому противника під Пилявцями. В польських архівах є свідчення, що з Гданська до Торуня в 1648 році через Замостя в полки української народної армії йшли значні транспорти з порохом, гарматами, оловом²¹.

Та головним джерелом поповнення озброєння армії козацького війська була виробнича база України, можливості якої особливо розширилися в період 1648—1654 рр. Як правило, виготовлення зброї було організоване в усіх значних містах, багатьох містечках, а також у спеціально створених "військових людвисарнях", де відливалися й дзвони²². Скажімо, одним з таких центрів був Вороніж глухівської сотні²³.

Природно, що основні характеристики артилерії європейських країн того часу не дуже вирізнялися. Але є факти, що засвідчують особливості у виготовленні українських гармат у порівнянні, скажімо, з московськими, про що свідчить архівний документ, датований 1640 роком. Це — "Дело о засылке из Орла в Чугуев орловского кузнеца Ярохи Юровкина". Зміст його полягає в тому, що з Орла прислали українським переселенцям до Чугуєва московського коваля Юровкіна, який, за словами колишнього козацького гетьмана Остряниці, не вміє кувати стан-

¹⁹ Баранович А. Украина накануне освободительной войны.— М., 1959.— С. 185—186.

²⁰ Михайлина П. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654).— К., 1975.— С. 146, 155.

²¹ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький.— С. 118.

²² Сидоренко В. Дзвін 1649 р. з села Рославичі // Праці Київ. держ. істор. музею.— К., 1958.— Вип. 1.— С. 36.

²³ Модзалевський В. До історії українського ліярництва (людвисарні і конвісарні) // 36. секції мистецтв.— К., 1921.— Вип. 1.— С. 6.

ки до гармат "по их черкаскому (українському.— В. С.) звичью на вертлугах"²⁴. У зв'язку з цим Острияниця просив царя "со кузницы о волоском черкашенину о Юрешке Ировнике, что ему всякие твои государевы кузнечные дела за обычай, делает к пушкам станки по нашему по черкаски на вертльгах и стволыны пещальные и замки и селки делает"²⁵. Саме на коваля Юровкіна покладалися особливі надії, оскільки, підкреслювалося в листі, "пушки ныне на Чугуеве лежат без станков и в приход воиских людей стрелять из них не мошно".²⁶

Важливу роль у забезпеченні народної армії озброєнням продовжувала відігравати Запорозька Січ. Пояснюється це передусім тим, що вже з самого початку її заснування тут збиралися кращі ремісники не тільки України, але й Білорусі, Польщі, інших країн. Ці козаки-ремісники виготовляли на Січі шаблі, рушниці, списи, відливали ядра, гармати²⁷. Підтвердженням цьому служать і археологічні розкопки, котрі виявили на місці Чортомлицької Січі залишки кузні та мідноливарної майстерні²⁸.

Зброя, виготовлена в Січі, як правило, вирізнялася високою якістю. Пояснюється це тим, що серед ремісників-запорожців, крім українців, білорусів, поляків, перебували також умільці з Росії, Валахії, Чехії. Багато переймали запорозькі козаки у виробництві озброєння від східних народів шляхом вивчення і вдосконалення їхньої зброї, зокрема турецької, яку захоплювали під час походів на Чорне море. На жаль, сьогодні ще не відомо, скільки зброї виготовлялося на Запорожжі у зазначений історичний період. Знаємо лише, що в 1672 році тут працювало сто ковалів²⁹, що в 1755 році ремісникам Січі для приготування військових виробів необхідно було доставити 3000 пудів заліза і 500 пудів свинцю³⁰. Якщо взяти до уваги, що на Московському гарматному дворі в 1638—1641 роках щорічно п'ять майстрів за допомогою 37 учнів виготовляли 100 пища-

²⁴ЦДАДА Росії.— Фонд Розрядний приказ.— Помісний стіл.— Стовл. 21.— Арк. 359.

²⁵Там же.

²⁶Там же.

²⁷Гнип П. Розвиток металургії на Україні в XVII і XVIII ст. // Нариси з історії техніки.— К., 1956.— С. 78—80.

²⁸Юра Р. Завдання вивчення середньовічних пам'яток України // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 37.

²⁹Апанюк О. Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1954.— С. 83.

³⁰Материалы по истории Войска Запорожского // Сб. Харьк. ист.-геогр. об-ва.— Харьков, 1897.— Т. 9.— С. 149.

лів³¹, то можемо передбачити, що приблизно така ж продуктивність була і в українських пушкарів.

У роки визвольної війни важливим центром виготовлення гармат був Ніжин. У відписці севських воєвод від 2 січня 1653 року зазначається, що 7 грудня 1652 року "старец Герман от Богдана Хмельницького приехал в Нежин полковник нежинский Иван Золотаренко, а приехав, велел в Нежине окавывать пушки, а на подводы де под пушки и на зелье и на свинец збирают в Новогородском уезде в селах и в деревнях с крестьянских дворов по 2 алтына на двор, а с казачьих дворов — по алтыну на двор"³². Гармати в 1648—1657 роках відливали також у Києві, Овручі, Переяславі, Корсуні, Глухові, Новгороді-Сіверському, Черкасах, Білій Церкві — там, де це виробництво існувало раніше, про що вже згадувалося.

Процес виготовлення гармат був дуже складний. Майстерня являла собою велику піч у центрі для виплавки металу, спеціальними каналами, якими він надходив у форми для відливання³³. Важким був процес виготовлення глиняної форми, яка в свою чергу обковувалася залізом. Для підготовки кожної такої форми готували глиняну болванку, для чого змішували просіяні пісок і глину, а затим перемішували їх до того часу, поки вся суміш ставала однорідною і не чіплялася до руки, оберігаючи надану форму³⁴. Крім піску і глини, для виготовлення форми використовували також мило, скло, мотузки, віск, коноплі, дріт, сусла тощо. Щоб відділити від гармати форму, її розбивали.

Довгим і трудомістким був процес виготовлення гармати. Так, київський майстер Іван Степанов, котрий одержав у 1675 році спочатку за "его работу, что он льет пушку для скудности вачот 4 рубля, а по окончанию — еще рубль", був зайнятий цим понад три місяці³⁵. Гармата була відлита "з старьх худьх пушек" вагою в сто пудів, а довжиною в півтори сажени. На відливання цієї гармати було куплено: "полтора пуда говяжьего сала на 1 рубль, 4 полтя³⁶ ветчины (2 рубля 13 алтын 2 деньги), 180 яиц (16 алт. 4

³¹ Заозерская Е. У истоков крупного производства в русской промышленности XVI—XVIII вв.— М., 1970.— С. 372—173.

³² ЦДАДА Росії.— Фонд Посольський приказ: ВРП.— 1653.— Спр. 1.— Арк. 3.

³³ Галобуцький В. Економічна історія України.— К., 1970.— С. 94.

³⁴ Заборовский. О способах отливания медных артиллерийских орудий // Артиллер. журнал.— 1809.— № 4.— С. 49.

³⁵ Оглоблин Н. Расходная книга Киевской приказной избы 1675—1676 гг.— К., 1896.— С. 9.

³⁶ Половина туші.

деньги), 10 пудов железа (7 рубл. 16 алт. 4 д.), 50 локтей железной проволоки (6 алт. 4 д.), 1 пуд медной проволоки (8 рубл.), 1 пуд воску (4 рубл. 13 алт. 2 д.) полгорца³⁷ конопляного масла (2 алт. 2 д.), воз сена (2 алт. 4 д.), 2 воза угля (12 ал. 2 д.), воз коровьей шерсти (15 алт.)³⁸. Усього було затрачено 25 крб., які Івану Степанову передал московський сотник Іван Шпанєєв, котрий завідував у Києві "зелейними погребамі и оружейными онбарами и пушками"³⁹.

Перед тим, як передати військовим гармату, майстер мав вистрелити в неї три рази⁴⁰. Готували майстрів-пушкарів у спеціальних школах. Є відомості, що подібні заклади були відкриті на території України 1631 року в Барі та Львові⁴¹.

У народній армії були, звичайно, свої майстри-зброярі. Одні з них перебували в постійних майстернях, інші виготовляли і лагодили озброєння безпосередньо в поході. За підрахунками Ф. П. Шевченка, в "Реєстрі" в 16 полках записано 61 гармаша і пушкаря⁴².

Для виготовлення гармат, а також іншої зброї потрібно було мати велику кількість заліза. Добували його переважно на Волині, Чернігівщині, Поліссі з болотної руди, поблизу рудень, де його плавили. На території нинішньої Житомирщини рудні, поблизу яких руда залягала на глибині від 1 до 3 сажнів, були по Тетереву і його притоках — Ірші, Ужу, по річках Уборті і Жерев, притоках Случі та Горині⁴³. На притоці Дніпра — Сожу знайдені сліди 41 залізообробного підприємства, на Іпуті — 33⁴⁴. Обов'язковою умовою для влаштування рудні, крім водяної енергії (найбільш поширеною руднею на Україні в XVII—XVIII ст.— на два горни і три колеса⁴⁵), була наявність лісу. Невелика рудня мала такі інструменти: великих и малих обручів — 6, обценьків — 6, кирок — 2, великий молот — 1, ковшів

³⁷ Міра ваги.

³⁸ *Оглоблин Н.* Расходная книга Киевской приказной избы 1675—1676 гг.— С. 9.

³⁹ Там же.

⁴⁰ *Модзюлевский В.* До історії українського ліярництва.— С. 5.

⁴¹ *Nowak T.* Polska technika wojenne.— S. 130.

⁴² *Шевченко Ф.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією всередні XVII ст.— К., 1959.— С. 184.

⁴³ *Бунге Н.* Исследование о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа.— К., 1856.— С. 1—4.

⁴⁴ *Федоренко П.* Рудни Левобережной Украины: XVII—XVIII вв.— М., 1960.— С. 176.

⁴⁵ Там же.— С. 15.

— 4, наковалень — 2, залізних лопат — 2, свердло для дослідження руди — 1⁴⁶.

Її видобули з глибини 8—10 метрів. Внизу перебував один робітник, а зверху — два, які коловоротом піднімали добуту руду⁴⁷. Різною була технологія приготування зброї із залізної руди. Метал для бойової сокири виготовляли за допомогою невеликих сиродутних горнів, у яких за допомогою ручних міхів плавили руду, змішану з деревним вугіллям. Наполовину розплавлену масу приковували ручним молотом, витискуючи з неї шлаки⁴⁸. Якісніше залізо одержували завдяки ускладненню технології виробництва. Домни рудень мали в більшості один молот вагою близько 50 кілограмів. Він приводився в рух водяним колесом. Домни були невеликими, вміщували від одного до двох пудів руди. На 40 пудів руди, 2 ящики деревного вугілля та деякої частини вагна, що добавлялися в руду як флюс, давали від 4 до 7 пудів криці. З кожних 10 пудів руди, таким чином одержували два пуди заліза⁴⁹.

Більші підприємства, на яких могли виплавляти за тиждень 4—6 тонн, а за рік близько 200 тонн заліза, мали від 6 до 20 колес, їх обслуговувало до 30 робітників. Вага молота тут доходила до 240 кілограмів⁵⁰. Траплялося, що виплавленого заліза не вистачало для виробництва зброї. Тоді для задоволення потреб у ньому його реквізували у населення, особливо це притаманно періоду визвольної війни. Так, восени 1648 року повідомлялося, що "козаки руйнують млини, забираючи з них залізо"⁵¹. Це, мабуть, траплялося від нестачі металу, який був дорогим у виробництві. Тоді в Україні за пуд 2 крб.⁵², у той час як у Москві, де було ряд великих заводів, пуд коштував 22—23 алтини⁵³.

Надзвичайно важливим для підтримання високої боєздатності "огнистого" війська було і забезпечення його порохом,

⁴⁶Инвентари магнатских владений Белоруссии XVII—XVIII вв.— Минск, 1977.— С. 149.

⁴⁷*Wochenski A.* Op. cit.— S. 103.

⁴⁸*Теліко В.* Поліська експедиція Інституту матеріальної культури // Вісті АН УРСР.— К., 1936.— Т. 9.— С. 43—44.

⁴⁹*Люданські А.* До історії железнаго промыслу на Полесьсі // Працы Полеской экспедицы.— Менск, 1833.— Вып. 2.— С. 9—10.

⁵⁰*Wochenski A.* Op. cit.— S. 102, 172.

⁵¹Документи об освободительной войне... — С. 127.

⁵²*Оглоблин Н.* Расходная книга... — С. 9.

⁵³*Якубов К.* Россия и Швеция в первой половине XVII века.— М., 1897.— С. 421.

оскільки на озброєнні перебували рушниці, пістолети, мушкети, аркебузи, не кажучи вже про численну козацьку артилерію. З універсалів Богдана Хмельницького довідуємося: вирушаючи в похід, кожен козак має придбати п'ять кіп куль і п'ять фунтів пороху⁵⁴. А як вироблявся він на Україні? Це питання заслуговує на увагу, тим більше, що сучасники високо оцінювали його якість, зокрема відомий французький інженер Боплан зазначав: "Українці роблять чудовий порох"⁵⁵. І така похвала не випадкова — на Україні і до визвольної війни було розвинене виробництво селітри, з якої виготовляли порох. Особливо ж зросла роль "селітерників" з початком визвольної війни. Про це, зокрема, свідчить і те, що вони були включені в "Реестры Всего Войска Запорожского после Зборовского договора съ королем польскимъ Яном Казимиромъ, составленные 1649 года, октября 16 дня...". За підрахунками Ф. П. Шевченка, за прізвищами порохівників до реестру записано 11, селітерників — 6, а також 9 могильників і курганників⁵⁶. Саме ці прізвища і відбивають початковий процес видобування селітри, бо для її виготовлення використовували органічні рештки, розкопуючи старі могили і кургани.

Яким же чином вони стали джерелом такої цінної сировини? Це питання розглядалося у багатьох наукових розвідках, заслуханих наприкінці минулого століття на засіданнях "Исторического общества Нестора Летописца" в Києві. Можна погодитися і з гіпотезою, яку навів у своїх "Очерках переяславской старины" історик А. В. Стороженко щодо городищ, з яких також брали сировину для виготовлення селітри. В давнину це були пристанища кочівників, котрі жили разом з худобою всередині захищених майданів. Гній, різні відходи викидалися на оточуючі вали, від чого ті поступово ставали вищими; у гній потрапляли також попіл з багать, біля яких грілися і на яких готували їжу власники худоби. З часом ставала вищою і внутрішня частина майданів: у землю потрапляли різні органічні рештки, перемішувалися між собою, затоптувалися і присипалися новим шаром. А потім атмосферні опади впродовж багатьох віків змочували цю суміш — так і створювалися "гнізда", багаті необхідними речовинами для виварки селітри⁵⁷.

⁵⁴ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — С. 217.

⁵⁵ Боплан Г. Описание Украины. — СПб, 1832. — С. 17.

⁵⁶ Шевченко Ф. Політичні та економічні зв'язки... — С. 184—187.

⁵⁷ Стороженко А. Очерки Переяславской старины. — К., 1900. — С. 118—119.

Придатний і "конский, и коровий и всякой скотский, и иной старый навоз, который бы был лет 40 и больше"⁵⁸, як зазначалося в "Росписи селитреному варенью" в Росії наприкінці XVII століття. Такої думки дотримувалися в ті часи і на Заході. Відомий інженер Казимир Семенович (є припущення, що він міг бути родом з Київщини), який був на службі в польського короля, в своєму трактаті про артилерію, виданому 1650 року, писав: "Матеріали, що існують у селітрі, найкраще збираються в темних місцях: у приміщеннях для коней, волів, кіз, свиней, овець..."⁵⁹.

Казимир Семенович наводить і різні способи визначення придатної для селітроваріння курганної землі. Якщо покласти її трішки на язик і буде щипати — є селітра. Такий же висновок можна зробити, коли після висипання суміші на гаряче вугілля буде тріск і догори підніматиметься світлий попіл.

Придатну для виробництва суміш спочатку звозили і складали у великі бурти біля варниць, які розташовувалися, як правило, в приміщенні, покритому соломою, не більше 10 сажнів довжини і 4 — ширини; одна з умов вибору місця селітряного заводу — наявність криниці чи близької чистої проточної води. Крім того, треба також було приготувати значну кількість попелу з бука, ясена, в'яза, клена та інших твердих порід. Дві частини його і три частини негашеного вапна перемішували і одержану суміш засипали впереміж із землею в спеціальну діжкуварницю з отвором на дні. Потім поливали водою, яка утворювала і виносила через нижній отвір в збірник селітряний луг. Його одержували 150 відер, якщо 200 відер ґрунту промивали такою ж кількістю води. Для виготовлення селітри високої якості потрібно було одержаного 150 відер гарячого лугу вилити в другу варницю, після чого через суміш проходило вже 113 відер, з яких за третім разом залишалося тільки 85, але міцного розчину⁶⁰.

Зібраний луг виливали до великого котла і починали підігрівати спочатку на малому, а потім на великому вогні — до випаровування однієї третини. Потім весь час підливали сюди

⁵⁸Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (ЧИОНЛ).— К., 1893.— Кн. 7.— С. 4—5.

⁵⁹Siemienowicz K. Wielkiej sztuki artylerij.— Wars., 1963.— S. 136

⌈ ⁶⁰Оноприенко В. О селитроварении в Малороссии// Артиллер. журнал.— 1864.— № 10.— С. 787—788.

ще луку, аж поки його не залишалося. Тоді виварену масу виливали в дерев'яні посудини і чекали, поки вона охолоне.

Після того великі шматки продукції обгортали в тканину і клали в холодному місці. Через два-три дні селітра стікала і ставала схожою на кристали. Сіль, яка виступала на ній, ретельно збирали, після чого розпочинали процес очищення: одержану селітру розчиняли, додаючи воду, і підігрівали, поки не з'являлася піна, яку зливали. Охолоджений в спеціальних формах до затвердіння розчин уже був придатний для виготовлення пороху⁶¹.

На Україні з кінцем XVI ст., коли починається активне заселення Задніпров'я, поряд з іншими ремеслами розвивається і видобуток селітри. У середині XVII століття центром селітроваріння в Україні був Миргород. Варниці також були у Яблуневі, Хомутці, в інших селах і містечках на Пслі, Ворсклі, Орелі, Хоролі, Сулі, "в полях диких Білгородських, Очаківських, Путивльських, біля шляхів Татарських, Мурафських", а також на Поділлі. П'ять робітників невеликого заводу за один сезон, який тривав 180 днів, могли виготовити 400 пудів селітри⁶². До речі, щоденна потреба в паливі становила 16 пудів дров. В історичних документах періоду визвольної війни є згадки про варниці, на яких працювало по сто чоловік "черкас", тобто українців.

Другим складовим елементом для приготування пороху служило деревне вугілля. Якщо теба було робити порох для гармат, наприклад, у травні чи червні, коли в деревах найбільше води, то зрубували ліщину або вербу, обдерши з них кору, зв'язували у великі в'язки і добре висушували в гарячій печі. Після того складали в один стос на утрамбованому рівному майданчику й підпалювали. Коли полум'я добре розгорялося, щільно накривали стовбури, аби не надходило повітря, і вогонь загасав. Через добу вже можна було розкривати і використовувати вугілля для виробництва пороху⁶³.

Коли не було верби чи ліщини, їх заміняли сухою липою. Добрим сировинним матеріалом для вугілля, з якого виготовляли звичайний рушничний порох, була верба і вільха, для вищих сортів — черемха, для мисливського — коноплі.

⁶¹ Siemienowicz K. Op. cit.— S. 140.

⁶² Онопrienko B. О селитроварении в Малороссии.— С. 792—793.

⁶³ Siemienowicz K. Op. cit.— S. 146.

Якщо селітра, що служила компонентом для виготовлення пороху, не повинна була містити більше 0,03 відсотка домішок хлористих металів, то у вугіллі вміст попелу мав не перевищувати 0,1 відсотка. Цього досягалося завдяки високій температурі — до 500 градусів — під час обвуглення вищеназваних порід дерев. Крім того, їх мали зрубувати у віці від двох до десяти років, оскільки молоді дерева в цей період дають багато попелу.

Щоб виготовити порох, до селітри додавали відповідну кількість вугілля, сірку, яку переважно завозили з-за кордону. Існували різні способи його приготування. У польових умовах, а це було дуже важливо під час бойових дій, козаки висипали селітру, сірку і вугілля в невелику посудину і, наливши туди води, підігрівали суміш дві—три години на слабкому вогні. Коли вода випаровувалася, зазначена суміш набирала певної густоти, її вибирали з посудини і трохи висушували на сонці чи в теплій печі, потім пропускали через волокнисте сито, надаючи масі вигляду дрібних зерен. Затим їх перетирали, додаючи горілки чи води, протягом майже доби.

Цей спосіб, який, до речі, культивувався аж до ХІХ століття в Європі, мав і недоліки. Передусім на виготовлення кілограма пороху потрібно було затратити великі фізичні зусилля — 153.900 кілограмів динамічної роботи. За годину сорок робітників могли виробити лише 100 кілограмів пороху, для змочування суміші потребувалося багато води, внаслідок чого порох одержували нещільним⁶⁴.

Другий, більш прогресивний спосіб приготування пороху (під бігунами) полягав у використанні меншої кількості води, необхідної для змочування, і в підвищенні щільності та інших позитивних якостей, і, головне, у використанні сили живого тягла або обертів млинового колеса. Так, за допомогою одного коня за чотири години можна було виготовити 25 кілограмів пороху⁶⁵.

Цікавим буде навести склад пороху для різних видів вогнепальної зброї, як пропонує це К. Семенович. Для гармат: при першому способі виготовлення на 100 фунтів селітри треба взяти 25 фунтів вугілля, в другому, відповідно 100, 20, 24;

⁶⁴Артиллер. журнал.— 1865.— № 6.— С. 183.

⁶⁵Там же.— С. 187.

для мушкетів: 1/100, 18, 20 і 100, 25, 18; для пістолів 100, 12, 15 і 100, 10,8⁶⁶.

За свідченням історичних джерел, під час визвольної війни українського народу в 1648—1657 рр. існував пороховий завод на Запорозькій Січі: необхідні знаряддя для його виготовлення знайдені під час розкопок місця Берестецької битви, надходив він також у полки з Києва, Чигирина, Черкас, Корсуня, інших міст України. Необхідно зазначити й те, що, окрім виробництва власного пороху, українська адміністрація намагалася використати всі наявні його ресурси в зоні бойових дій. Так, під час перебування козацьких відділів восени 1648 року на території нинішньої Білорусі їхні провідники намагалися організувати підвезення боєприпасів з найближчих міст. Наприклад, могилівський міщанин продав 3 діжки пороху "по півлевка за фунт". А полковник "Бут направив у розїзд за порохом сотника Тріску, родом з Лоева, з двома хоругвами, надавши йому з кожного куреня по особі. Всього при Трісці "була тисяча осіб"⁶⁷.

У Бобруйську порох купляли в одного міщанина, котрий проживав неподалік ринку⁶⁸.

Скільки було вироблено пороху для потреб української народної армії в зазначений період? На жаль, жодних звісток про це історія не зберегла. Лише шляхом порівняльного аналізу можна визначити його приблизну кількість. Так, полковник московської армії Олександр Краферт підрахував у серпні 1653 року, що тільки "для всякого денного ученя, денного и ночного караула" на одного солдата потрібно щомісяця фунт пороху, на рік дванадцять. Крім того, десять фунтів для запасу, бо коли учинится бой большой, на всякого человека изойдет по фунту в день" — 10—15 пострілів. Отже, всього на одного воїна двадцять два фунти⁶⁹.

Як ми знаємо, кожен козак брав у похід п'ять фунтів пороху, решту привозили купці безпосередньо в табір. Взнявши за мінімальну річну потребу на одного повстанця навіть дванадцять фунтів (вісім кілограмів), не важко підрахувати, скільки "зелія" необхідно було виробляти хоча б для стотисячної армії 800 тонн. Ця цифра не завищена, навпаки, мінімальна, оскільки

⁶⁶ *Siemienowicz K. Op. cit.* — S. 147.

⁶⁷ *Документи об освободительной войне...* — С. 164.

⁶⁸ Там же. — С. 163.

⁶⁹ *Акты Московского государства.* — Т. 2. — С. 336а.

ки вогнепальної зброї наприкінці 1648 року було вже багато, тільки в бою під Пилявцями козаки здобули 100 тисяч гаківниць. А стосовно чисельності армії, то під Зборовим 1649 року було 360 тисяч повстанців, за словами Богдана Хмельницького.

Якщо взяти чисельну козацьку артилерію наприкінці 1648 року, то, за підрахунками українського історика І. П. Крип'якевича, вона мала 214 гармат різних калібрів⁷⁰. Для 54 польських, наприклад, тільки в один похід 1683 року під Відень потребувалося 651 центнер (кожен — 100 фунтів) пороху, тобто 26040 кілограмів⁷¹. Отже, мінімальна потреба для козацької артилерії щорічно була близько ста тонн, а для всієї армії — майже тисячу тонн. І, що головне, українські "селітерники" та "порохівники" з цим завданням справлялися успішно.

Треба сказати те, що рівень селітроваріння в Україні був вищий, ніж у Московській державі, про що свідчать і листи князя Звенигородського з Брянська в Пушкарський приказ улітку 1647 року. Зокрема, в першому повідомляється, що коли виникла потреба відкрити селітроваріння в Кромах, то виявилося, що в Брянську "не имеется в продаже чанов и что для изготовления их нанимали людей из-за Литовского рубежа (з України. — В. С.) с приложением размеры чанам, которые следует вновь сделать"⁷². У відповідь на це князь Звенигородський одержав царську грамоту, в якій йшлося "и о призыве из-за Литовского рубежа селитренных мастеров и бочарников"⁷³.

Та ще задовго до цього прикордонні московські воеводи намагалися переманити українських селітерників на царську службу. Так, з початку 20-х років у Путивлі оселяється майстер Роман Селітерник, котрого місцевий воевода домовляє "меж Белгорода и Курска селитру варить и отдавать за долг"⁷⁴. Після смерті Селітерника його справу продовжили вдова, син і зять⁷⁵. 1631 року 24 українських селітерники "и с варниц отработався, пошли были в свою землю и их де рыльский воевода князь Осип Щербатой без государевого указа в Литву не отпустил и держал по за приставы больше полугоду и они де в неволю пошли на государево имя служить, что их в свою землю не отпу-

⁷⁰ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — С. 219.

⁷¹ Wypisy zrodlowe do historyi polskiej stuki wojennej. — Warsz., 1954. — S. 90

⁷² ДПБ у Санкт-Петербурзі. — Рук. відділ. — Фонд 532. — Спр. 720. — Арк. 1.

⁷³ Там же. — Спр. 755. — Арк. 3.

⁷⁴ Акты Московского государства. — Т. 1. — С. 174.

⁷⁵ Акты Московского государства. — Т. 1. — С. 249, 254, 255.

стили... царь указал тех черкас устроить в службу, какую пригодятся, холостых в сибирских городах по три и по четыре человека в городе, а женатых в казачех городках"⁷⁶.

Аналізуючи факти, можна зробити такий висновок: на середину XVII ст. економічні умови, що склалися в Україні, високий рівень майстерності місцевих ремісників були основним джерелом забезпечення народної армії озброєння і боеприпасами.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬСТВОМ ТА АМУНІЦІЄЮ

Безумовно, організація козацького війська покликала до життя і службу забезпечення його, передусім продовольством. І це зрозуміло, оскільки тил будь-якої армії, в будь-який історичний період не може бути міцним без великих запасів хліба.

Україна мала можливість за нормальних погодних умов забезпечити себе продовольством, у першу чергу, звичайно, хлібом. Уже згадуваний Павло Алепський так характеризував хлібну базу України середини XVII ст.:

"Насамперед, пшениця, росте вона тут добре, виростає до сажня. Сіють також пізню пшеницю — літній посів: при нас наприкінці липня вона ще не наколосилась, а була зелена, як смарагд, наслідком великих дощів, що не перериваються навіть літом.

Друге збіжжя зветься жито, воно подібне до пшениці — у нас воно вважається бур'яном, і віяльники викидають його з пшениці; це тонка пшениця, хліб з неї чорний, а росте вона так високо, як і пшениця, на сажінь, так що вершник ховається в ній. У козацькій землі сіють її дуже багато, так що траплялось години 2—3 їхати полями жита, довгими й широкими, як море. Зерно це промелюють, заливають водою і потім женуть горілку, варячи разом з цвітом хмелю, що надає горілці гостроти. В землі козацькій вона дуже дешева, просто як вода, а в московській дуже дорога: 10 ок продають за золотий і дорожче.

Третє збіжжя — ячмінь.

⁷⁶ЦДАДА Росії.— Фонд Розрядний приказ.— Помісний стіл.— Ст. 225.— Арк. 321.

Четверте — шуфан (овес): його сіють дуже багато для годівлі худоби, котрою возять; він їй не шкодить так, як ячмінь, вона від нього буває міцна і в тілі.

П'яте збіжжя зветься їхньою мовою мазарі. Воно подібне до гороху, його варять замість сочевиці; скільки нам доводилось його їсти без олії як ліки на болі в животі.

Шосте збіжжя — просо, його дуже багато, воно має кетяги, як кукурудза.

Сьоме збіжжя — червона трава, що має багато гілочок і ще більше квіток; руською мовою її звать гречка; зерно її подібне до проса, але (всередині) біле й м'яке, вживають його замість рижу, бо рижу не люблять.

Восьме збіжжя має жовтий цвіт: подібний як у ріпи; його варять і їдять.

Дев'яте має синій цвіт, зерно чорне: його домішують до пшениці, коли її печуть; воно дає хлібові солодкий смак і білість, по-волоськи його звать лякина, а по-грецькі гонгілі (від ріпи).

Десяте збіжжя — коноплі, їх багато. З насіння їхнього роблять олію, а з самих конопель — прядиво для сорочок і для мотузків.

Одинадцятье — льон, з блакитною квіткою, його дуже багато, жінки його білять і роблять сорочки і всяку одягу.

Дванадцятье збіжжя — просо, те, що сіють у нас між огірками. Його пропікають на вогні і роблять напій (бузу) дуже смачний, цілком як молоко. Особливо його люблять в козацькому краї. Греки звать його сарадинською пшеницею.

Наприкінці літа ти міг би побачити в них щось подібне, як на Благовіщення в нас (малоазійська весна): лани достиглого жовтого жита, зеленої пшениці, ще більші лани білого цвіту, лани сині, лани жовті і всякі інші — мило глянути"⁷⁷.

Україна мала значні ресурси садовини, що також багато значило для забезпечення війська в поході. Той же Павло Алепський зазначає, проїжджаючи дорогою повз Густинський монастир: "Густий ліс, весь з горіхів, вишень і сливок"⁷⁸.

Така ж оцінка і в записах італійця Доні, котрий у серпні—вересні 1653 року переїхав Україною до Кам'янця: "Край сей від Львова і до сих місць стає все кращим, в залежності від

⁷⁷ *Алепський П.* Путешествие антиохийского патриарха. Макария.— Вып. 2.— М., 1896.— С. 124—125.

⁷⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 86.

якості ґрунту. Не можна описати багатства овочів — не можна того виразити досить сильно, ані увірити, не бачивши на власні очі. Чи хто повірить, що весь час направо і наліво стоять ліси не якогось інакшого дерева, а горіхів, яблук, грушок, сливок, подекуди в суміш на одну або дві милі. Черешень і вишень без числа"⁷⁹.

Характеризуючи обоз армій європейських країн того часу, зарубіжний дослідник Ф. Мерінг писав: "Вторгнення їх у будь-яку місцевість було схожим на переселення народів. Солдат вів у поході своє власне господарство і, як мандрівний ремісник, возив з собою дружину і дітей. У кого не було дружини, той брав собі наложницю, яка куховарила і прала йому, а в поході возила за ним здобич і дітей. Дивом дисципліни вважалося вже те, що відомий тоді полководець Густав Адольф під час вторгнення в Німеччину, допускав присутність у таборі лише законних дружин і організовував походні школи для дітей. Та це продовжувалося дуже недовго. Як тільки він зміцнився на німецькій землі, серед його військ встановився той же порядок, що і в інших найманих військах. На один піхотний полк вважалося необхідним мати 4000 повій і хлопчиків для послуг, плюс обоз. Полк у 3000 чоловік віз за собою не менше 300 возів, і кожен з них був переповнений дружинами, хлопчиками для послуг, дітьми, дівками і награвованим добром. Коли який-небудь невеликий загін повинен був відправитися в похід, він відмовлявся виступити до того часу, поки для нього не доставлялося десятків три повозок, а то й більше"⁸⁰.

Щоб утримувати протягом року сто кінних воїнів на охороні південних рубежів, Річ Посполита, скажімо, на початку XVII ст. мусила затратити на рік: жита — 500 треціників (на Поділлі — близько 150 літрів), пшениці — 25, пшона — 50, гороху — 25, гречки — 100, ячменю — 100, вівса — 600, сіна — 600 возів, баранів — 300, ягнят — 300, солонини — 50 туш, гусей — 130, курей — 2600, масла — 600 кварт, сиру — 600 кругів⁸¹.

Звичайно, нам важко сьогодні судити про конкретні показники матеріального забезпечення українського козацтва,

⁷⁹Там же.— С. 983—984.

⁸⁰Меринг Ф. Очерки по истории войн и военного искусства.— М., 1956.— С. 128.

⁸¹Volumina legum.— Т. 2.— S. 482.

зокрема продовольством. Але наведені вище цифри засвідчують, які великі клопоти повинні були обсідати козацьку старшину, аби військо готове було до бою завжди.

Уже цитований нами польський шляхтич Симон Старовельський зазначав: "Був також у старовинних віках звичай — виводити вояків у бій, давши їм трохи попоїсти, щоб перекуска зробила їх жвавішими та щоб, не ївши, не втомлювались вони перед довгою сутичкою. Однак у цей вік я нікого не знаю, хто б це дотримував, крім козаків запорожських, які, чи бажають виступити у похід, чи почати бій,— на світанку розбуджують товаришів звуком литаври для прийняття пищі"⁸².

Щодо вживання їжі, то Симон Старовельський порівнює запорожців з древніми: "І римські вояки, і спартанські, і тебенські нігде не їли звичайно хліба у таборах, крім перепічки (чи коржа), завжди своєчасно спеченої на вугіллях, або муки, звареної з водою, як тепер її варять запорожські козаки... Майже по всій Є. ропі під час війни увесь запас складався з муки, сала (свинячого), уксусу та свинини — з тим винятком, що північні народи, звичайно, мають замість уксусу горіле вино (горілку.— В. С.); козаки ж наші замість муки мають пшоно, замість свинини сушену на вітрі рибу"⁸³.

Окремі згадки про це віднаходимо і в інших історичних документах. Так, з них довідуємося, що головні страви для козаків — каша й куліш. Вони постійно вживалися — з гречки, пшоно, ячменю та пшениці. Цінувалася дніпровською вольницею і риба, якої тоді було вдосталь у степових річках. Французький інженер Боплан, котрий тривалий час жив на Україні, зазначав, зокрема, що йому доводилося бачити, як козаки витягнули з Орлі невід, в якому виявилось понад дві тисячі рибин, найменша — близько фунта величиною. Той же очевидець свідчить, що дуже багато риби виловлювали нижче Кременчука в гирлі Псла, а в Омельнику водилася сила-силенна раків, якими завжди ласували козаки⁸⁴.

У воєнний час, а також під час морських походів найбільш уживаними були саламаха — квашене тісто, що зберігалось в спеціальних діжечках, а також толокно, тобто круто зварена пшоняна каша, і сухарі.

⁸² Слюсаренко Ф. Польський письменник Старовельський про Запорозьке Військо.— С. 17.

⁸³ Там же.— С. 17.

⁸⁴ Боплан Г. Описание Украины.— С. 37.

Велику роль у козацькому побуті відігравали млини. Так, описуючи містечко Буки на Київщині, Павло Алепський підкреслює: "При гаті стоять 4 млини, з хитрими двигунами, як по інших млинах у цій стороні: каскад води падає зверху і вправляє в рух надвірні колеса, а їх вісь крутить жорна, що мелють пшеницю. Інші прилади вправляють у рух спуги для жита й ячменю: товкачі підіймаються і спускаються в ступи.

З розтовченого і роздробленого жита женуть горілку, а ячмінь варять і роблять з того пиво. Є також преси для льону, який вони сіють для сорочок. Поміж колесами знадвору стоять також великі дерев'яні чани, в котрих за людських часів валяли сукно після того, як вода переходила через них протягом кількох днів"⁸⁵.

Продовольство в похід мав брати сам козак. Припас на кожного запорожця в середньому був такий: "чверть* і чотири чвертини* борошна, чвертак* і чотири гарнці* крупи, 12 фунтів солі, 40 фунтів товчі і 30 фунтів вівсяного толокна"⁸⁶. Крім того, звичайно, відповідний запас сухарів.

Як правило, козаки повинні були перевозити харчі в поході своїм транспортом. Тому вони здебільшого кооперувалися і брали з собою спеціального їздового. Так, під час війни російсько-турецької 1735—1739 років 32 козаки з села Дроздівки Дівилької сотні Ніжинського полку перевозили свої речі й провіант на 8 возах. 18 жуківських — на 3, 15 овдівських — на 3. Таким чином, на одному возі доставлялися продукти 3—4 козаків.

Але часто траплялося, особливо коли козаки перебували на службі польського короля чи інших європейських монархів, що через тривалість бойових дій вони витрачали всі свої припаси, взяті в похід, а обіцяної платні ще не було. І тоді козацтво мусило займатися самозабезпеченням.

Щоб козацтво не піднімало повстання на своїй території, тоді його ватажки намагалися заздалегідь подбати про забезпечення продовольством. Очевидці свідчать, що тоді козацтво розписувало свої універсали, аби їм посилати різні запаси. Так, 1591 року з Лівобережної України мали вислати селянськими підводами до війська по мірці борошна з кожного селянського

⁸⁵ *Алепський П.* Путешествие... — С. 28.

* Тогочасні мірі ваги.

⁸⁶ *Апанович О.* Збройні сили України першої половини XVIII ст.— К., 1969.— С. 85.

господарства⁸⁷. Коли восени 1594 року Наливайко повернувся з Молдавії на Браславщину, то козаки отаборилися і казали шляхті давати їм "стацію і помірне, та по селах наших вибирали собі з стад коней по кількасот коней... також волів, яловиць і цілі череди"⁸⁸.

А 1630 року при козацькому таборі під Переяславом перебували цілі череди худоби, що засвідчувало про наперед продумане забезпечення війська⁸⁹.

Складно було забезпечити продовольством таку велику армію, яка перебувала під командуванням Богдана Хмельницького. Однак сучасники одностайно відзначали, що навіть у напружених ситуаціях повстанські полки мали вдосталь необхідних продуктів, у той час як у польсько-шляхетському таборі найманці і посполите рушення часто голодували, про що також повідомляється в джерелах. Так, у липні 1651 року біля Любліна помирали на дорозі польські солдати, драгуни і пахолки; "Мертвих людей, що поверталися з обозу, є з тисячу чоловік і більше"⁹⁰.

У тому, що народна армія забезпечувалася провіантом на час походів, важливу роль відігравала козацька адміністрація, яка заздалегідь зобов'язувала відповідні служби готувати, крім зброї і боєприпасів, хліб та інші продукти. Переважно найперше турбувалися про сухарі, яких на період боїв припадало по дві-три бочки на десяток козаків⁹¹. У травні 1650 року козакам Київського полку, що вирушали в похід, належало мати один віз з продовольством на 10 осіб⁹². Звичайно, запас передбачали на два-три місяці, іноді на півроку. При благополучному перебігу бойових дій вказаного запасу вистачало на тривалий час. Тим більше, що в похідний табір постійно приїжджали великими обозами купці. До речі, Богдан Хмельницький і генеральна старшина брали до уваги ту важливу роль, яку відігравали для кращого продовольчого забезпечення української народної армії купці, про що свідчать охоронні грамоти їм, які видавалися як самим гетьманом, так і полковниками.

⁸⁸Там же.— С. 208.

⁸⁷Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 179.

⁸⁹Антонович М. Переяславська кампанія 1630 р.— С. 23.

⁹⁰ЦДАДА Росії.— Фонд Посольський приказ: ВРП.— 1651.— Спр. 7.— Арк. 346.

⁹¹Акты ЮЗР.— Т. 3.— С. 456.

⁹²Документи Богдана Хмельницького.— С. 170.

Те, що кожний повстанець мав забезпечити себе продовольством на час походу, інколи спричиняло й певні труднощі, особливо для рядових козаків. Так, один з них, Григорій Ресневський з Білої Церкви, засвідчив 6 липня 1651 року про становище в таборі під Берестечком, що "борошна і провіанту в старшини вистачає ще на два тижні, а в червні вже відчувається його нестача"⁹³. Траплялося, що, використавши повністю запас продуктів і грошей козаки поверталися додому. Московські послы Р. Страшнев та М. Бредихін писали восени 1653 року в Посольський приказ, "... ис Бряславця де казаки многие разбрелися, поэтому что им жалованья нет, а будучи в обозе, испроелися..."⁹⁴.

Під час бойових дій народної армії, крім купців, забезпеченням її займалися спеціальні провіантські роз'їзди, які висилалися в місцевостях поблизу розташування табору. Про наявність в армії Богдана Хмельницького значної кількості ремісників, що дбали в походах про приготування їжі та напоїв, засвідчує і Реєстра Війська Запорозького 1649 року. За підрахунками Ф. П. Шевченка, до неї було внесено: мельників — 100, коломийців — 77, олійників — 40, рибалок — 31, броварів, бражників, пивоварів — 28, калачників, перепечаїв, бублійників — 27, солодовників — 23, різників — 23, ситників (медоварів) — 21, винників — 18, солярів — 13, пасічників — 9⁹⁵. Вони в першу чергу зобов'язані були після зайняття населеного пункту готувати столи, запасатися продовольством. З цього приводу ксьондз Мокрський писав польському королю в листопаді 1648 року: "У кожному місті, яке зайняв, представників своїх залишив (Богдан Хмельницький), які йому продовольство і пиття готують"⁹⁶.

Є багато документів, що підтверджують ці слова. Скажімо, литовський гетьман Януш Радзивілл зазначав, що "в урочищі Цецорському готують велику кількість човнів, заготовляють харчові припаси і більше всього сухарів"⁹⁷. Галицький стольник Мясковський відгукувався про продовольчі запаси тільки одного міста — Паволочі — так: "... Паволоч могла чотири війська

⁹³Отрывки из дневника С. Освенцима. — К., 1883. — С. 57.

⁹⁴Воссоединение... — Т. 3. — С. 446.

⁹⁵Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки... — С. 187.

⁹⁶Наук. архів ІГУ АН України. — Опис 4. — Спр. 60. — Арк. 159.

⁹⁷Документы об освободительной войне... — С. 212.

прогодувати"⁹⁸. В щоденнику польського війська, що вторглося на Київщину після Берестецької поразки козаків, зазначалося: "Застали в Ружині прямо-таки землю обітовану, повну хліба й пчільників, у місті повно торішніх запасів хліба"⁹⁹.

Треба сказати, що шляхтичами при цьому підкреслювалося: козаки не дають можливості польському війську заготовляти продовольство. Зокрема, Януш Радзивілл згадує, що полковник Небаба забороняв жителям Гомеля "давати хліб нашим"¹⁰⁰. Згідно з суворим наказом браславського полковника Данила Нечая заборонялося на початку 1651 року вивозити продовольство з України, "для чого на дорогах сторожа поставлена"¹⁰¹.

Історичні документи засвідчують: козацька старшина, забезпечуючи військо в поході, намагалася робити все, аби обходитися без конфліктів з місцевою владою. Свідчення цьому — універсал полковника Капусти до перемишлянського керівництва восени 1648 року: "Багато ласкаві, пане війте і панове райці перемишлянські. Я тепер тут із запорожцями продумав, щоб вас повідомити своїм писанням. Щоб ви не боронили хліба на той час, розуміється в тому, що маємо в цілості маєтки. Тим містам, які склонилися запорозькому війську, не мали жодної найменшої кривди, крім тих, які супротивилися нам. Ми також християни, як і ви. Також обіцяємо вам чесним словом, що вам, панове міщане, не буде найменшої кривди, як і в інших містах, які не опиралися запорозькому війську"¹⁰².

В іншому своєму універсалі Капуста писав: "Мій великоласкавий пане війте. Запорозьке військо іде, а тому навмисно посилаю з тим моїм листом, щоб нам хліба не боронили, тільки через ніч, адже вам добре відомо, що по інших містах всюди пустили і хліба нам не боронили. А коли б не хотіли відпустити (хліба), тоді не майте нам за зле, коли ми такі християни, які і ви. Затим поручаю вас пану Богу"¹⁰³.

Козацькі полковники, траплялося, й самі безпосередньо займалися збором стацій на військо. Так, є дані, що влітку 1651 року на Гомельщині чинш вибирав полковник Яцько — по чотири

⁹⁸Там же.— С. 615.

⁹⁹Там же.— С. 606.

¹⁰⁰Там же.— С. 211.

¹⁰¹Там же.— С. 383.

¹⁰²Грбовецький В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648—1654 рр.— К., 1972.— С. 73.

¹⁰³Там же.— С. 73—74.

талери від господарства¹⁰⁴. З приводу цього польські документи за 1651 рік засвідчують, що "стацію збирав Хмельницький з усієї України до самого кордону. Всі, як козаки, так і селяни, дали по півосмушці зерна, згідно універсалів Хмельницького, оскільки він має великі витрати і багато послів у себе"¹⁰⁵.

Також необхідно зазначити, що багато продовольства до війська привозили міщани і селяни. Наприклад, у липні 1648 року під час битви під Костянтинівом його жителі, "радіючи прибуттю козаків, тієї ж ночі таємно доставили в їхній табір пиво, горілку, порох тощо"¹⁰⁶. Коли магнатові Яремі Вишневецькому стало про це відомо, то він розпорядився покарати близько сорока осіб. Про два селянські обози з провіантом напередодні Берестецької битви до козаків згадується в польських документах¹⁰⁷.

З документів відомо, що основними джерелами постачання України сіллю на той час були Покуття, Волощина, Запорожжя. Але через бойові дії вона не завжди вчасно потрапляла до передових відділів. З огляду на це, скажімо, Іван Золотаренко просив царя восени 1654 року надіслати для його 20-тисячного корпусу 500 пудів цього вкрай важливого товару, пояснюючи: "Ту сіль, яка надходила з Покуття, затримали ляхи. Друга з Волощини — ту волохи затримали. Третя із Запорожжя — та за важкою переправою через пороги і перешкодами татарськими доходити не може"¹⁰⁸.

Водночас українські купці забезпечували козацьке військо сіллю, яку доставляли з турецьких володінь у Північному Причорномор'ї, зокрема з-під Очакова і навколишніх лиманів. Королівський секретар Піноччі повідомляв про тамтешні заготівлі солі так: "Сіль збирається на одному морському оці (озері.— В. С.) за Очаковом, по правій руці, хвилі викидають її на берег купами. Але треба за неї битися з татарами, що також для цієї солі ідуть до тих полів, де вона знаходиться. 1650 року ця сіль загинула і не стягалася, як і перед тим,— через те козаки дуже терпіли і пухнули, бо привикли дуже солоно їсти"¹⁰⁹. Однак наступного 1651 року до Очакова знову потягнулися валки за

¹⁰⁴ *Мыцук Ю.* Анализ архивных источников по истории освободительной войны... — С. 63.

¹⁰⁵ *Документи об освободительной войне...* — С. 379.

¹⁰⁶ *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.* — С. 429.

¹⁰⁷ *Документи об освободительной войне...* — С. 596.

¹⁰⁸ *Акты Московского государства.* — Т. 2. — С. 385.

¹⁰⁹ *ЦНБ НАНУ.— Рук. відділ.— Фонд 10.— Спр. 15298.— Арк. 38.*

сіллю¹¹⁰. Тоді ж цей товар доставляли на Україну на 150 козацьких возах з молдавських солекопалень¹¹¹.

Запаси харчів заготовлялися і в пунктах, віддалених від місця бойових дій. Так, у Шалигіно Глухівської сотні, що на кордоні з Московщиною, в роки визвольної війни для селянсько-козацького війська збирали хліб та фураж¹¹².

Певну допомогу надавала Московська держава. Царським указом доводилося до відома прикордонних воєвод уже в березні 1649 року про купівлю в Курську "литовськими" людьми (українцями) хліба і солі з виплатою там мита. При цьому наказувалося: "Лишних пошлин не имати, и никакого дурна им не делати, и от городских, и от уездных людей их оберегать, чтоб убытка и бесчестья никакого не было"¹¹³. 26 липня 1649 року шведській королеві Христині доносили з Москви: "Тут різні люди кажуть, що росіяни підвозять запорозьким козакам провіант"¹¹⁴. У відписці путивльського воєводи Н. Плещеева в Посольський приказ вказується також і на те, що "на твоей государеве земле на недрыгаловском поли сеели литовские люди всякой яровой хлеб поневелику"¹¹⁵.

Справді, в цей важкий час Москва з певних політичних розрахунків прийшла на допомогу українському народові. Навіть шляхтич І. Єрлич змушений був визнати, що "І то саме Москва рятувала, тому що московський цар дозволив своїм туди за кордон возити і продавати зерно і нашим їздити й купляти в них і звідти допомога убогим і спасіння були"¹¹⁶.

Звичайно, забезпеченню народної армії першорядного значення надавав сам український гетьман. Уже на самому початку повстання він потурбувався про збереження запасів хліба. Восени 1648 року, перебуваючи в дорозі до Львова, Хмельницький писав до свого родича, сосницького полковника: "... быть на лежи (на постої.— В. С.) украинских городов в Соснице и в Новгороде, и в Стародубе, и в Почепе... и всякой хлеб оберегать"¹¹⁷. Така постановка питання була не випадковою. Козацький вождь, передбачаючи ускладнення обстановки у зв'язку з

¹¹⁰Архив ЮЗР.— Ч. 2.— Т. 6.— С. 14.

¹¹¹Там же.— С. 26.

¹¹²Історія міст і сіл УРСР: Сумська область.— К., 1972.— С. 230.

¹¹³ЦДАДА Росії // Розрядний приказ: Білгородський стіл.— Столп. 288.— Арк. 124—125.

¹¹⁴Якубов К. Россия и Швеция в первой половине XVII в.— С. 452.

¹¹⁵Воссоединение... — Т. 2.— С. 215.

¹¹⁶Latopisiec albo croniczka... — S. 113.

¹¹⁷Ахты ЮЗР.— Т. 8.— С. 276.

масовим виступом українського селянства проти гніту польської шляхти, внаслідок чого залишилися необробленими або були знищені в ході бойових дій значна частина посівів, турбувався про забезпечення населення продовольством.

Постачання окремих відділів Війська Запорозького на постій узгоджувалося з гетьманом, і тому тільки він міг змінити дислокацію козацьких частин. Наприклад, коли московський воєвода Іван Репкін почав домагатися від наказного гетьмана в Білорусі Івана Нечая вивести українські залоги з Могилева та навколишніх сіл, то останній відповів: "Ми ні государевого жалування, ні місячного корму не маємо... а князь Іван мені що за воєвода? Я чекаю указу від великоможного гетьмана Богдана Хмельницького... А що козаки по селах на залогах — то Війську Запорозькому передусім треба ситим бути! Вони тим ситі, що добудуть"¹¹⁸.

До речі, допитані московською владою козаки з полку Нечая засвідчили тоді ж, у березні 1656 року, що послав він їх "300 чоловік: 100 кінних і 200 піших із сотником Жуковським на села по збіжжя, а майна ніякого брати у селян не велів, і вони тільки годувались, а селян не грабували"¹¹⁹.

Коли ж виявилось, що кілька козаків з Ніжинського, Миргородського і Полтавського полків, вибравши з-поміж себе старшого, у Білорусі чинили грабежі, то за дорученням гетьмана полковник Антон Жданович двох велів повісити, а 10 бити в два кії нещадно, "так що вони ледве чи житимуть потім". А сотникові Жуковському за те, що допустив у своїй сотні свавілля, привселюдно стягли голову на майдані¹²⁰.

Козацька старшина, дбаючи про забезпечення свого війська, водночас добивалися, аби зменшити довіз продовольства до польського табору. Скажімо, весною 1649 року чернігівський полковник забороняв з приприп'ятських сіл і міст давати шляхті продовольство. Тоді ж міщани Гомеля, відмовившись відпускати хліб полякам, викликали для свого захисту козаків¹²¹.

Щоб перешкодити полякам підвозити боеприпаси і фураж, і, як описує шляхтич-очевидень, "нас, збідованих, таким чином витягнути з жванецьких шанців на свої фортелі, Хмельницький з козаками в останніх днях листопада 1653 року став під Гусятином, в семи милях від нашого обозу, зайшовши йому в тил"¹²².

¹¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 1215.

¹¹⁹ Там же. — С. 1216.

¹²⁰ Там же. — С. 1224—1225.

¹²¹ Документы об освободительной войне... — С. 211.

¹²² Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 702.

Подібна тактика була застосована й наказним гетьманом Іваном Нечаєм у Білорусі влітку 1656 року, аби змусити шляхтичів Старого Бихова скласти зброю. Так, він щільно оточив місто заставами усього свого полку, аби не допустити ні допомоги, ні припасів. А 25 липня перейняв на Березині польський караван з 26 великих і 43 малих човнів з різними запасами, що призначалися для Старого Бихова¹²³.

До речі, до таких рішучих дій Івана Нечая змусила, як він писав цареві, позиція московського воєводи князя Хованського, котрий "всі свої запаси за гроші продав обложенцям бихівським і так зразу запоміг Бихів всякими запасами. Та й більш того: за його недбальством купці з Могилева возили запаси до Бихова і в тім виявили його лиху службу в цар. вел. Тепер же, за наказом від й. м. п. гетьмана Військ Запорозьких я поставив сильні залоги і до Бихова ніяких запасів возити не допускаю"¹²⁴.

Про те, що сам гетьман поставив таке завдання перед Нечаєм, свідчить лист Хмельницького до московського царя: "Заказали есмя под горлом подвозить живности"¹²⁵.

Військо Запорозьке брало на себе і обов'язок щодо утримання своїх союзників. Скажімо, під час бойових операцій осені 1653 року кримським татарам для забезпечення, як свідчать польські джерела, були визначені Борщів, Тереховля, Снятин та Язловець з околицями¹²⁶.

Таким чином розв'язувалася проблема і щодо забезпечення царської армії під час її бойових дій в Україні. Богдан Хмельницький так, зокрема, це гарантував послу Олексія Михайловича Матвееву: "Царского величества боярин и воєвода Василий Борисович Шереметьев с товарищи и с ратными людьми запасы скуден не будет, роспишет он, гетман, все войско по городам и по местам и по селам и велит давать стацию, по чему доведетца взятъ з городов и с мест, и с сел, и з деревень"¹²⁷.

До речі, ціни на продукти на той час в Україні були, як стверджували й самі московські послы, низькими: "А запасы здесь в городах Ц. в-ва дешевые — ржи и овса, и ячменю четверть купят по полтора золотых польских"¹²⁸.

¹²³Сборник Киевской комиссии... — С. 64—69.

¹²⁴Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 1265.

¹²⁵Документи Богдана Хмельницького.— С. 550.

¹²⁶Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 702.

¹²⁷Там же. — С. 1030.

¹²⁸Там же.— С. 1030.

Окремо треба сказати про те, що Богдан Хмельницький постійно клопотався, аби військо в поході чи на постої не вдалося до насильницького забезпечення себе. Він, зокрема, ставив вимогу перед козацтвом, щоб не піддавали розоренню маєтностей православної шляхти. Так, у листі до браславського підкоморія Степана Четвертинського 27 січня 1657 року гетьман зазначав: "З уваги на те, що і ваша милість походить з чесної родини, як достойний син повинен захищати матір від болю і клопоту, звертаємо особливу увагу на маєтності вашої княжої милості, щоб наші принаймні не грабували їх, бачачи, що вони пограбовані і знищені руками інших. А тому ми наказали видати інші універсали, суворіші від перших, обіцяючи карати на горло тих, які, незважаючи на те, що ми повторили свою волю, посміють сягнути насильною рукою і надумують щось потягти з майна вашої княжої милості. Але і без цього універсалу вони вже не будуть такі свавільні і вигадливі, бо ж ми, зокрема, зробили зауваження пану київському полковникові, щоб він з свого полку козаків, які перебувають в загонах, стримав від насильства"¹²⁹.

Та й до цього ми знаємо цілу низку подібних прикладів. Скажімо, гетьман, відправляючи козацький корпус на чолі з Іваном Золотаренком у Білорусь, наказував йому, аби "никакие людем обиды не чинил"¹³⁰.

Не раз, як відомо, Богдан Хмельницький відводив біду воєнного постою від Львова, обмежуючись взяттям контрибуції. В 1657 році, відправляючи в глибину Польщі частину війська на чолі з київським полковником Антоном Ждановичем, гетьман у листі до магістрату Львова підкреслював: "Ми завжди забезпечуємо цілість міста вашмостей і запобігали загрозам йому як чат, так і усіх наших військ. Ми також дали наказ щойно відрядженому панові Антонові стримувати військо, щоб не тільки запорожці, але військо князя Ракоці, з яким з'єдналися наші задуми, не завдало вашмосцям найменшої кривди"¹³¹.

На додаток до цього гетьман видав спеціальний універсал до Війська Запорозького, в якому підкреслював: "Суворо приказуем, аби ся жаден, так з пішких, яко і їздних не важилися набігати, чи проїздом, яким-колвек способом, ані в домах шарпати, аби взагалі, аби ся з людьми міста Львова як з власними

¹²⁹Документи Богдана Хмельницького.— С. 557.

¹³⁰Там же.— С. 345.

¹³¹Там же.— С. 563.

нашими обходили, до всякого гандлю і купецтва не чинячи перешкоди. Іначей гдиби хто міг з ними поступоват над виразное наше розказане і тоє било до нас донесено, сурове таковий кожний без фольги і отпусту караний будет водлуг заслуги і учинку свого, би теж і на горло"¹³².

Про те, як Богдан Хмельницький клопотався, аби не обтяжувати Львова та його околиць постоем, свідчить і такий факт: у листопаді 1655 року гетьман зазначав: "Після того, як ми з Божої волі одержали перемогу над ворогом і захопили велику частину королівства, ми вирішили відійти з військами трохи назад від Львова, на Україну, через нестачу поживи для війська і коней"¹³³.

Не випадково Богдан Хмельницький наголошував на запереченні свавілля свого війська, коли воно добувало собі продовольство. Гетьман виходив з того, що коли організоване забезпечення перетворюється в здобування, то це програш добре задуманих військових операцій.

Так, зокрема, трапилося в корпусі Антона Ждановича в 1657 році в Польщі¹³⁴.

Забезпечення відділів Війська Запорозького під час тривалого перебування в певній місцевості обумовлювалося правилами, які козацька старшина з оточення Івана Золотаренка восени 1654 року виклала в спеціальній інструкції від імені Олексія Михайловича:

— дозволити брати по селах продовольство і фураж стільки, щоб ситим бути, а зайвих кормів не брати і селянам ніякої шкоди і грабежу не чинити, аби їм ніякої кривди не було;

— повітів (Старо- і Новобихівського, Могилівського. — В. С.) не пустошити, селян не розганяти, жити в повітах обережно, без свавілля, в послушності наказному гетьману (Івану Золотаренку. — В. С.) в усьому;

— хто цю заповідь переступить, вчинивши насильство, грабіж або вбивство, чи гетьманові наказному буде непослушний — того немилосердно карати смертю, аби, бачучи таке, й інші не важилися того чинити і на добрих і лицарських людей безчестя не стягали¹³⁵.

Окремо треба сказати і про забезпечення продовольством безпосередньо Запорозької Січі. Головним джерелом постачання

¹³²Там же.— С. 564.

¹³³Там же.— С. 460.

¹³⁴Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 1461.

¹³⁵Акты ЮЗР.— Т. 14.— С. 179—181.

тут були козацькі зимівники та хутори. Там висівали просо, гречку, горох, менше — жита і пшениці. З городніх культур культивувалися огірки, капуста, гарбузи, кабачки, кавуни. Від молдаван згодом запорожці запозичать приготування мамалиги. В свою чергу цибулею та часником торгували з татарами.

Однак хліба на Запорожжі вирощувалося дуже мало, а через це Січ завжди зверталася з проханням до царя про хлібне жалування, оскільки, як писав кошовий Григорій Федорович, "Військо Запорозьке Низове з давніх літ і нині не оре, та і в степових місцях надто малим урожай буває". З огляду на це Січ щороку отримувала 1000 чвертей борошна і 1000 чвертей круп¹³⁶.

Козаки, які вели господарство, як правило, тримали в своїх зимівках пасіку, овець, табуни коней, велику рогату худобу. Інша частина займалася рибальством. Пасічництво давало значний прибуток завдяки реалізації воску та меду. До речі, пасічників вважали до певної міри й знахарями.

Крім забезпечення свого війська, Богдан Хмельницький мав потурбуватися і про загони татарської кінноти. Так, за свідченням Я. Міхаловського, 1649 року Умань мала забезпечити татарське військо, що стояло в Саврані, Чечельнику та інших місцях, провіантом на суму 70000 злотих¹³⁷.

Значною мірою татарське військо утримувалося за рахунок захопленого в поході, різних викупів, як це було, скажімо, зокрема, у Львові¹³⁸ тощо. Крім цього, орда, яка кочувала поблизу українських міст і сіл, приїжджала в порубіжні населені пункти для торгівлі, зокрема в Умань, Чигирин¹³⁹.

Є свідчення, що в містах Лівобережної України — Полтаві, Максимівці, Хоролі, Лубнах, Лохвиці, Глинську, Миргороді, Ромнах 1650 року татари регулярно купували хліб¹⁴⁰. Закуповувала продовольство в прикордонних населених пунктах орда й 1653 року¹⁴¹.

Французький інженер Боплан наводить відомості про щоденний одяг запорожців, який складався з "сорочок, шароварів, шапок і кафтанів, пошитих з товстого сукна"¹⁴². Ці речі треба

¹³⁶ Букатевич Н. Чумацтво на Україні // Записки Одес. ін-ту нар. госп. — 1928. — Т. 1. — С. 13.

¹³⁷ Michalowski J. Op. cit. — S. 365.

¹³⁸ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 129.

¹³⁹ Там же. — С. 60.

¹⁴⁰ Акты ЮЗР. — Т. 18. — С. 355.

¹⁴¹ Там же. — Т. 3. — С. 486—487.

¹⁴² Боплан Г. Описание Украины. — С. 64.

вважати основним одягом постанців під час бойових дій, оскільки описаний пізніше одяг запорожців (з багатими прикрасами) якщо і був на той час у використанні, то передбачався передусім для свят. До названих Бопланом предметів одягу необхідно віднести також кожух і свиту.

Перед походом кожний козак мав запасатися одягом і взуттям. Скажімо, в другій чверті XVIII ст. треба було брати з собою чобіт і сорочок по три пари¹⁴³. Очевидно, таке правило існувало і в період до середини XVII ст. А якщо і була нестача у чомусь під час походу, то її, звичайно, заповнювали військові ремісники. В народній армії, за реєстром 1649 р. нараховувалося: 61 швець, 53 кушнірів, 51 кравець, 24 шаповали і шапкарі, 19 ткачів¹⁴⁴. Зрозуміло, що представників цих професій було набагато більше, ніж можна з'ясувати за прізвищами, вказаними в "Реєстрі". Крім того, на народну армію працювали і міські ремісники. В Ніжині, наприклад, в 1634 році було 15 ткачів¹⁴⁵. Безумовно, їхня продукція в цей час призначалася для козацьких підрозділів. В іншому полковому місті — Звягелі, де полковником був колишній кушнір Михайло Тиша, в 1635 році нараховувалося 18 шевців, 6 кушнірів¹⁴⁶. Вони в першу чергу займалися пошиттям амуніції для козаків. Багато цехів ремісників постачали козаків необхідним безкоштовно. Так, загону запорожців, який восени 1648 року зупинився в Бібрках (поблизу Львова), місцевий цех чоботарів подарував 80 пар чобіт, а кушніри 60 кожухів¹⁴⁷.

Чоботи, як правило, виготовлялися з телячої шкіри з тришаровими м'якими підошвами, пришитими до цільних головок з двошаровими закаблуками з луб'яною прокладкою. Короткі халяви з одної або двох смуг пришивалися до головок і закаблуків, їхній верхній край зрізувався навкіс, утворюючи попереду невисокий виступ. Замість каблуків під п'яткою були плоскі або ребристі підківки, прикріплені трьома шпичаками до підошви. Висота чобіт — 35,5—56 см, розміри підошов — від 9 x 26 см до 11 x 28 см¹⁴⁸.

¹⁴³Апанович О. Збройні сили України... — С. 87.

¹⁴⁴Шевченко Ф. Політичні та економічні зв'язки... — С. 186.

¹⁴⁵Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. // Чернігів і Півн. Лівобережжя.— К., 1928.— С. 316.

¹⁴⁶Баранович А. Украина накануне освободительной войны.— Табл. 1.

¹⁴⁷Історія міст і сіл УРСР: Львівська область.— К., 1968.— С. 552.

¹⁴⁸Каталог найважливіших знахідок з місця Берестецької битви 1651 р.— С. 7.

Часто козацька старшина умовами перемир'я висувала вимогу видачі певної кількості одягу і взуття. Наприклад, у жовтні 1655 року від жителів обложеного Львова вимагалось: "На наших військових слуг повинні дати сто сувоїв сукна фалендешину та двісті сувоїв шиптуху, а також тисячу кожухів, дві тисячі чобіт. А зокрема на полковників і на різних військових старшин п'ятдесят сувоїв кармазину, двісті сувоїв півгранату, десять сувоїв півшкарлату, п'ять штук оксамиту, десять штук атласу, десять штук адамашку..."¹⁴⁹.

Останнє, до речі, засвідчує про багатий одяг старшини. На полковникові Мартинові Небабі, наприклад, був "жупан атласний зелений, дорогий, панцир, зверху лосина шкура із золотими гудзиками і таким же шнурком, шабля в оправі..."¹⁵⁰.

МЕДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

1578 року, коли новий польський король Стефан Баторій надав клейноди Військові Запорозькому, то українське козацтво добилося й передачі Терехтемирівського монастиря під шпиталь для поранених та самотніх у старості лицарів. Це перша згадка про організацію медичної служби дніпровської вольниці.

Звичайно, й раніше на Запорожжі існувала медична служба. Лікування поранених та хворих завжди перебувало під пильною увагою старшини з самого початку консолідації українського козацтва. До цього змушували безперервні сутички з ворогом, нелегкі умови життя й побуту на дніпровських островах, на недалеких від Січі зимівниках та сторожових постах. Ховаючись від ворога, козак змушений був залазити в глибокі хащі, де кишіло гадюками, від укусу яких гинули не тільки люди, а й коні та верблуди. Підстерігаючи ворогів, йому доводилося часто-густо залягати в буйних очеретах, де жорстоко кусали його комарі, мошки, гедзі, яких тоді безліч множилося в плавнях. За умов того часу в основному зверталися до засобів народної медицини. Французький інженер Боплан, котрий був добре ознайомлений з козацькими звичаями, зокрема, писав: "Щоб позбутися лихоманки, козаки розводили в чарці пінистого вина півзаряду пороху, випивали цю суміш, лягали спати, а на ранок в доброму здоров'ї. Інші змішу-

¹⁴⁹Документи Богдана Хмельницького.— С. 452.

¹⁵⁰*Oswiecim S. Op. cit.*— S. 349.

вали попіл з вином: дія така ж. Часто бачив я, як козаки, поранені стрілами, через нестачу хірургів самі покривали свої рани невеликою кількістю землі, розтертою на долоні з слиною: цей простий засіб виліковував їх не гірше, ніж дорогоцінний бальзам"¹⁵¹.

Очевидно, Боплан мав на увазі торф'яну землю, оскільки в спеціальній літературі зустрічаються дані, що саме торф використовувався з лікувальною метою. Так, є згадки, що в ті часи медики застосовували настій з торфу як потогінний засіб, а торф'яну олію — для зцілення ран. І тоді, і пізніше лікарі використовували торф'яну пов'язку і торф у вигляді присипки на гнійні рани. Наприклад, збереглися свідчення з XVIII століття, що 130 чоловікам із 133 подібний спосіб лікування сприяв одужанню¹⁵².

Козакам, мабуть, були відомі ті рекомендації народної медицини, про які пишеться в старих російських лікарських порадниках: "Аще ли кого постреляют, и остоится в нем пулька или стрела, ино взять язык зачей сырой или сухой, размоча его, потолчи, приложи к ране: ино выйdet вон тотчас", "Аще у кого старые раны, или болячки... ино взять савору (или сабуру) краснова или желтова да присыпать... безо всяких вредительских болезней заживает"¹⁵³.

Той же Боплан відзначає способи боротьби проти обмороження. Це нещастя, як правило, переслідувало зимою вершників, котрі зодягали для захисту залізні лати й панцирі. Безумовно, прийоми проти обмороження — вживання тричі на день гарячої їжі (квашений суп з маслом, перцем і хлібом) — також з арсеналів народної медицини. До речі, козацькі лікарі вже в часи Боплана (перша половина XVII століття) робили розтин тіл померлих від обмороження живота, знаходячи при цьому кишки почорнілими. Дослідники медицини підкреслюють, що подібні анатомічні дослідження виконувалися тоді лише в спеціалізованих клініках італійських університетів¹⁵⁴.

¹⁵¹ Боплан Г. Описание Украины. — С. 82.

¹⁵² Буркат С. Торф как фармацевтическое сырье // Аптеч. дело.— 1959.— № 5.— С. 43.

¹⁵³ Соколов В. Материалы для истории старинной русской лечебной литературы // Варшав. университ. известия — 1872.— № 6.— С. 87, 89.

¹⁵⁴ Верхратский С. Медицинская помощь в Запорожской Сечи // Врачеб. дело.— 1954.— № 5.— С. 451.

Наведені факти — переконливе свідчення наявності в козацькому середовищі досвідчених медиків. Зокрема, реєстр 1581 року вказує на фельдшера Матіаса¹⁵⁵. У зв'язку з цим постає питання: де готувалися кадри козацьких лікарів в Україні, яким чином вони залучалися до медичного обслуговування запорозького козацтва?

У ті часи, коли на дніпровських островах уже зміцнилося українське козацтво, вчених лікарів готували в Кракові та в Замості. Тут, у Замойській академії, де з 1593 року можна було здобувати медичну освіту, існувало навіть руське земляцтво. Очевидно, багато хто з українців, опанувавши фах лікаря, працював потім у лікарнях і шпиталях Львова, Києва та інших міст своєї землі. А декого з них доля закидала і в козацьке середовище. Навколо дипломованих лікарів, звичайно, гуртувалися учні, котрі вчилися виконувати дрібні маніпуляції, набували навичок догляду за хворими. Швидше всього, що саме з них формувався корпус запорозьких цирульників. Вони вміли пускати кров, виривати зуби, виготовляли пластирі для лікування ран, накладати лещата при переломах. Зокрема, вирушаючи в похід, козацькі хірурги чи партачі запасалися смугами полотна для перев'язування ран, лубками для фіксування переломів, сухою моровою губкою для зупинення кровотечі, пластирями-мазями, які виготовлялися з свіжого свинячого міхура, живиці, воску молодих бджіл, олії та білків курячих яєць. Особливо часто використовували пластир-мазь з вареної цибулі й меду. Треба підкреслити, що всі мазі для пластирів готували гарячим способом і прикладали гарячими, що було своєрідною антисептичною обробкою¹⁵⁶.

Але життя змушувало козацтво клопотатися й про постійні осередки, де б змогли утримуватися поранені в бойових походах. Так виникають запорозькі шпиталі. Перший з них, за свідченням історика медицини С. А. Верхратського, було засновано в дубовому лісі на острові між річками Старою і Новою Самарою. Там були споруджені будівлі для перебування козацьких інвалідів і церква, які оточувалися захисними ровами. В цей шпиталь на прохання Коша Запорозької Січі було прислано ієромонаха Паїсія з Києва, котрий крім суто духовних обов'язків, доглядав за пораненими й інвалідами. З

¹⁵⁵ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки. — К., 1904. — С. 20.

¹⁵⁶ *Величко С.* Сказание о войне козацкой... — С. 37.

останньої чверті XVI століття головним лікувальним закладом українського козацтва був шпиталь при Терехтемирівському монастирі на Дніпрі неподалік Канева.

Військові шпиталі українського козацтва згодом організовуються при Лебединському монастирі поблизу Чигирин та Левківському біля Овруча. Маємо свідчення, що Лебединський шпиталь використовувався козаками вже з перших боїв у роки визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Так, літописець Самійло Величко повідомляє, що "в Жовтих Водах козаков полтораста человека смертную іспіли чашу, а ранних зтолькож в Чигирин отослано..."¹⁵⁷.

Можна припустити, що в цей період шпиталі для поранених і інвалідів створюються й при багатьох інших монастирях, зокрема тих, що згадуються в універсалах Богдана Хмельницького: Батуринський, Крупицький, Гадяцький, Густинський, Ірдинський, Козелецький, Троїцький, Максаківський, Мгарський, Ніжинський...

Чому козацтво віддавало перевагу монастирським шпиталям? Мабуть, тому, що ченці лікували непогано, оскільки знали основи лікарської науки. Скажімо, Межигірський монастир мав велику бібліотеку, де було чимало книжок грецькою та латинською мовами. Для лікування хворих і поранених залучалися спеціальні монахи, які на той час непогано знали засади догляду пацієнтів, методику лікування ран та найбільш розповсюджених хвороб, добре знали лікарські рослини.

Щодня в "наутріє" тут відбувалися обходи хворих — "мимоходженіє" або переходження недужих: лікарні, які стояли посеред монастирського двору, були оточені допоміжними будівлями — лазнями, аптекарськими приміщеннями. Поряд — аптекарський город¹⁵⁸.

Хворих годували, як правило, пшоном і горохом, а пиво і ячмінна крупа приписувалися як дієтичні продукти¹⁵⁹.

До речі, в ті часи для лікування різних захворювань використовувалося 72 види горілки¹⁶⁰

¹⁵⁷ Там же. — С. 37.

¹⁵⁸ Плющ В. У роки боротьби // Шлях перемоги. — 1965. — 30 трав.

¹⁵⁹ Подражанский А. О гражданских больницах на Руси // Сов. здравоохранение. — 1953. — № 1. — С. 55.

¹⁶⁰ Подражанский А. Старейший русский печатный лечебник XVI века // Сов. здравоохранение. — 1954. — № . — С. 42.

Щодо київських монастирів, то найбільший лікувальний заклад існував у Межигірському. Його ченцям, до речі, гетьман надавав у зв'язку з цим різні привілеї. В рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України автору цих рядків пощастило виявити ще два свідчення про увагу Війська Запорозького до цього монастиря, що опікувався пораненими козаками. Йдеться про універсали гетьмана Богдана Хмельницького про надання прав цьому монастиреві на село Чеснино від 20 грудня 1652 року та про побудову млина від 1656 року¹⁶¹.

Треба додати до цього, що ці шпиталі утримувалися також за рахунок громадських коштів, заповітів заможних осіб, що відписували своє майно, млини, навіть шинки.

Усі ці заходи дали можливість створити в Україні розгалужену мережу лікувальних закладів, на що звернули увагу іноземці. Так, Павло Алепський, котрий подорожував 1654 року через Україну до Москви, супроводжуючи антиохійського патріарха Паїсія, писав: "Знай, що по всій землі козацькій в кожному місті, в кожному селі для їхніх убогих, немічних та сиріт збудовано по краю чи в середині населеного місця будинки, в яких вони мають притулок"¹⁶². Крім того, кожна церковна парафія мала шпиталь або богодільню, де надавали необхідну допомогу¹⁶³.

Окремо слід зупинитися на організації медичної служби в армії Богдана Хмельницького. Зокрема, необхідно зазначити, що в козацькому війську цього періоду ретельно вівся облік поранених, про них виявляли постійну турботу, прагнучи пошвидше поставити в стрій. На випадок епідемії хворих прагнули ізолювати від інших козаків, відправляючи їх у тил. Так, полонений шляхтою козак Василь розповів на допиті 19 червня 1651 року: "Тиждень назад, тобто 12 червня, вислав він (Богдан Хмельницький.— В. С.) на Україну 200 підвід з пораненими"¹⁶⁴.

У народній армії в 1648—1654 роках служили, на наш погляд, висококваліфіковані медики, досвідчені практики. Відомо, що в Зборівському поході брав участь "лекар Лукаш-

¹⁶¹ЦНБ НАНУ.— Рук. відділ.— Фонд 1.— Спр. 2442.— Арк. 30,53.

¹⁶²Алепский П. Путешествие антиохийского патриарха... — С. 98.

¹⁶³Мальцев А. О малорусских шпиталях // Труды Полтав. ученой архив. комиссии.— Полтава, 1907.— Вып. 4.— С. 3.

¹⁶⁴ЛНБ НАНУ.— Рук. відділ.— Фонд Оссолінських.— Спр. 2286.— Арк. 158 зв.

ка", в "Реестре всего Войска Запорожского после Зборовского мира с польским королем Яном Казимиром записано 21 циркульника..."¹⁶⁵.

Крім Луки Литвина, в документах того часу зустрічаємо прізвища лікарів Лукіяна Салтицького, Мартина Радомського, Івана Гладкого, Івана Островського¹⁶⁶. Допускаємо, що багато лікарів приєдналися до народної армії під час її походу в західноукраїнські землі, у Львові, Луцьку, Кременці та інших містах, де понад сто років до вказаних подій існували цехи лікарів-цирульників. Цілком можливо, що були в армії Богдана Хмельницького й лікарі-іноземці, що практикувалося в козацькому війську й раніше. Приміром, пораненого в битві під Хотинном запорозького гетьмана Петра Сагайдачного в 1621—1622 роках лікував лікар-француз. Після Переяславської Ради на Запорожжі, в Чигирині, в Києві та інших містах з'являються російські медики.

Особливу увагу козацька адміністрація приділяла запобіганню епідемії, які заносилися, як правило, під час бойових дій. Карантинні заходи проти поширення різних хвороб були суворими. Наприклад, белгородський воевода Є. Бутурлін відписував у Розрядний приказ Московської держави 16 серпня 1652 року, що на Україні "во многих местах мор большой, и в казачьих де в украинских городах поставлены заставы крепкие. Из моровых мест, из казачьих городов в казачьи украинные города пропускать никого не велено"¹⁶⁷. На початку жовтня 1653 року в Суботові з'явилася "наглая смерть, от которой умерло 4 человека". За розпорядженням Хмельницького тут негайно поставили застави, аби нікого не випустити з села¹⁶⁸.

Подібні заходи вживалися і на початку 1654 року: "А от польского и от литовского рубежа по всем дорогам и по малым стежкам, и по приметным по всем местам учинити заставы и сторожи крепкие и велеть беречь накрепко, чтобы ... из моровых мест... никто не проехал и пеш не прошел, и не прокрался некоторыми обычаи... чтоб от тово в Киев и в Киевский уезд, и в иные ни в которые в здоровые места морового поветрея не нанесло"¹⁶⁹.

¹⁶⁵Акты ЮЗР.— Т. 3.— С. 345.

¹⁶⁶Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки... — С. 185.

¹⁶⁷Воссоединение... — Т. 3.— С. 229.

¹⁶⁸Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 44.

¹⁶⁹Воссоединение... — Т. 3.— С. 531.

Запобіжні заходи проти різних хвороб використовувалися тигли запорожцями, котрі виходили в море. Вони обробляли дьогтем сорочку й шаровари, що служило своєрідною дезинфекцією¹⁷⁰.

Важливим питанням у налагодженні лікувальної справи на Україні в названі часи було те, що тут розвивалася мережа аптек, де виготовлялися необхідні препарати для хворих та поранених. 1675 року, скажімо, київський гарнізонний лікар Олександр Бединський закупив для лікування ратних людей на 20 алтин 6 золотників олександрійського листу, на 3 золотники полинового екстракту — залишки імпортованих препаратів¹⁷¹. До речі, довіз ліків в Україну йшов головним чином, на думку українського дослідника В. Д. Отамановського, через містечко Сатанів на нинішній Хмельниччині. Так, 1632 року кам'янецький аптекар Андрій Закревський придбав тут значну кількість квасу грецького, лимонного соку, імбиру, ладану, перцю тощо¹⁷².

Згодом на Україні буде створена — в 1720 році — одна з найбільших лубенська аптека, що забезпечуватиме необхідними ліками військові частини, Запорозьку Січ. У роки російсько-турецької війни (1768—1774) лубенська аптека щороку випускала ліків на суму 200.000 карбованців¹⁷³.

¹⁷⁰ Сементовский Н. Старшина малороссийская, запорожская и донская.— СПб., 1846.— С. 10.

¹⁷¹ Залуцький Т. До історії фармації на Україні // Лікар. вісник (Мічиган).— 1975.— № 2.— С. 47.

¹⁷² Отамановський В. Перші аптеки на Україні // Фармацевт. журнал.— 1960.— № 2.— С. 65.

¹⁷³ Бородій М. До історії аптечної справи на Україні // Фармацевт. журнал.— 1980.— № 1.— С. 77.

Розвиток українського козацького війська упродовж усього часу постійно підтримувався продуктивними силами України, залежав саме від їхнього рівня. Зокрема, економічна база України давала можливість забезпечувати військо холодною і вогнепальною зброєю, в тому числі й артилерією. Поряд з такими важливими ремісничими центрами, як Львів, Київ, Ніжин, Переяслав, Новгород-Сіверський, важливу роль відігравали зброярі Запорозької Січі.

Високу боєздатність Війська Запорозького підтримувала відрегульована протягом тривалого часу система забезпечення боєприпасами, продовольством та амуніцією, що трималась як на обов'язку кожного козака вирушати в похід з відповідними запасами, так і на їх регулярному поповненні в похідному таборі за допомогою купців.

Аналіз документальних даних дає підставу зробити висновок, що з самого початку існування Війська Запорозького його старшина бере під неослабну увагу проблеми медичного обслуговування козацтва. Зусилля постійно спрямовуються на те, аби швидше повертати в стрій поранених і хворих, не допускаючи поширення епідемій. Особливо чітко (як на умови того часу) ця робота здійснювалася в роки Хмельниччини.

**ХАРАКТЕРИСТИКА
ОКРЕМИХ ВІДДІЛІВ
КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА
І ОСОБЛИВОСТІ
ВІЙСЬКОВОГО
МИСТЕЦТВА**

ПІХОТА

Піхота була найчисленнішим відділом Війська Запорозького протягом усього періоду його існування. За свідченням військових спеціалістів, вона була найкраща в світі¹. Сучасники високо оцінювали тактику козацької піхоти в бою — стрій глибоких чотирикутних колон, хоча й це не було засадою. Наступ відбувався розстрільною лавою, при цьому використовувалися звичайно складки місцевості. Якщо в арміях європейських держав як стратегічні, так і тактичні завдання піхота могла виконувати лише за допомогою кінноти, то українська обходилася без цього. Для Європи це було неможливо й нечувано.

У чому ж справа? Запорозькі козаки, беручи участь у походах польського війська, перебуваючи на службі в європейських монархів, здійснюючи набіги на турецьке й кримське узбережжя, звичайно ж, переймали передові прийоми бою, але мистецтво використання піхоти в них вироблялося самобутнє, що сягає глибоким корінням в часи походів київських князів на супротивників. Напротивагу візантійців, наприклад, котрі застосовували правильні бойові порядки, слов'яни билися тоді натовпом, а тому віддавали перевагу лісам і ущелинам замість відкритих рівнин. Поступаючись візантійцям в озброєнні, слов'яни значно краще могли пристосовуватися до місцевості, використовуючи різні засади, пастки, обманний відступ².

√ Сміливість, раптовість, уміння використати місцевість приносили успіх й українським козакам. Особливо блискуче усі ці якості виявилися в битві під Пилявцями, де козаки своїм обманним відступом змусили противника зайняти не вигідні рубежі біля стиснутої пагорбами переправи. Польський шляхтич

¹ *Кросналюк Ю.* Военный шлях Сагайдачного на Москву 1618 р.— Львів, 1936.— С. 9.

² *Рибаків Б.* Военное дело (стратегия и тактика) // История культуры Древней Руси.— М.-Л., 1948.— Т. 1.— С. 398.

Самійло Твардовський писав з цього приводу: "Коли гусари великим загоном прийшли сюди, вони не могли в цій тіснязі не тільки розсосередитися для зустрічі з ворогом, а навіть списів не могли підняти, і довелося їм списками задарма орати землю і підмітати прапорами, якої тут було стільки, хоч вивозь її. А в цей час шанці (польські) були взяті за греблю, піхота з гарматами вся знищена і з кінних хоругв, що переправилися на той бік, жодна не повернулася живою"³.

Подібні прийоми козацька піхота досить часто застосовувала в роки Хмельниччини, що виправдовувалося великою кількістю війська. Але коли запорозьких піхотинців було обмаль, то їхні ватажки змушені були вдаватися до хитрощів. Зокрема, одним з перших таких прикладів в історії козацького війська є бій запорозької піхоти, очолованої Іваном Свирчевським, 1574 році біля Бендер. Козацький старший зумів вдало розташувати своє військо, залишивши молдавських вершників у засаді, за пагорбами, а в першу лінію поставив козаків: з лівого флангу — чотири сотні зі списками, в центрі — чотири сотні з вогнепальною зброєю, а на правому фланзі — чотири сотні лучників⁴.

Коли турки наблизилися, то спершу їх вкрили хмари стріл і куль, що деякою мірою викликало паніку в центрі і на лівому фланзі. І тут же козаки зі списками атакували правий фланг турків. У тих, природно, закрадається задум негайно відрізати чотири сотні козаків. Це противнику вдається: шість тисяч турків оточили 800 козаків-стрільців, а три тисячі — чотириста козаків-списоносців.

Здавалося, турки досягли свого — тепер їм уже нічого не завадить розправитися із запорожцями. Однак у створенні даної ситуації найбільш яскраво проявився талант Свирчевського: він дав можливість туркам вочевидь переконатися в малій чисельності козаків, що змусило їх згуртуватися не в дві лінії з резервом, як це робилося звично, а тільки в одну, чим вони розраховували прискорити розв'язку, блискавично знищити абсолютною більшістю жменьку козаків. Насправді ж Свирчевський спеціально поставив під удар одне своє крило, зменшивши для цього лінію фронту і полегшивши туркам можливість оточити запорожців; скориставшись цим, так би мовити, подарунком

³Історія України в документах і матеріалах.— Т. 3.— С. 379.

⁴Хамздеу Б. Иоан Воевода Лютый.— Кишинев, 1959.— С. 104.

Свирчевського, турки самі потрапили в засаду, бо на них налетіла молдавська кіннота, схована Свирчевським до відповідного часу за пагорбами, оточивши звідусіль⁵.

В історії козацьких походів того часу пам'ятна битва запорожців біля річки Доколини 1578 року, коли вони хотіли посадити на молдавський престол Івана Підкову. Їхній противник воєвода Петро Хромий наказав гнати попереду свого війська череди корів і табуни коней, щоб таким чином розчавити козацьку піхоту. Запорожці не зрушили з місця, а підпустивши ближче противника, відкрили по ньому нищівний вогонь. Налякані пострілами коні й корови повернули назад і внесли повний розлад у військо ворога.

Скориставшись цим сум'яттям, козаки вдарили одночасно справа й зліва і добилися повної перемоги⁶.

За чисельністю козацька піхота переважала кінноту. Особливо ця перевага виявилася в роки визвольної війни 1648—1657 років проти польської шляхти. Наприклад, у загоні Максима Кривоноса та Івана Ганжи, висланому влітку на Поділля, піхоти нараховувалося близько 10000 чоловік⁷, а кінноти — всього тисячу⁸. Козак Мартин "з Мены з полку Гловацкого", дав свідчення, що на 10000 козаків кінноти — 6 тисяч піхотинців⁹. Це — в окремому полку. А ось яка картина під Берестечком: 90000 піхоти, а кінноти — 12000¹⁰.

При цьому треба зазначити: приблизно таке співвідношення спостерігалось й раніше. Скажімо, під час Хотинської війни в 1621 році також бачимо перевагу у чисельності козацької піхоти над іншими відділами війська. Тоді воно нараховувало 41520 воїнів: піхоти — 31900, кінноти — 6920, інші обслуговували артилерію й обоз¹¹.

Така значна чисельна перевага піхоти над іншими відділами особливо вражає в порівнянні з регулярними арміями Європи. Так, у Московській державі піхота в загальній масі армії в 1632 році становила близько 35 процентів¹², у Франції після

⁵Хаждеу Б. Иоан Воевода Лютый.— С. 107.

⁶Там же.— С. 107.

⁷Воссоединение... — Т. 2.— С. 73.

⁸ЛНБ НАНУ.— Рук. відділ.— Фонд Чорторийських.— Спр. 379.— Арк. 48.

⁹Документы об освободительной войне... — С. 151.

¹⁰Korzon T. Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce.— Т. II.— S. 340.

¹¹Жерела... — Т. 8.— С. 250.

¹²Смета военных сил Московского государства на 1632 // Военно-истор. вестник.— 1970.— № 9—10.— С. 7.

1635 року на 142 тисячі піхоти припадало 22 тисячі кінноти¹³, в 1649 році у війську Речі Посполитої було 9332 чоловік піхоти та 5900 кінноти, під Берестечком відповідно 8609 і 16534¹⁴.

Окремо треба зупинитися на озброєнні козацької піхоти. За часів Сагайдачного, як правило, запорожці озброювалися рушницею, шаблею і списом, хоча й не часто, але ще використовувався лук. Кожен козак, крім того, мав сокиру, заступ, косу, шнури і все інше знаряддя, потрібне для насипання валів та здобуття твердинь¹⁵.

Широкі контакти зі Сходом зумовили появу на Україні шабель — турецьких, іранських, які виготовлялися з великою майстерністю¹⁶. На озброєнні козаків були також польські, угорські, російські шаблі, а також місцевого — українського — виробництва. Еволюція вогнепальної зброї у Війську Запорозькому пройшла такі етапи: кий залізний, гаківниця, рушниця, аркебуза, мушкет, карабін. Крім того, використовувалися півгаки, бандолети, яничарки, гюльдинки, самопали й пищалі¹⁷. Ручна вогнепальна зброя протягом першої половини XVII ст. значно вдосконалилася, стала коротшою і легшою, а тому й зручнішою у використанні. Ці зручності були досягнуті завдяки заміні на початку XVII ст. гнотово-колісного замка ударно-кремнійовим. У цей час з'являються окремі зразки рушниць, які заряджаються з казенної частини, і нарізних¹⁸.

Найбільш поширеним видом вогнепальної зброї в XVII ст. був мушкет, хоча його недоліком була велика вага. В армії Густава-Адольфа, наприклад, він важив 7,6 кілограма, а куля до нього — 29,1 грама; калібр її — 16,92 міліметра, а ствола — 18,35. Стріляв мушкет до 300 кроків — 225 метрів¹⁹. У Європі тоді використовувалися й потужні зразки, які мали калібр ствола 26,58, а кулі — 24,61 міліметра, вага якої сягала 102 грамів²⁰.

¹³ *Hupert W.* Historia wojenna polska. — S. 134.

¹⁴ *Gorski K.* Historia piechoty... — S. 48.

¹⁵ *Крохмалюк Ю.* Воєнний похід Сагайдачного на Москву. — Львів, 1936. — С. 9.

¹⁶ *Сидоренко В.* Козацька піхота та її озброєння під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. // Іст. джерела та їх використання. — К., 1972. — Вип. 7. — С. 166.

¹⁷ *Сидоренко В.* Зброя XVI—XVII століть на Україні — пам'ятка історії та мистецтва. — К., 1970. — С. 7—8.

¹⁸ *Байов А.* Дом Романовых и русское военное искусство: Очерк 3. // Журнал Рус. военно-ист. об-ва. — 1913. — Кн. 3. — С. 22.

¹⁹ *Schon J.* Geschichte der Handfeuern Waffen. — Dresden, 1858. — S. 65.

²⁰ *Ibid.* — S. 81.

На цьому детально зупиняємося ще й тому, що на озброєнні козацтва було чимало зброї іноземного виробництва. Так, у Стрийському краєзнавчому музеї зберігається мушкет зальцбургської роботи²¹. Ті види мушкетів, які були на озброєнні козацтва, характеризувалися такими даними: довжина ствола — 1,10 метра, гранований на 55 сантиметрів від ложа, далі циліндричний з мушкою, калібр 20 мм, замок гнотовий, вага — 11 фунтів²². Мушкет курковий, який експонується в Стрийському музеї, має калібр 13 мм, довжину ствола 96, а загальну — 126 см²³.

Один з мушкетів, який міг бути на озброєнні козацького війська, має таку характеристику: гладкоствольний, з колісним замком і простим семигранним в основі прикладом. Дуло з прицілом і мушкою, біля його основи — латинські букви "MTC". Спускова скоба ложкоподібним розширенням охоплює спусковий гачок. Довжина — 127 см, довжина дула — 93 см, калібр — 17 мм²⁴. Для прикладу можна порівняти і дані мушкета роботи майстрів Московської Оружейної палати, який також використовувався в Берестецькій битві: довжина — 132,5 см, довжина дула — 103,5 см, калібр — 14 мм. На дулі приціл і мушка²⁵.

Козаки використовували і таку вогнепальну зброю, як бандолет. На місці Берестецької битви, скажімо, знайдено бандолет голландської роботи з гладким дулом, із прикрашеним гравіюванням ударним замком, дерев'яними ложею, прикладом із щогою і внутрішньою коробочкою. Довжина — 86 см, калібр — 15 мм²⁶.

Дуже поширеною ручною вогнепальною зброєю серед козацтва були пістолети. Чехословацькі дослідники вважають, що назва цього виду зброї виникла в XVI ст. від слова "пиштяли" — легкої ручної вогнепальної зброї, що використовувалася в гуситських військах²⁷. Для стрільби з "пиштяли" потрібно було задіяти дві руки — вона здійснювалася другою рукою. А вже пізніше з'явилися пістолети, постріл з яких виконувався за допомогою тліючого гноту чи трута. Але пістолет у сьогоденні розумінні цього слова з'являється лише після винаходу ко-

²¹Стрийський краєзнавчий музей.— Інв. № 157.

²²Мельник К. Каталог колекції древностей А. Н. Поля в Екатеринославе.— К., 1893.— Вып. 1.— С. 154.

²³Стрийський краєзнавчий музей.— Інв. № 156.

²⁴Каталог найважливіших знахідок з місця Берестецької битви 1651 р.— С. 5—6.

²⁵Там же.— С. 8.

²⁶Там же.— С. 4.

²⁷VNU — Vojenské Museum Praha / Pistole.— Praha, 1982.— S. 6.

лісного, а згодом кремнієвого замка. Такий зразок, до речі, зберігається в Стрийському краєзнавчому музеї: ствол гранований довжиною 35 сантиметрів (загальна довжина — 60 сантиметрів)²⁸.

Безумовно, така зброя виготовлялася і в українських містах. Але оскільки поки що не маємо джерел, щоб дати оцінку пістолетам саме роботи українських майстрів для характеристики цього виду ручної вогнепальної зброї, широко використовуваної козаками, змушені звертатися до іноземних зразків, які, звичайно ж, мали схожість з українськими і в значних кількостях були в козацькому війську:

Вид пістолета	Калібр	Вага	Заг. довжина
1. Пістоль з колісним замком	12 мм	1650 гр.	605 мм
2 Пістоль короткий з колісним замком	14 мм	1500 гр.	385 мм
3. Пістоль з двома колісними замками	10 мм	2450 гр.	730 мм
4. Пістоль кавалерійський з колісним замком	8 мм	—	889 мм ²⁹

У Житомирському обласному краєзнавчому музеї зберігаються кілька рушниць, якими користувалися козаки. Так звана китайська мала параметри: загальна довжина — 1280 мм, ствола — 1140, ложа — 970, приклада — 270. Діаметр ствола біля замка дорівнював 37 мм, а біля дульного зрізу — 18, самого каналу — 11³⁰. Інша рушниця має калібр 16 міліметрів³¹.

Калібр аркебуза дорівнював в основному 17 міліметрам, він важив 10 фунтів³², хоча були й потужні зразки. Самопали важили від 5 до 8,5 фунтів, калібр їх був у межах від 1,7 до 2 сантиметрів³³.

Необхідно відзначити й те, що заряджання ручної вогнепальної зброї в ті часи було складною справою. Наприклад, у російській армії мушкет заряджали в послідовності, передбаченій спеціальною інструкцією: "Підніми мушкет до рота, зідми з полочки, візьми пороховий заряд, опусти мушкет униз, насип порошу на полочку, струси, зідми, поклади кульку в мушкет,

²⁸Стрийський краєзнавчий музей. Інв. № 596.

²⁹Військово-історичний музей у Празі.— Од. зб. Д-944, Д-940, Д-950, Р-1974.

³⁰Житомирський краєзнавчий музей.— Фонд "Зброя".— Інв. № 27.

³¹Там же.— Інв. № 28.

³²Мельник К. Каталог колекції древностей А. Н. Поля... — С. 153.

³³Военная история Российского государства.— СПб., 1839.— Ч. 1.— С. 194.

поклади пшж на кульку, вийми забійник, добий кульку і пшж до пороху, прикладися і стріляй"³⁴.

Кожен козак-піхотинець у ті часи змушений був мати при собі і боєприпаси. Передусім — кулі. Частину він брав з собою, а частина — до потреби — виливалася безпосередньо в поході. Кулелійки (знайдено на місці Берестецької битви їх 8 екземплярів) були у вигляді шарнірних обценжок (плоскогубців з круглими заглибинами) формовочками для відливки куль у робочій частині приладу. Довжина — 7—15,5 см, калібр формовочок — 7—14 мм³⁵. Зберігалися кулі в патронташі. Він, як правило, складався з одного-двох рядів, спаяних одна з одною 26—32 трубочок з листового заліза в шкіряних футлярах з паском або петлями для підвішування. Верхній край задньої стінки футляра прикриває її передню стінку. Висота трубок — до 8 см, діаметр — 1,4 см³⁶. Є свідчення іноземців, що "патронташ у шведів, німців, французів та іспанців був настільки малим, що в ньому ледве вміщалося 10 патронів"³⁷. Тобто козацький був значно більшим.

Козацькі порохівниці, в яких зберігався порох, в основному були дерев'яні, обшиті шкірою, у вигляді рогу достатку з двох видовбаних половинок. Верхня частина прикривалася покришкою з лійкою для пороху і ручкою механізму, що зменшувало доступ пороху в лічку. Вузкий кінець рівно зрізувався або ж прикрашався шишкою з нарізами. На верхній частині — горизонтальна шкіряна смужка із зубчиками або рядом цвяхів з широкими головками. Висота — 14—20 см, діаметр верхньої частини 7,5—9 см. До порохівниць могли кріпитися шкіряні сумочки розміром 7,5 x 7,5 см із свинцевими кулями³⁸.

З холодної зброї, яка використовувалася козаками, відомі шаблі, списи тощо. Шаблі, скажімо, польсько-угорського типу з помірно вигнутими залізними клинцями, були довжиною 70—85 см і шириною 3—3,5 см. На більшості клинців — 1—3 дола, розширені кінці гострі. На верхній частині деяких клинців шабель такого типу з-під Берестечка — спеціальні клейма — хрестик, серп, буква "К". Держаки відкритого типу, прямі або злегка нахилені вперед, складаються з обшитих шкірою дерев'яних колодочок, металевих набалдашників і прямого або закінченого

³⁴Мельник К. Каталог колекції древностей А. Н. Поля... — С. 153.

³⁵Каталог найважливіших знахідок з місця Берестецької битви 1651 р.— С. 5.

³⁶Там же.— С. 6.

³⁷Schon J. Op. cit.— S. 77.

³⁸Каталог найважливіших знахідок з місця Берестецької битви 1651 р.— С. 6.

нахилені вперед, складаються з обшитих шкірою дерев'яних колодок, металевих набалдашників і прямого або закінченого гострими виступами залізного перехрестя з верхніми і нижніми трикутними виступами в середній частині. На 8 екземплярах до перехрестя вертикально прикріплені залізні кільця для великого пальця правої руки. Довжина держаків — 11—13 см. Піхви довжиною 71—90 см і шириною 5 см складаються з двох повздовжньо видовбаних усередині й обшитих шкірою дерев'яних смуг з двома поперечними металевими обіймами (1,5—3 см шириною). Нижня частина піхов покрита металевою оківкою. Перехрестя, оковки держака і піхов шаблі латунні³⁹.

Крім того, широко використовувалася під час козацько-селянських повстань і холодна зброя масового виробництва. Наприклад, на місці Берестецької битви знайдено бойову залізну косу, довжина леза якої — 80 см, а ширина — 6⁴⁰. На озброєнні народної армії були і бойові серпи, довжина леза яких від 34 до 45 см, а ширина — в межах 3⁴¹.

До масової холодної зброї належать й бойові ланцюги. Один з них, що експонується в Стрийському краєзнавчому музеї, складається з двох дерев'яних частин заокругленої форми, оббитої чотирма металевими пластинами і з'єднаними між собою залізним ланцюгом. Між пластинами на меншій частині — металеві шини⁴².

А ось як характеризує озброєння козацької піхоти народна дума про похід у Молдавію:

Дванадцять пар пушок вперед себе одіслав,
А ще сам з города Чигирина рушав;
За їм козаки йдуть,
Яко ярая пчола гудуть;
Которий не міє в себе шаблі булатної,
Пинцалі семип'ядної,
Той козак кий на плечі забирає...⁴³

Необхідно підкреслити, що українські піхотинці з успіхом використовували наявну в них зброю. Так, Альберто Віміна, наприклад, дуже високо оцінював майстерність козаків: "Мені траплялося бачити, як вони кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, нібито це зроблено за допомогою щипців⁴⁴. Браславський воєвода Адам

³⁹Там же.— С. 7.

⁴⁰Там же.— С. 4.

⁴¹Там же.— С. 4.

⁴²Стрийський краєзнавчий музей.— Інв. № 573.

⁴³Костомаров Н. Богдан Хмельницький.— С. 686.

⁴⁴Києв. старина.— 1900.— Январть—март.— С. 71.

Кисіль, виступаючи на засіданні польського сейму 1649 року, зазначав: "Сто німців наших (тобто німецьких найманців у шляхетському війську.— В. С.), коли вистрілять — одного вб'ють; коли сто козаків вистрілить — п'ятдесят влучить. Вогнистий це народ"⁴⁵. Запорожці, треба сказати, вміли добре користуватися і холодною зброєю. Вони розповідали шведському послу Гільдебранту, що "маючи поперед себе (тримаючи.— В. С.) який-небудь корч", кожний з них міг би успішно битися з чотирма татарами⁴⁶. За свідченням Станіслава Освенціма, 1651 року під Вінницею козаки дуже хоробро захищалися як вогнепальною, так і відбивалися косами, дубцями й камінням"⁴⁷.

Козацька піхота одержала багато схвальних оцінок з боку сучасників. Її високі бойові якості змушені були визнавати і поляки. Так, аналізуючи битву під Охматовом у січні 1655 року, шляхетський очевидець свідчив, що польська піхота "дуже слаба, тільки проти їх (козацької.— В. С.) піхоти: де тільки наша покажеться, зараз її вистріляють, бо наші голі й босі, одні під возами, інші на гвалт до лісу, од огню тікали"⁴⁸.

І коли кримські татари, котрі невдовзі прийшли на допомогу полякам, почали підбивати останніх виступити проти козаків, то "ляхи отговаривались тем, яко пехоты не имеют и лошади худы, занеже Охматовым во многих днех с нами свальный бой имеючи, всю пехоту свою погубивша и самых было ранено много"⁴⁹.

Сучасники також високо оцінювали козацьких пахолків, що перебували в обозі. Так, характеризуючи корпус Антона Ждановича, що 1657 року прийшов на з'єднання з угорцями й шведами в Польщу, шведський резидент при Ракоцію Штернбах, зокрема, зазначає: "Козаків в лавах з самопалами 20 тис.; челядь їх полишено в обозі — число її немале, вона має рушниці і не менша здатна до бою, як і інші"⁵⁰.

Формуючись з самого початку зародження козацьких збройних сил як головний відділ, запорозька піхота вже з другої половини XVI ст. здобувала заслужену славу в Європі. Переїнявши кращі зразки тогочасного військового мистецтва, українська піхота розвинула його в битвах визвольної війни 1648—1654 років. Саме вона була тоді головною ударною силою народної армії.

⁴⁵Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину.— Львів, 1914.— С. 102.

⁴⁶Записки НТШ.— Т. 154.— С. 53.

⁴⁷Отрывки из дневника С. Освенцима.— С. 37.

⁴⁸Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 1045.

⁴⁹Документи Богдана Хмельницького.— С. 413.

⁵⁰Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 1389.

КІННОТА

Як уже було сказано вище, Військо Запорозьке широко не користувалося великими підрозділами кінноти, хоча на території України були всі можливості для розвитку цього виду збройних сил.

Приділення особливої уваги піхоті, морським походам певною мірою спричинилося до відставання розвитку кінноти у Війську Запорозькому. З приводу цього Боплан вказував, що він бачив, як 200 польських вершників розсіяли 2000 відбірних козаків. Тут же додає: "Якби кінні козаки мали таку ж мужність, як і піші, вони були б непереможні"⁵¹.

Відставання розвитку кінноти від інших видів війська на Україні в той час пояснюється тим, що перевага спершу віддавалася піхоті. До речі, кіннота в гуситському війську також була малочисельною — не більше одної десятої частини піхоти)⁵². Але з часом вона, крім виконання окремих завдань — патрулювання, розвідки, дрібних сутичок,— виростає на Запорожжі в окремий відділ козацького війська. Що стосується городової України, то там боездатність кінноти продовжувала відставати з огляду на відсутність часу для підготовки широких мас. Адже, щоб вивчити новобранця добре їздити верхи, треба затратити часу в три рази більше, ніж на підготовку піхотинця⁵³. Але як свідчать факти, в населених пунктах України цим займалися мало. Так, якщо в містах кожен житель мав рушницю, то кавалеристів серед них було дуже мало. Наприклад, міщани Переяслава, де було 600 будинків⁵⁴, згідно з листрацією 1622 року повинні були спорядити 200 вершників під своєю короговою⁵⁵. Такі значні на той час міста України, як Черкаси і Богуслав, могли виставити тільки 120 і 100 озброєних вершників відповідно⁵⁶.

Треба сказати, що розвиток казацької кінноти почався під патронажем окраїнних урядовців Речі Посполитої. Так, ще 1546 року в одній з рот стрілецьких бачимо Івана Козака Зве-

⁵¹Боплан Г. Описание Украины.— С. 5.

⁵²Урбанек Р. Гуситское военное искусство и Европа.— С. 14.

⁵³Нолан. История и тактика кавалерии.— СПб., 1871.— С. 20.

⁵⁴Боплан Г. Описание Украины.— С. 14.

⁵⁵Воссоединение... — Т. 1.— С. 37.

⁵⁶Там же.— С. 38.

нигородського, котрий на білому коні, зі списом⁵⁷. Згадки про кінних козаків у сеймових документах дуються 1563, 1564, 1565, 1566 роками⁵⁸. Наступного року описується козацька рота Філона Кмити. До його особистого почту належало 12 коней. Його безпосередній служебник Андрій Вітринський був у панцирі з сагайдаком, шаблею, ошчепом, на сивому коні. Поручник Матяш Вовк: сивий кінь, панцер, шишак, шабля, концер, аркебуз, сокира, тарч; пахолки: Опанас, Вовк, Ян Шопка, Богдан Любецький, Леон Кравцович, Херувін Людський, Василь, Гришка Волинець, Матвій Васькович, Дунський, а також товариші Прокіп Лубко, Вовринець Петровський, Федір Воронай Зінкевич. У кожного з них на озброєнні були, як правило, панцир, шишак, шабля, тарч⁵⁹.

Безпосередньо до козацького почту належали: товариш Томаш Крупка, пахолки: Як Кунцович, Матис Єрзиковський, Васько Міськевич, Михайло Фронкевич, Роман Міткович, Свишка Білидович, Павло Вішковтович, Криштоф Мстиславець...⁶⁰.

Потім відомості про кінних козаків аж до 1579 р. уриваються. Тоді вони при ротах гусарських перебувають у невеликій кількості. Однак була того року й окрема козацька рота Вількевського в 150 кінних, котра отримувала на коня по 12 злотих поквартирно⁶¹.

І 1589 року були невеликі козацькі відділи при ротах гусарських, а також існували й окремі роти, зокрема старости брацлавського, стражника коронного і Темрука. Як зауважує К. Горський, хоругва останнього складалася з "якогось різнобарвного мотлоху, що належав до різних народностей: Яким, Йосип, Томаш, Михайло, Онацко, Левко, Піст, Аслан, Подвій, Бокерга, Калабот, Василь, Кашкель, Кутай, Кусим, Загнах, Тодор, Юрко, Стефан, Дмитро, Наперський, Яро, Олександр, Черкас, Дзямбек, Остриця тощо⁶². 1580 року в битві під Лукомлею серед польських гусарів налічується 64 козаки⁶³. А під Оршею служебними ротами керував Свирчевський⁶⁴.

⁵⁷Horski K. *Historya Jazdy polskiej*.-- Krakow, 1895. -- S. 314.

⁵⁸*Ibid.*— S. 25.

⁵⁹*Ibid.*— S. 301.

⁶⁰*Ibid.*— S. 302.

⁶¹*Ibid.*— S. 25.

⁶²*Ibid.*— S. 316.

⁶³*Ibid.*— S. 23.

⁶⁴*Ibid.*— S. 30.

Уже тоді козацька кіннота вирізнялася і своїми кіньми, на що звертали увагу сучасники. Так, у 1613 році, під час атаки на Холмогори, "300 козаків з довгими пищальми були на литовських Бахматах, тобто окремої породи коней"⁶⁵.

Основу козацької кінноти становив український степовий кінь, розведений запорожцями. Він мав усі добрі якості татарського коня і не мав його вад — той відзначався надзвичайною витривалістю в поході та невибагливістю в їжі, але водночас був дуже негарним на вигляд — кістлявий, горбоносий, з великою головою, за вдачею дуже лютий. Зате запорозький кінь, так само витривалий і невибагливий у їжі, виглядав зовсім інакше. Був він "середнього зросту, масті переважно гнідої, голову мав досить гарну і добре тримав своє тіло. Норову був лагідного, уїжджався хутко, а в походах легко переходив по 70—80 верств за день, навіть у спеку і без спочинку"⁶⁶. Ця порода витворювалася в результаті схрещування первісних пород — башкирської, калмицької, української — з кіньми арабськими, перськими, турецькими та польськими, яких козаки приводили як воєнну здобич з походів. У результаті цього і під впливом досить важких, майже первісних, умов побуту, в степах України витворилася особлива з військової точки зору порода коня. "Легкість, рухливість, здатність пробігати без відпочинку 20, а нерідко й 30 верств, сміливість з одночасною обережністю, чуйність — особливо вночі, теренова пам'ять, лагідність а при цьому гарячий темперамент, витривалість і невибагливість — усе це дорогоцінні якості степового коня"⁶⁷, придатного саме для військових дій. У зв'язку з цим Я. Галета підкреслює: "У Західній Європі коней спеціально для армії почали виводити в другій половині XVIII ст., в Росії тільки при Петру I, в Пруссії при Фрідріху Великому, запорожці ж мали свої кінські заводи ще в XVI ст."⁶⁸.

А ось як шляхтич Ян Красінський описує тогочасну козацьку кінноту: "Останній рід кінноти складають козаки, які легко переносять холод, голод й тягості всілякого роду. Озброєні вони були дуже легко, майже так, як татари. Коні в них дуже рухливі і придатні для дрібних сутичок. Сідла влаштовані та-

⁶⁵ Поход козаков в Россию в начале XVII в. // Клев. старина, 1900.— Т. 69.—
Май.— С. 266.

⁶⁶ Галета Я. Український расовий кінь // Укр. слово (Париж).— 1964.— 10 трав.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Там же.

ким чином, що на них легко повертаються в усі боки і стріляють з лука. В битвах вони користуються найчастіше луком, вражаючи неприятельських вершників дощем стріл. Вони споряджені також шаблями східного зразка й короткими списами. В неприятельській країні вони рухаються надзвичайно швидко, знищуючи все вогнем і мечем. Швидкістю руху забезпечуються безпека воїна й перемога над ворогом. Постійно перебуваючи в обширних подільських степах, де вони ведуть безперервну війну з кримськими татарами, козаки возять з собою в сідельних в'юках усі улюблені їстівні запаси, як-от: хліб, солону свинину і сіль, змішану з перцем. Кожний, крім того, має при собі сокиру й кресало, аби на випадок вдалого полювання на звіра, якого багато водиться у відвідуваних козаками безплідних пустинях, мати можливість негайно розвести вогонь й засмажити здобич, приправивши її сіллю і перцем"⁶⁹.

Досить часто через відсутність достатньої кількості кінноти стримувався розмах операцій. Скажімо, в битві біля урочища Гострий Камінь (1596) козацтво з огляду на брак кінноти змушене було формувати рухомий укріплений табір, що утруднював свободу руху. Не маючи кінноти, яка б дорівнювала ударній силі польської, запорожці не могли зважуватися на ризикові маневри. Зовсім інша ситуація була в поході на Молдавію 1594 року. Маючи за головну силу кінних стрільців, козаки могли швидко пересуватися і вільно оперувати у відкритім полі. Це допомогло їм "троєкратно розгромити господаря Арона під Цецерою"⁷⁰.

Траплялося, що відсутність достатньої кількості коней спричинялася до того, що козаки відмовлялися йти в чужоземний похід, про що засвідчує в своєму щоденнику посол австрійського імператора Еріх Лясота⁷¹. Коли ж стосувалося справ своєї землі, то негайно закуповували геобхідну кількість коней. Так, коли до запорожців, котрі навесні 1637 р. прийшли на Дон, прибув гінець з Києва із закликом прийти на Україну, то після прочитання листа в своєму колі вони стали купляти коней у донців, бо треба було йти степом⁷².

Нижчий рівень підготовки козацької кінноти порівняно з регулярною польською драгунією, на наш погляд, був однією з

⁶⁹ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки. — С. 6.

⁷⁰ *Антонович М.* Студії з часів Наливайка. — С. 73—74.

⁷¹ *Лясота Е.* Щоденник // Жовтень. — 1984. — № 10. — С. 106.

⁷² ЦДАДА Росії. — Фонд Посольський приказ: Зносини Росії з Туреччиною. 1637. — Спр. 1. — Арк. 362.

причин звернення за допомогою до татар. І, як свідчать Джерела, в перший період визвольної війни кримська кіннота використовувалася часто. Але поряд з татарською все ширше використовується й своя. В листі одного шляхтича повідомляється, що полковник Кудря, під рукою якого в жовтні 1648 року перебувало до 20 тисяч чоловік, мав при собі легку кінноту, частково татарську⁷³.

Ще більше посилюється роль козацької кінноти в 1649 році. В Київському полку, наприклад, який під командуванням Михайла Кричевського був висланий на захист північних рубежів України, нараховувалося десять тисяч вершників⁷⁴. Дорогою до нього приєднувалося ще три полки — Чорнобильський, Овруцький і Григорія Голоти (Брагинський). В Овруцькому, наприклад, було 3000 кінних і 500 піших, а в Брагинському — 1500 вершників і 500 піхотинців⁷⁵. Таким чином, у чотирьох полках нараховувалося 17500 чоловік⁷⁶ (у Чорнобильському — 2000), серед яких 14500 кінноти хоча її, на наш погляд, не можна вважати справді боездатною, що могла б вступити в бій на рівних з такою ж кількістю найманої шляхетської. В цьому випадку буде правильним сприймати цю цифру як кількість озброєних вершників, котрі здійснили боеприкладний рейд через болота Полісся до Речиці, форсувавши при цьому Прип'ять. На наш погляд, у більшості випадків, коли йдеться про великі загони й навіть полки козацьких вершників під час визвольної війни, то за цим треба бачити у першу чергу досвідчених піхотинців, котрі вирушили в похід на конях. А перед боєм вони, як правило, спішувалися, копали окопи й таким чином вели бойові дії.

Скажімо, хоч козацька кіннота і зав'язала під Лоевом бій з гусарськими хоругвами, повідомляв литовський гетьман Януш Радзивілл польському королю, але коли вишколена наймана кавалерія почала тіснити її, "неприятель (козаки.— В. С.) застосували звичайні хитрощі: десь за чверть години побудували засіку й потужний табір у густому лісі, до якого наша кіннота не змогла добратися"⁷⁷. Подібна тактика застосовувалася козацькою кіннотою і в 1651 році в битві під Гомелем, коли "кілька

⁷³Документи об освободительной войне... — С. 169.

⁷⁴Z dziejow Ukrainy.— S. 431.

⁷⁵Ibid.— S. 434.

⁷⁶Документи об освободительной войне... — С. 431.

⁷⁷Kotlubaj E. Op. cit.— S. 368—369.

тисяч чоловік доброї кінноти" після невдалого штурму гомельського замку почали нарівні з піхотою рити шанці⁷⁸.

Незважаючи на те, що в перший період визвольної війни козацька кіннота відігравала в основному лише допоміжну роль у поєдинках з вимуштрованою кавалерією противника, яка вважалася в XVII ст. однією з найсильніших у Європі, цей відділ народної армії поступово набиралася майстерності й досвіду ведення бойових дій. У травні 1651 року, зазначав С. Освенцім, Хмельницький уже мав досить сильну кінноту: "відправив уперед кілька добірних полків кінноти й декілька тисяч орди"⁷⁹. Під Берестечком, де татари з соромом утекли з поля бою, відмовившись іти в атаку, поєдинок з польською кавалерією з великим успіхом вела українська кіннота⁸⁰.

Та з часом козацька старшина звертає більшу увагу вдосконаленню кінноти. 2 липня 1651 року полонені козаки свідчили: "Під Збаражем (1649.— В. С.) було більше піших, тепер більше кінних. Піших стільки, скільки потрібно до гармат. Тих, хто прийшов пішки, повернули додому"⁸¹. Ця тенденція розвивалася й далі, оскільки в 1654—55 роках військо козацьке вже ділиться на кінних і піших⁸²: а деяким козакам в обов'язки входить нести кінну службу, за що вони наділяються землею⁸³.

Поступово пріоритет у формуванні на Лівобережжі і Слобожанщині козацьких підрозділів у другій половині XVII ст. починає визначати кіннота⁸⁴. Це, а також те, що багато коней готувалося в той час для військових потреб на Україні, і дало підставу царському уряду в подальшому визначити її як базу для підготовки кінноти армії Московської держави⁸⁵.

⁷⁸Документи об освободительной войне... — С. 518.

⁷⁹Отрывки из дневника С. Освенцима.— С. 45.

⁸⁰Акты ЮЗР.— Т. 3.— С. 466, 477.

⁸¹Документи об освободительной войне... — С. 431.

⁸²Акты Западной России... — Т. 5. — С. 95.

⁸³Лазаревский А. Акты по истории землевладения в Малороссии // Чтение в ОНУ. — Кн. 4.— С. 98—99.

⁸⁴Аланович О. Збройні сили України... — С. 45.

⁸⁵Энгельс Ф. Кавалерия // Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 14.— С. 312.

АРТИЛЕРІЯ

Артилерія на Україні відома давно. Вперше згадка про неї датується 1399 роком, коли вона застосовувалася в битві з татарами на Ворсклі⁸⁶. І хоч у XVI ст. скорострільнішими були лук чи арбалет (навіть у XVII ст. гармату заряджали п'ять-шість хвилин), — насипавши пороху, сліб дуло забити його ядром, а вже потім запалити шнур. Але все-таки артилерія все більше й більше ставала важливим козирем у військових баталіях. Значного поширення гармати набувають у XVI ст., зокрема при захисті замків. Так, у лостраціях 1544 року в Кам'янецькому замку нараховувалося 14 гармат, 43 гаківниці⁸⁷. В Київському замку тоді було 11 гармат і близько сотні гаківниць⁸⁸. Багато їх також було у Львові, Луцьку, Вінниці, Черкасах, Овручі та інших містах України.

Початок організації козацької артилерії, мабуть, треба віднести до 1556 року, коли князь Вишневецький захопив Ілам-Кирмен і вивіз звідти гармати на Хортицю⁸⁹. Такий підхід до розширення свого арсеналу притаманний запорожцям і в наступні роки. Навесні 1583 року, наприклад, захопивши Тягиню Ягорлик, козаки забрали турецькі гармати⁹⁰. Подібно діяв і Криштоф Косинський 1592 року під час нападу на Білу Церкву і Богуслав. Потім до Трипілля звезли всю трофейну артилерію⁹¹. Тоді ж козаки забрали гармати й порох з Києва. Але на початку 1593 року під П'яткою в Косинського забрали 26 гармат⁹². Ось чому козацтво знову намагається здобути артилерію в бою. Так, у битві під Цецорою 1594 року вдається відбити в молдавського господаря Арона 70 гармат⁹³. Велику кількість гармат захопили козаки Наливайка і під час взяття Ізмаїла в березні 1595 року⁹⁴.

Відсутність артилерії особливо давалася взнаки під час штурму тих укріплень ворога, до яких козаки прибували водою, оскільки чайками було неможливо доставляти штурмові гармати.

⁸⁶ *Лигониченко А.* В каком году впервые появились на Руси пушки? // Киев. старина.— 1890.— Янв.— С. 134.

⁸⁷ *Гульдман В.* Памятники старины в Подольи // Каменец-Подольский, 1901.— С. 228.

⁸⁸ *Антонович В.* Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. // Киев. старина.— 1882.— Янв.— С. 41.

⁸⁹ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ).— Т. 13.— М., 1962.— С. 277.

⁹⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 166.

⁹¹ Жерела... — Т. 8.— С. 66, 69.

⁹² *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 188.

⁹³ *Кулиш П.* История воссоединения Руси.— М., 1875.— Т. 2.— С. 431.

⁹⁴ Там же.— С. 435.

Наприклад, у березні 1594 року загін Лободи, захопивши Акерман, не здобув великого і добре укріпленого замку, оскільки майже не було майже артилерії⁹⁵. Через рік подібна ситуація склалася і під Тягинею — відсутність фортечної артилерії затягла облогу цієї фортеці на місяць. І цього разу, поруйнувавши потім Акерман, козаки знову не змогли взяти саму фортецю⁹⁶.

Розвиток козацької артилерії впливав на зростання рядів дніпровської вольниці. Так, 1598 року, коли на Січі нараховувалося 100 гармат, польська шляхта змушена була визнати: "відколи гармати там, за порогами, настало тоді більше своєвільства, намножилося⁹⁷. З огляду на це, коронний гетьман Жолкевський вимагав 1596 року від козацтва видати гармату⁹⁸. Мабуть, саме з цих міркувань шляхта намагалася не допускати українське населення до обслуговування гармат, розквартировуючи на Україні свої гарнізони. Мета, яка простежувалася при цьому, — не дати українцям навчитися користуватися артилерією. Однак поряд з чехами, німцями, котрих польські магнати запрошували для обслуговування й виробництва гармат, з середини XVI століття все частіше залучаються місцеві майстри: в Києві бачимо Павла Русина, в Черкасах — Ворону, в Браสลаві всі три пушкарі були українцями⁹⁹.

На початку XVII ст. польські власті, використовуючи козацтво у війні проти Швеції, змушені були при запорозькому війську створити артилерію в 12 гармат¹⁰⁰. У Хотинському поході при 13 козацьких полках нараховувалося 20 мідних гармат і 3 залізних¹⁰¹.

Але козацька старшина прагнула розширити гарматний арсенал, здобувши артилерію в турків. Скажімо, під час однієї з контратак під Хотином, запорожці "вїхали на них до самого табору, захопили п'ять наметів із здобиччю, гармати ж, що через їх вагу не могли з ними впоратись, вони зіпхнули до ровів, порозбивавши колеса, землею й камінням закидали"¹⁰². Подібне трапилося і під час походу в Крим 1628 року. Коли під Кафою татари об'єднали сили і вдарили по козацтву, то останні поставили за мету будь-що вивезти захоплені в Криму польські гар-

⁹⁵ Антонович М. Студії з часів Наливайка.— С. 20.

⁹⁶ Там же.— С. 42.

⁹⁷ Listy St. Zolkiewskiego.— S. 59.

⁹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 225.

⁹⁹ Доманицький В. Козаччина на переломі XVI—XVII ст.: 1591—1603 // Записки НТШ.— Т. 61.— С. 100.

¹⁰⁰ Жерела... — Т. 8.— С. 250.

¹⁰¹ Архив ЮЗР.— К., 1890.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 96.

¹⁰² Архив ЮЗР.— Там же.— С. 96.

мати — ті, що їх шляхта втратила під Цецорою 1620 р. І, застосовуючи всі елементи своєї тактики і стратегії відступу, запорожці зуміли все-таки досягти поставленого завдання.

Розпочинаючи війну проти польської шляхти, Богдан Хмельницький ставив перед козацькою старшиною завдання організувати боездатну артилерію. Звичайно, з трьома невеликими гарматами (їх було виділено з повною обслугою і достатньою кількістю пороху та куль ухвалою загальної Ради Січі)¹⁰³, з якими вийшли козаки з Січі в квітні 1648 року, нічого було й думати про перемогу. Гетьман це прекрасно розумів, тому не випадково, оточивши польське військо на Жовтих Водах, поставив перед обложеними вимогу видати артилерію. Там запорожці добули вісім гармат, а ще п'ятнадцять доправили в похідний козацький табір реєстровики, котрі перейшли на бік повстанців біля Кам'яного Затону. Щоправда, були ті гармати, за свідченням С. Величка, хоч і нових зразків, але легкі, перевозилися на двоколісному возику. "Стануло уже тут,— продовжує літописець,— армат и арматок 26, до которых Хмельницький добрих запорожских стрельцов придав, спешивши пять сот человека, а конных для всякого случая триста человека; яким новоучении пушкари так умели з армат стреляти, як и з мушкетов"¹⁰⁴.

А по-справжньому Богдан Хмельницький взявся за організацію артилерії народної армії вже після перемоги над шляхтою під Корсунем, де козакам дісталось п'ять великих гармат і сорок одна мала. Повернувши на Січ шість гармат (за три, виділені йому запорожцями), він попрямував з військом під Білу Церкву, де "чинил полковников, и онных начальников в своем полку, и устроєвал около гармат, що належало, і ініе обозовіе потреби"¹⁰⁵. За підрахунками І. П. Крип'якевича, в народній армії вже наприкінці 1648 року нараховувалося понад 200 гармат¹⁰⁶. Для порівняння можна сказати, що в битві біля Франкфурта-на-Одері під час Тридцятилітньої війни Густав-Адольф мав 200 гармат¹⁰⁷. Тобто за численністю козацька артилерія була такою, як у одного з найвідоміших полководців Європи. Тому можна з упевненістю стверджувати, що народна армія в часи Хмельницького мала таку артилерію, яка не поступалася іноземним.

¹⁰³ Величко С. Сказаніє о войне козацкой... — С. 29.

¹⁰⁴ Там же. — С. 37.

¹⁰⁵ Величко С. Сказаніє о войне козацкой... — С. 52.

¹⁰⁶ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — С. 219.

¹⁰⁷ Енгельс Ф. Артилерія // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 14. — С. 204.

Правда, використовували козаки багато трофейних польських гармат, виготовлених у тому числі вихідцями з Чехії, Італії. Про значні втрати гармат у королівському війську свідчить той факт, що для поповнення своєї артилерії Річ Посполита запросила в січні 1649 року шведських інженерів, а в серпні гармаші вербувалися в Марієнбурзі¹⁰⁸. Були в козаків і гармати московського виробництва. Але абсолютну більшість тодішнього артилерійського парку складали гармати, виготовлені в Україні. Технологія їх виготовлення, про що йшлося вище, певною мірою відрізнялася від технології, використовуваної в інших країнах, що дає підстави говорити про самобутню творчість українських гармашів. Про це, зокрема, свідчить "Дело о засылке из Орла в Чугуев орловского кузнеца Ярохи Юровкина"¹⁰⁹. Є відомості, що в козацькій артилерії використовувалися гармати з вкладною каморою. За цих обставин кілька окремих зарядних камор готувалися до бою завчасно, що підвищувало їхню скорострільність¹¹⁰.

Під час бойових дій козаки дбали передусім про те, аби не допустити втрати артилерії. Так, наказний гетьман Максим Кривоніс у липні 1648 року, переслідуючи князя Вишневецького, залишає "свій табір з гарматами на відддалі милі від Костянтинова і князівського табору, тільки козацьке військо виступило в атаку проти князя, при якому була королівська гвардія"¹¹¹.

У козацькій артилерії використовувалися гармати різних калібрів: від невеличких віватовок, що призначалися для салютів, до штурмових. Про одну з таких Богдан Хмельницький висловився такими словами: "Є у мене одна пушка Сирота — відчиняться ваші широкі залізні ворота!"¹¹². В основному ж калібр козацької артилерії важив від півфунта до 48 фунтів у залежності від ваги ядра. За підрахунками сучасного польського історика Тадеуша Новака, 48-фунтове ядро картауни важило 24,5 кілограма, його діаметр — 182,4 міліметра, а калібр ствола (мідного) — 186–191 міліметр. Подвійний фальконет (фалькона), ка-

¹⁰⁸ Молчановский Н. Объяснительная записка к "Актам Шведского государственного архива, относящимся к истории Малороссии: 1649—1660" // Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 6. — С. 53.

¹⁰⁹ ЦДАДА Росії. — Фонд Розрядний приказ. — Помісний стіл. — Стовл 21. — Арк. 54–55.

¹¹⁰ Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи: Кр. путеводитель. — Л., 1966. — С. 25–26.

¹¹¹ Документи об освободительной войне... — С. 87.

¹¹² Килиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654). — М., 1888. — Т. 2. — С. 254.

лібр якого становив три фунти, тобто півтора кілограма вагою, мав діаметр ствола 79 міліметрів. Картауна важила 4180 кілограмів, подвійний фальконет — 350¹¹³. Така велика вага не була випадковою. Заряди, що вживалися в артилерії того часу, були, як правило, дуже важкими. Спочатку вони важили стільки ж, як і ядро. Для того, щоб витримати такі заряди, вага бронзової гармати в 150—400 переважала вагу снаряда¹¹⁴.

З інших видів артилерії в козацькому війську були колюбрини, серпантини, фельдшляги трьох розмірів (вага ядра від 6 до 12 фунтів), а також три види картаун: велика картауна (48 фунтів), три чверті картауни (36 фунтів) і півкартауни (24 фунти)¹¹⁵.

Якщо говорити про бойові якості гармат того часу, то скорострільність 48-фунтової картауни досягала восьми пострілів за годину на відстань 1500 метрів за оптимальних умов. Її ядро могло пробити два борти (товщиною 60—70 сантиметрів) дерев'яного судна. Трифунтова фалькона могла вистрілити на годину 8—15 разів на віддаль 300—500 метрів¹¹⁶. Треба зазначити: приціл, який тоді ще залишався примітивним, наводився за допомогою дерев'яних клинів, що піднімали дуло. Найдалекобійнішою на той час була, за дослідженням сучасників, 16-фунтова гармата, ядра з якої летіли на 8000 кроків¹¹⁷. Без пошкодження гармат з них можна щоденно стріляти, використовуючи крупнозернистий порох: з фалькони, наприклад, 200 разів зарядом у півтора фунти, з великої гармати — 120 (заряд 10 фунтів)¹¹⁸. При цьому обслуга мала остерігатися порохового диму, який негативно впливав на здоров'я. Крім того, гармаші постійно одягали рукавиці й ноговиці.

Та велика артилерія, що була у Війську, природно, потребувала передусім кваліфікованої обслуги. Біля великих гармат, як правило, було по два гармаші, біля менших (регіментових) — по одному, в якого обов'язково був помічник. Ф. П. Шевченко підрахував, що в 16 полках після Зборівського миру, якщо судити за прізвищами, вписано 61 чоловіка¹¹⁹. Звичайно, це далеко не повна цифра, оскільки не всі ті, хто служив у козацькій

¹¹³ Nowak T. Zagadnienia ujednoczenia // SMHW, 1960.— Т. V.— S. 294.

¹¹⁴ Енгельс Ф. Артилерія.— Там же.— С. 204—205.

¹¹⁵ Koszowski E. Flota polska... — Warszawa, 1973.— S. 127.

¹¹⁶ Исторические сведения об огнестрельном оружии.— СПб., 1841.— Ч. I.— С. 133.

¹¹⁷ Там же.— С. 146.

¹¹⁸ Koszowski E. Op. cit.— S. 127.

¹¹⁹ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки... — С. 184.

артилерії, мали такі прізвища. Є відомості, що її обслуговувало 300 "гарматників"¹²⁰.

Треба сказати, що забезпечення боєздатності артилерії вважалося завжди дуже важливим. Так, Богдан Хмельницький добивався, аби в договірних статтях з Москвою 1654 року було зафіксовано окремим пунктом утримання артилерійської прислуги: "На поделку наряду войскового, и на пушкарей, и на всех работных людей, которые у наряду бывают, чтоб царское величество пожаловал изволил учинить свое царское милостивое призреиье, как в зиму, так и о станах, також де на обозного арматного 400 золотых, а на хорунжего арматного 50 золотых"¹²¹.

Важливим моментом забезпечення боєздатності козацької артилерії в ході бойових дій було транспортування гармат. Для цього вимагалося багато тяглової сили. Так, для доставки великої колюбрини потрібно було дев'ять пар коней, для бастарди — сім. Четвірка коней могла перевозити на розпусках тисячу фунтів пороху, який при цьому засипали в п'ять діжок¹²².

Завдання козацької артилерії під час штурму ворожого табору полягало в тому, аби сильним вогнем розірвати його укріплення, дати можливість піхоті ввірватися туди й розпочати рукопашний бій; кіннота таким чином відволікала польську кавалерію від табору¹²³.

Командування козацькою артилерією, як висвітлено вище, зосереджувалося в руках генерального обозного, при якому перебували хорунжий гарматний і писар гарматний. Гарматні центри були на Січі, в Терехтемирові, в роки визвольної війни артилерія була спочатку в Переяславі, потім її перевели на Правобережжя, в Корсунь. Великим артилерійським арсеналом був і Чигирин, куди після взяття Кодака перевезли всю його зброю¹²⁴. У полках артилерії було небагато. Як правило, там нараховувалося по 5—6 гармат, до речі, як і в армії Омеляна Пугачова, де в загоні Овчинникова було 5 гармат, Іванова — 7, Каменського — 5¹²⁵. Однак в окремих полках української народної армії часів Хмельниччини ця цифра була значно

¹²⁰Воссоединение... — Т. 3.— С. 561.

¹²¹Исторические сведения об огнестрельном оружии.— С. 118.

¹²²Коховский В. Опыт изучения войны Богдана Хмельницкого.— М., 1862.— С. 130.

¹²⁴Донесения папского нунция Иоанна Торреса.— С. 135—136.

¹²⁵Мавродин В. Армия Пугачева в Крестьянской войне 1773—1775 гг. // Военно-ист. журнал.— 1973.— № 9.— С. 95—100.

вищою. Так, посол Іван Мануйлов розповідав у Москві на початку 1651 року, що "видел у полковника Нечая и у ратных людей в войске наряду с 25 пушек больших та 35 пушек средних"¹²⁶. 1650 року під час походу в Молдавію в Чигиринському полку було 20 гармат¹²⁷, а в Білоцерківському в 1654 — 17 мідних і 15 залізних¹²⁸.

Різна кількість артилерії в полках була під час бойових дій. Наприклад, браславський полковник Михайло Зеленський у квітні 1655 року, вирушаючи на з'єднання з гетьманом, узяв 4 гармати¹²⁹.

У структурі Війська Запорозького артилерія була важливим підрозділом. У багатьох битвах чисельністю вона зрівнювалася з польською або й переважала останню і в цілому справлялася з своїми обов'язками.

МОРСЬКИЙ І РІЧКОВИЙ ФЛОТ

Жадання відплати турецько-татарській орді за спустошливі напади на українські землі змусило козацтво переслідувати ворога не тільки на суші, а й на морі, вже з середини XVI ст., організовуючи базу для цього за дніпровськими порогами.

До морського походу запорожці готувалися дуже старанно. Його організація охоплювала такі етапи: вибори старшого — похідного отамана, визначення мети походу, розподіл козаків на екіпажі, вибір місця і часу для будови чайок, забезпечення їх необхідним оснащенням та озброєнням.

За кілька тижнів до походу на Дніпрі на численних островах збирали матеріал для будови і оснащення чайок. Кожен загін-екіпаж, у складі якого було 50—70 козаків, будував чайку для себе. Залежно від того, яким великим мав бути похід, виставлялась флотилія величиною від кільканадцяти до 80—100 чайок¹³⁰. Таке швидке будівництво величезних флотилій можливе було завдяки досконалій організації. Кожен мав певні обов'язки, які повинен був якнайкраще виконати. Були серед козаків різні ремісники, в тому числі суднобудівники. Для

¹²⁶ЦДАДА Росії.— Фонд Грецькі справи: 1651.— Спр. 25.— Арк. 6.

¹²⁷Крип'якевич І. Богдан Хмельницький.— С. 220.

¹²⁸Акты ЮЗР.— Т. 3.— С. 263—264.

¹²⁹Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 1077.

¹³⁰Боплан Г. Описание Украинны.— С. 71.

будівництва використовували липу, вербу, ситник, яких у районі Дніпра було вдосталь. Так, великі бори тягнулися правим берегом Дніпра, в районі порогів та на багатьох його островах.

Щодо самої чайки, то треба сказати, що це був великий морський човен, у якому могло вміститися від 50 до 70 чоловік — з оснащенням, озброєнням та провіантом. Головною його частиною, як свідчить Боплан, був кільчовник довжиною близько 15 метрів, видовбаний з липової або вербової колоди, розширений вгору¹³¹. Від нього розбудовували корпус, прибиваючи дошки цвяхами, розширюючи і видовжуючи його із зростанням висоти. Міцно спаяні дошки обтягували липовою корою і обливали смолою. Потім ззовні на обох прив'язували снопи очерету. Снопи ці не дозволяли човну затонути навіть тоді, коли наповнювався він водою¹³². Сповнюючи роль буферів, вони також охороняли екіпаж від куль, які летіли низько. Воду, яка вливалася досередини, вибирали черпаками.

За гетьманування Івана Мазепи на один козацький човен, окрім дерева, витрачалося 13 пудів заліза, 2 бочки смоли, 200 аршинів полотна, 20 сажнів ливни, 3 пуди клоччя, 195 аршин різних шнурів для підв'язування очерету. Доречно вказати, що на будівництво однієї турецької галери витрачалося 150 центнерів заліза, 168 центнерів мотузок і канатів на снасті. На період однієї навігації для неї витрачалося 20 центнерів смоли, 12 центнерів конопляного клоччя, 4 центнери сала¹³³.

Довжина чайок сягала 20 метрів, ширина — 4, осадка — 1,5 метра, була вона еластичною і відзначалася великою морською бойовитістю. Однак з огляду на її довжину характерні були й труднощі при виконанні поворотів, зазначає уже згадуваний Боплан¹³⁴. Козаки зарадили цьому, прикріплюючи два веслові стерна, на носі і на кормі, обидва в симетрії чайки. Завдяки цьому човен став маневровим, і коли виникала потреба, не треба було виконувати важких поворотів, бо вистачало веслувати в протилежному напрямку, переходячи на керування другим стерновим веслом. Було це важливо під час бою на морі, при маневруванні в портах противника та плаванні на водах з навігаційними перешкодами. Окремі дослідники вважа-

¹³¹ Там же. — С. 71.

¹³² Там же. — С. 70.

¹³³ Тушин Ю. Русское мореплавание... — С. 94.

ють, що подібне було з козацькими возами. Адже кожен запорозький віз у таборі мав два орчики — один спереду, а другий ззаду. Коли доводилось, скажімо, відступати, то запрягали коней просто до другого орчика, і не треба було розвертати воза.

Приводом у чайці служили весла по 10—15 на кожному борту та вітрило із складною щоглою, використовуване при сприятливому вітрі. Англійський дипломат Ріо так описує козацькі чайки: "Їхні вітрильники — довгі й легкі, мають з кожного борту по 10 весел і по два чоловіки при кожному веслі. Ніс і кермо збудовані майже однаково: тому вони становлять кермо на носі, або на кормі, щоб не обертатися кораблем, і, таким чином, виграють час... Кожна одиниця (чайка.— В. С.) має по 50 добрих людей. Озброєні гарматами, а також шаблями, якими орудують дуже вправно¹³⁵.

Відзначимо, чайка — відкритий човен, без палуби, з лавами, які зміцнювали одночасно його конструкцію. Екіпаж, який будував собі сам човна, знав, природно, його досконало, що дуже помагало під час морського походу. Крім цього, безпосередня участь у спорудженні згодом полегшувала і ремонт човна при пошкодженні. Козаки дбали про нього та клопоталися завчасно про його консервування: від правильної експлуатації чайки залежали ефективність походу та безпека його учасників. Кожен козак, вирушаючи в морський похід, брав з собою, як правило, 2 рушниці або пістолі, 3 кілограми пороху, свинець і шаблю. Крім цього, на чайці могло бути до 6 малих гарматфальконетів з повним боєкомплектом. Вони, до речі, були в основному з турецьких кораблів. Крім цього, кожен з учасників походу брав із собою додатково одяг для зміни, білизну і шапку. Брали також сухий провіант, бо не було змоги варити страву на вогні, та воду. Сухий провіант складався з товчених сухарів, сушеної риби, сушеного баранячого м'яса і саламахи (з борошна, переважно гречаного, і пшона)¹³⁶. Провіант і воду зберігали в довгих бочках, які клали на дно чайки. Брали також необхідне для мореплавства майно: компас, запасне вітрило, теслярське знаряддя, ливни, черпаки, ліхтарі та інші предмети, потрібні під час тривалого перебування на морі.

¹³⁴Боплан Г. Описание Украины.— С. 70.

¹³⁵Палтава Л. Україна перед Мазепинською добою // Свобода (Нью-Йорк).— 1959.— 23 лип.

¹³⁶Боплан Г. Описание Украины.— С. 71.

Чайка мала велику бойову силу і в зазначений час на Чорному морі була досконалим і дуже дешевим знаряддям боротьби. Ставала вона незаступною в боях біля берегів, на водах з численними мілинами, недоступними великим кораблям, і на ріках.

Запорозький човен був швидкий, для турецьких галер — невловимий, виявляв якості річкового птаха — чайки, — звідси його назва. Просувався човен тихо, а вся флотилія в районах загрози йшла у згущенні, чайка біля чайки. Рікою пливли одна за одною. На човні похідного отамана був прапор командуючого.

А ось яку подібність і яку відмінність мали козацькі чайки з морськими човнами інших народів: "Далматинці, істрійці, албанці і рагути такими човнами мають велике значення у війнах за скорости, бо вони витримують не більше 20-ти вояків, які в той же час і гребці. Найбільш вони мають по 30-ть вояків. Так як і човни козаків запорозьких, на яких останні перерізають Чорне море. Одрізняються човни запорозьких козаків тільки тим одним, що зроблені вони або витесані з однієї товстої деревини, а не зложені з окремих жоростів (колод.— В. С.), тому вони, звичайно, повільніші в плаванні, ніж далматинські та германські човни, але зате міцніші, коли доводиться зчіплюватися носами у бою, і безпечніші від потоплення під час хуртовини (шторму.— В. С.), бо навкруг підкріплені певним рядом трави, яка не дає затонути. Другі кораблі їх, звичайно, бувають більш просторі, як можливо доміркуватися з того, що вони витримують 60 людей, крім запасу, але певно не численні, бо не скрізь можна знайти таку грубу липу або тополю. Ці дерева вони видовбують, злегка розширивши клинками і легко підогрівши на огні, і, розтягнувши досить в ширину приладдям (залізним інструментом), вони роблять їх глибшими, доточують до бортів корости, і так висушують на сонці, потім міцно прив'язують навкруги пучки зв'язаної трави, яка своєю легкістю здержує удари куль з менших гармат і навіть у найбільшій бурі не дає потонути.

Щоб не надіріні (розвідувальні.— В. С.) судна не були виявлені блиском на сонці, білизною, то повинно і паруси й канати пофарбувати синьоватою барвою, яка подібна барві морських хвиль. Навіть віск, яким звичайно натирають кораблі, або смола забарвлюються. Потім і самі моряки надівають синьоватий одяг, так що не тільки вночі, а і вдень легше під час роз-

відки ховатися, чи йдучи на розвідку в легких суднах, чи послаючи більші судна для нападу. Козаки так обманюють турецькі судна, що йдуть до Трапезунту, Бурсї або Кафи навіть удень, а не лише вночі, бо в морському поході вони цілком не вживають помітної барви"¹³⁷.

Використання козацької флотилії на водних артеріях України відзначається ще з середини XVI ст. З того часу досить часто запорожці піднімаються вгору Дніпром і Дністром. 1596 року, наприклад, пробували штурмувати Київ з човнів¹³⁸, через чотири роки на них вибиралися на війну проти шведів: "Ідучи водою вгору й маючи противні вітри, які прийшли до порогів, то ледве не на кожному тягнули морські човни берегом через скали, взявшись за линви; декому добре падав і кривавий піт з чола"¹³⁹.

Тоді ж з урочища Солониці 1500 запорожців під проводом Кремпського вирушили на Січ. Туди ж відплив з козацькою флотилією Каспар Підвисоцький, котрий перевозив повстанців Наливайка з правого на лівий берег Дніпра¹⁴⁰.

На польському сеймі 1629 року, розглядаючи питання про війну проти шведів, каштелян краківський Збараський пропонував козаків три тисячі, "аби зтягнули човнами вгору Дніпром, бо то можливе, а потім на Буг, а з Бугу на Віслу — морем до Пілави... саме тих, хто на Чорному морі проти турків воював"¹⁴¹.

Розуміючи важливість Дніпра як головної транспортної артерії, Богдан Хмельницький з самого початку повстання поставив завдання взяти її під постійний контроль. І коли, скажімо, Ярема Вишневецький, щоб переправитися через Дніпро навесні 1648 року, послав своїх людей в Черкаси, Домонтів, Сокирну, Бучки, Стайки, Терехтемирів і Ржищів, щоб забрати пароми, то їх уже ніде не виявилось: всі вони були затоплені в першу ж ніч після поразки коронного війська, аби затруднити переправу Вишневецького¹⁴². Як результат — він зміг переправитися тільки в районі Речиці, але втратив слушний час для з'єднання із залишками шляхетських військ в Україні. Про те, що козаки взяли Дніпро під неослабний контроль, засвідчував 1649 року і

¹³⁷ Слюсаренко Ф. Польський письменник Симон Старовольський про Запорозьке Військо.— С. 18—19.

¹³⁸ Друшевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 225.

¹³⁹ Там же.— С. 249.

¹⁴⁰ Сторожовко А. Из переписки Запорожья XVI в. с польскими вельможами.— С. 6.

¹⁴¹ ДПБ у Санкт-Петербурзі.— Рук. відділ.— Фонд Дубровського: Автографи: 321/2.— Спр. 166.— Арк. 2, зворот — 3.

¹⁴² Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси.— С. 421.

сам польський король: "Не думав, щоб можна було одержати яке-небудь продовольство Дніпром, оскільки ці місця утримує противник"¹⁴³.

Після здобуття козаками восени 1648 року Кодака місто стає прикордонним замком з козацькою залогою. З розрахунку на його стратегічне значення тут будується пристань для козацької флотилії. Скажімо, 1649 року ця база запорозького флоту нараховувала 300 човнів, і гетьман розпорядився підготувати ще 200¹⁴⁴.

Козаки планували використати свій флот і в глибині Польщі. Вони заявляли шляхетським послам у листопаді 1648 року, що "на Віслі побудують чайки, підуть на Варшаву і далше"¹⁴⁵. Великі бої козацькою флотилією велися 1651 року під Києвом, коли була спроба відбити в Януша Радзивілла місто з води¹⁴⁶. Досить часто ріки використовувалися для доставки боєприпасів і продовольства, зокрема по Десні, Дніпру та Прип'яті¹⁴⁷.

З початком визвольної війни українського народу проти польської шляхти походи запорожців проти кримської орди, як відомо, припиняються, що відповідало умові Богдана Хмельницького з кримськими татарами, які прийшли йому на допомогу. Адже після Переяславської Ради, проти якої рішуче виступив кримський хан, ця боротьба розпалюється з новою силою.

З початком воєнних дій 1654 р. Військо Запорозьке було включено Богданом Хмельницьким у стратегічні плани московсько-українського командування. Запорожці мали постійно створювати загрозу тилам союзника Речі Посполитої — кримського хана, щоб затримати орду в Криму. За таких умов, за словами українського гетьмана, "тогда б татарове своих городов оберегали, а не к ляхам на помощь шли"¹⁴⁸.

Допомагати запорожцям мали і донські козаки. 10 липня Богдан Хмельницький писав Олексію Михайловичу: "Послали есмя указ на Запорожье, чтоб... промысел над Крымом чинити. И тебя в. г. просим: повели войску ц. в. в Донському и иным астраханским и казанским войскам, чтоб, совокуплясь с войском вашего царского величества запорожскими, таков же промысел над Крымом чинили"¹⁴⁹.

¹⁴³Документи об освободительной войне... — С. 219.

¹⁴⁴Акты ЮЗР.— Т. 8.— С. 313.

¹⁴⁵Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького... — С. 58.

¹⁴⁶Воссоединение... — Т. 3.— С. 140.

¹⁴⁷Документи об освободительной войне... — С. 102, 212.

¹⁴⁸Акты ЮЗР.— Т. 14.— С. 566.

¹⁴⁹Там же.-- С. 58.

Через своїх послів Герасима Іванова і Василя Нікітіна донці передали Богдану Хмельницькому, що вони царський указ виконають охоче, бо із запорозькими козаками їх еднають давні зв'язки бойового братства ("с Войском Запорожским, с друзьями своими, аки что единокорными братьями"). Схвалюючи рішення Переяславської Ради, донці писали, що вони "от сердец своих душами обрадовались от стара и до мала... за что мы вас любя похваляем гораздно", обіцяли на перший сигнал бути готовими "иттить на Крым... морем стругами, а конная — степью"¹⁵⁰.

Передбачаючи, що в 1655 році можливим буде спільний татарсько-турецький похід в Україну, Богдан Хмельницький восени 1654 року ставив питання про виготовлення морських човнів, аби приготуватися вчасно до бойових операцій¹⁵¹.

Крім того, він пропонував послам Війська Донського, котрі відвідали його в березні 1655 року в Чигирині, аби "кальмыки полем, а донским казакам судами морем на Крым пошли: тогда б татарове своих городов оберегали, а не к ляхам на помощь шли"¹⁵².

На початку літа 1655 року організовано великий спільний похід проти Кримського ханства. Три тисячі донців і запорожців на чолі з похідними отаманами Павлом Чесночихиним та Семеном Вергуном вийшли на 43 човнах у Чорне море. Висадившись неподалік Судака, козаки взяли штурмом це місто. Спустошивши його і навколишні села, направилися до Кафи. Її гарнізон не витримав натиску козацьких сил. Козаки зайняли укріплення і зруйнували його.

Крім того, козаки тоді ж напали на турецький морський транспорт, що наближався до Кафи з Константинополя. Два кораблі, навантажені пшеницею та різними товарами, було захоплено¹⁵³.

На початку 1655 року численні татарські орди вдерлися на Україну. Біля Дрижополя 29—30 січня відбулася одна з найжорстокіших бигв, у якій було понад 15 тисяч убитих. Тоді орда спалила понад 270 населених пунктів, близько тисячі церков і забрала в неволю 200-тисячний ясир¹⁵⁴.

З метою зірвати намічений на літо похід кримських татар на Україну московський уряд на пропозицію Богдана Хмельницького організував козацький похід на море. 15 липня 2030 дон-

¹⁵⁰ Там же.— С. 57—59.

¹⁵¹ Документи Богдана Хмельницького.— С. 387.

¹⁵² Там же.— С. 417.

¹⁵³ РИБ.— Т. 34.— С. 27—29.

¹⁵⁴ Мельник М. Україна і Крим в історичних взаєминах.— С. 1007.

ців і 700 запорожців на 34 човнах штурмом оволоділи важливим стратегічним пунктом противника Таманню і понад два місяці тримали в страсі весь Крим.

У чорноморському поході 1656 року брало участь дві тисячі донців і запорожців. Біля Козлова вони відбили 200 українців і москвинів і захопили в полон 600 турків та татар.

Під Азовом улітку було 3000 донців і запорожців. Під час штурму фортеці загинуло 1500 козаків, до турецького полону потрапив донський отаман Павло Федоров¹⁵⁵.

У серпні 1657 р. на Січ прибуло 300 донців на чолі з отаманом Михайлом Лук'яновим. Вони спільно із запорожцями пішли "под Крымские улусы" за язиками. Але захопити їх не вдалося. Після того отаман Михайло Лук'янов, залишивши лише 20 чоловік, повернувся з іншими на Дон. А запорожці разом із своїми побратимами, що залишилися, ще тричі вирушали з Січі. Як розповідав корсунський полковий осавул Юрій Миневський у Посольському приказі, "были под Очаковым и под Перекопью, и над татарами поиск учинили и под Перекопью посады пожгли и поворотились назад здоровы"¹⁵⁶.

Через деякий час організовується новий спільний похід із Січі. Під час нього запорожці і донці захопили п'ять турецьких кораблів¹⁵⁷.

Восени загін донських козаків на чолі з уже згадуваним отаманом Михайлом Лук'яновим знову вибрався під Кримські улуси по язики. Зустрівшись з трьома запорожцями, які втекли з татарського полону, і дізнавшись від них про вихід з Криму орди, вони "поехали в Запороги к черкасам проведать, пойдут ли они, черкасы, с ними, донскими казаками, под Крым. И как они де в Запороги приехали, и запорожские черкасы для их приезду тотчас поднялись под Крымские улусы и пошли с ними запорожских черкас конных с полторы тысячи да в судах с четыре тысячи. И шли подле Днепра два днища до Ислям-городка". Однак план несподіваного нападу на орду, що стояла на Молочних Водах, був розладнаний зрадою одного запорожця, котрий перебіг до ворога. Враховуючи це, а також те, що на допомогу татарам міг прийти гарнізон турецької фортеці, що мав артилерію, козацьке військо повернулося на Січ, не прийнявши бою¹⁵⁸.

¹⁵⁵РИБ.— Т. 34.— С. 127.

¹⁵⁶Акты ЮЗР.— Т. 4.— С. 80—81.

¹⁵⁷Аланович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії... — К., 1960.— С. 117.

¹⁵⁸РИБ.— Т. 34.— С. 251—252.

З метою підтягнення татарських сил від поляків Богдан Хмельницький у липні 1657 року послав універсал на Запорожжя, в якому поставив завдання низовикам, щоб "промысл над Крымом чинили"¹⁵⁹.

Водночас просив листовно московського царя, аби той звелів донським козакам "и иным астраханським и казанским войскам" допомогти в цьому запорожшям"¹⁶⁰.

РОЗВІДКА

Про організацію розвідки старшина дбала з самого початку формування Війська Запорозького, бо це було однією з умов успішних бойових дій як на морі, так і на суші. Перші згадки про "язиків" відомі ще з часів князя Вишневецького¹⁶¹. Гетьман Наливайко мав свого агента в польському таборі — ротмістра Плоского, котрий давав цінну інформацію¹⁶². Тоді ж гетьман коронний Жолкевський повідомляв з-під Білої Церкви: "Уся Україна зкозачіла, повно зрадників і шпигунів козацьких"¹⁶³.

Козацька розвідка постійно заслуговувала на похвалу з боку польських воєначальників, коли запорожці вели спільні дії з Річчю Посполитою проти її ворогів. Зокрема, йдеться про це в щоденнику бойових дій Христофора Радзивілла 1625—1626 років, зазначається, що ротмістр козацький Заблоцький привів три "язики", між якими був один офіцер¹⁶⁴.

Добра розвідка була в гетьмана Тараса Федоровича, яке під час повстання 1630 року разом з добровільними помічниками стежила за кожним рухом супротивника¹⁶⁵.

На особливу похвалу здобулися козацькі розвідники під Смоленськом 1633 року. Так, один з них, перепливши у вересні Дніпро, вислідив московського солдата, коли той прийшов на берег, і, захопивши його за волосся, стягнув у воду, а далі догрібся з ним до свого берега. Цей випадок дуже стішив короля¹⁶⁶.

¹⁵⁹Документи Богдана Хмельницького.— С. 608.

¹⁶⁰Там же.— С. 608.

¹⁶¹ПСРЛ.— Т. 13.— С. 318.

¹⁶²*Listy St. Zolkiewskiego*.— S. 73.

¹⁶³*Ibid.*— S. 80.

¹⁶⁴ДПБ у Санкт-Петербурзі.— Рук. відділ.— Фонд Дубровського. Автографи: 321/2.— Спр. 157.— Арк. 12.

¹⁶⁵*Антонович М.* Переяславська кампанія 1630 р.— С. 22.

¹⁶⁶*Антонович М.* Козацьке військо у Смоленській війні.— С. 29.

15 листопада козаки перехопили лейтенанта московської армії Петера Геннемана, посланого з важливими листами головнокомандуючого до царя. 21 листопада сам гетьман козацький, підійшовши під московські укріплення, привів трьох полонених, там же здобули козаки двох полонених 18 грудня¹⁶⁷.

Козацька розвідка, треба сказати, постійно стежила не тільки за пересуванням турецької ескадри в Північному Причорномор'ї, а й за територією Кримського ханства. Так, перед походами в Крим козаки намагалися вже наприкінці XVI ст. мати відповідну інформацію. Наприклад, висадившись улітку 1567 року неподалік Козлова, запорожці взяли неподалік міста язиків, від яких дісталися про тутешню обстановку¹⁶⁸.

Про козацьку розвідку вглиб Криму маємо факти і пізнішого часу. Так, 1637 року Степан Самсонович з товаришами був посланий аж під Кафу за язиками, але там потрапив до полону¹⁶⁹.

Навесні 1641 року було послано "Черкашенина Миска Тарана для языков Турских людей. И как де они пришли в Турский город под Ризу, и языки поймали, и пошли было назад к Азову, ... и их де до Азова не допустили, и сошлись с ними против Турского города, Турских людей 5 каторг да 12 малых каторг"¹⁷⁰.

Велику увагу розвідці приділяв гетьман Богдан Хмельницький. Так, всім відома славна перемога щойно створеної української народної армії в травні 1648 року під Корсунем. І винятково важливу роль у здобутті її відіграла блискуче проведена розвідником Микитою Галаганом операція, котра дезорієнтувала поляків.

У той час, коли переможці підраховували багаті трофеї і готувалися до нових боїв, "емісари Хмельницького", як називають тогочасні хроністи розвідників народної армії, вже розійшлися за сотні кілометрів на всі сторони від Корсуня. Через три дні посланці Богдана Хмельницького прибули в Левухи, поблизу Вінниці, куди вони принесли звістку про розгром шляхетського війська в Гороховій Діброві і оголосили, що вслід за ними з'являться передові загони козаків. Дізнавшись про це, орендатор міцно укріпленого Левуського замку Важинський одразу ж втік.

¹⁶⁷Там же. — С. 65.

¹⁶⁸Лашков Ф. Статейный список московского посланника в Крым // Известия Таврич. ученой архив. комиссии. — Симферополь, 1891. — № 14. — С. 65.

¹⁶⁹РИБ. — Т. 18. — С. 887.

¹⁷⁰Там же. — Т. 24. — С. 251—252.

Маємо свідчення, що через три тижні після битви під Корсунем розвідники Хмельницького проникли вже до Львова, а деякі і далі, вглиб Польщі. Так, козацький розвідник Ярема Концевич, схоплений і допитаний у Галичі наприкінці липня, показував у суді, що посланці українського гетьмана мали завдання приглядатися, чи будуть угорські і німецькі війська з'єднуватися з польськими в похід проти козаків, і чинити акти в тилу коронного війська, а також агітувати православне населення підніматися проти своїх гнобителів, готуватися до зустрічі народної армії, допомагати їй боєприпасами, продовольством¹⁷¹. Львівський міщанин Самійло Кушевич уже 4 червня повідомляв, що "до Польщі вийшло сімдесят козаків, які мають палити міста"¹⁷².

За свідченням польських джерел, у кожному населеному пункті майбутній гетьман мав по кілька своїх людей, зокрема чимало їх було серед ремісників, купців, православних духовних осіб. Вони не лише збирали різні дані про становище в навколишніх округах, а й готували прибічників повсталих. Так, у Лисянці дев'ять присяжних зголосилися допомагати козакам, у Ставищі запевнили, що міські гармати не будуть їм шкодити, у Володарці є троє, котрі мають таке зілля, що хоч десять катів було б, ні про що не признаються, а козакам — браття"¹⁷³.

Безпосереднім керівником козацької розвідки її був полковник Стасенко. Що ми знаєм про нього? В "Реєстрі всего Войска Запорожского после Зборовского мира" в осавульському курені Чигиринського полку серед відомих козацьких старшин записані Клим і Марко Стасенки¹⁷⁴. Хто з них керував розвідкою, важко сказати. Можливо, перший. Щодо походження Стасенка, то з польської в українську історіографію перейшло повідомлення, що він — селянин, котрий утік від свого пана з Люблінщини, Стах Вільчинський. Чи так це? Є підстави піддати сумніву таке твердження. З показань козацького розвідника Войцеха Коланківського перед судом міста Каліша 5 червня 1651 року довідуємося: "Стасенко є козак давній"¹⁷⁵. Крім того, українські козаки в ті часи ніколи не дали б прізвище Стасенко Стаху, а тільки його синові.

¹⁷¹Воссоединение... — Т. 2.— С. 70.

¹⁷²Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень.— 1980.— № 1.— С. 120.

¹⁷³Воссоединение... — Т. 2.— С. 70.

¹⁷⁴Реєстра... — С. 3.

¹⁷⁵Pod standardem bratnej przyjazni.— Wars., 1954.— S. 28.

Зрештою, важливіше те, що полковник Стасенко зумів організувати козацьку розвідку, за визнанням польських джерел, на висоті свого часу, вона добре впоралася з нелегкими обов'язками.

✓ Один із них, на чому дуже акцентував увагу Богдан Хмельницький, — ужити всіх заходів, щоб степ залишився німим для ворога. Інакше кажучи, зробити все, аби противник не мав можливості знати, що діється в таборі повстанців, які плани козацької старшини. З цією метою вже з самого початку боротьби український гетьман дбав про конспірацію. Так, розробляючи з вірними соратниками плани повстання, він розголосив спочатку між запорожцями, що збирається виправити послів до короля і "всього сенату польського за прошенієм... о потверженіє древних своих вольностей и прав". А це було вчинено, зазначає козацький літописець Самійло Величко, "не для чого іного, тилко для того, власне, аби поляки через своїх шпегів (которых отнюдь невозможно было устерестися) не вибадали о ином себе военном Хмельницкого замыслу"¹⁷⁶.

І треба сказати: це давало свої результати, оскільки досить часто зустрічаємо в історичних документах нарікання шляхетських воєначальників на те, що "шпигуна досить важко знайти між цією Руссю", що про Хмельницького і орду "ніяких відомостей немає", в той час, як українському гетьманові вже був відомий маршрут поляків, він задалегідь переносив свій табір в інше місце. Галицький стольник М'ясковський змушений був визнати в листі з табору під Берестечком: "За допомогою хитрощів і підступів противник зводить нанівець всі наші зусилля, нашим розїздам стає все трудніше добувати достовірні дані і язиків, від яких можна було б дізнатися про його замисли".

Це, до речі, давня традиція Війська Запорозького — не давати будь-якої інформації про себе ворогові. Так, польський сучасник Симон Старовольський визнавав, що "козаки запорожські і в ночі, і в день заховують у таборах найбільшу тишу і так пильно держать свої ряди, що в той час, коли скрізь занепала військова дисципліна, вони одні, здається, відзначаються знанням війни старих римлян ... в робленню приступів у ночі добрі і під час втечі завжди обережні"¹⁷⁷.

¹⁷⁶ Величко С. Сказаніє о войне козацкой... — С. 25.

¹⁷⁷ Слюсаренко Ф. Польський письменник Симон Старовольський про Запорозьке Військо.— С. 18.

Справді, повстанці робили все можливе, аби ворогові не потрапитися в руки. З цією метою, зокрема, не посилали в розвідку своїх тимчасових союзників — татар, котрі, потрапивши в полон, ставали для шляхетського війська цінним джерелом інформації про дислокацію української народної армії. Від повстанців же добитися правдивих зізнань було важко. Так, козак Окурзій, котрий був схоплений у серпні 1651 року, казав на допиті: "Печи, печи мене, але на жодне питання я не відповім"¹⁷⁸. І вмер під тортурами.

✓ Траплялися випадки, коли козаки вимушено жертвували життям свого побратима, аби той не потрапив до рук ворога, якщо відчували, що він може виказати таємницю. Наприклад, під час штурму Гомеля в червні 1651 року одного повстанця, очевидно, ще недосвідченого воїна, схопили поляки і почали тягнути в свій табір. Тоді козаки почали стріляти по ньому, аби він не потрапив живим у полон¹⁷⁹.

До речі, в козацьку розвідку відбирали, безумовно, відданих і мужніх запорожців, тих, "хто хотів за християнську віру бути посадженим на палю, хто хотів бути четвертованим, колесованим, хто хотів би прийняти всякі муки...". Саме таких, звичайно, посилали в далекий тил для вивідування потрібних відомостей. Були вони людьми різного віку, траплялися серед них підлітки і жінки. Одна розвідниця, послана з козаком під виглядом подружжя, побувала аж під Краковом¹⁸⁰.

Як правило, "агенти" Хмельницького удавали з себе жебраків, просячи милостиню, біженців з татарського полону або ж від козаків. Завдання цієї групи розвідників полягало в тому, щоб не тільки спостерігати за військовими переміщеннями збройних сил Речі Посполитої, але й піднімати трудове населення на боротьбу проти панів, чинити перешкоди забезпеченню польської армії, домовлятися з купцями і ремісниками про поставку зброї повстанцям. Маємо свідчення якогось Андрія з Олеська: "Хмельницький послав їх углиб Польщі, дав кожному по золотому і доручив вступити у військо чи стати до праці. Коли шляхта піде на Україну, тоді вони мали розгортати свої дії: палити і нищити її будинки. Петро Гржибовський, начебто він з татарського полону, має грамоти про це від коронних

¹⁷⁸ ЦДАДА Росії.— Фонд Посольський приказ: ВРП.— 1651.— Спр. 7. — Арк. 224.

¹⁷⁹ Документи об освободительной войне... — С. 510.

¹⁸⁰ Кушевич С. Листи зі Львова.— С. 105.

гетьманів, але не показує їх у шляхетських будинках, а тільки там, де немає панів. Під його керівництвом у Великій Польщі — 80 чоловік, а по всій Польщі — 2000 під началом полковника Стасенка. Один із розвідників — Островський — має чорну бороду, їздить повозкою, запряженою сірим конем, показує двох мавт, з яких одна велика і сліпа, навчена просити милостиню...¹⁸¹.

Були й інші, котрі не вели своєї роботи відкрито. До таких передусім треба віднести Василя Верещагу, що був навіть особистим камергером короля Яна Казимира. Користуючись довірою короля, він протягом тривалого часу брав участь в усіх таємних радах. Запідозрили його лише тоді, коли зрозуміли: в Чигирині, тодішній гетьманській столиці, стає відомо про всі військові й державні таємниці Речі Посполитої, про які йшлося за участю камергера короля. Це, зокрема, підтвердив і взятий у полон татарський мурза, розповівши, що Богдан Хмельницький одержує цінну інформацію від людини, котра перебуває в оточенні короля.

Під час обшуку в квартирі Верещаги знайшли грамоти від українського гетьмана, "єво Верещагина, к Хмельницкому посылные черные грамотки"¹⁸². Коли королівського камергера заарештували, він заявив, що знайдені папери належать не йому, а київським монахам, котрі, приїжджаючи до Варшави, зупиняються в нього. Після цього Ян Казимир розпорядився звільнити свого камергера, але підкуплений польськими властями, слуга розповів, що листування з Хмельницьким — справа рук Верещаги, після чого козацького розвідника стратили.

У Були посланці Хмельницького і серед вояків Речі Посполитої. Один з них — поручик пана Забуського в польському таборі Волосовець, що листувався з Хмельницьким. Виявили його лише після того, як 1654 року полякам потрапив до рук лист з Чигирини, в якому Волосовцю дякували від імені гетьмана за відомості з-під Жванця¹⁸³.

Траплялися випадки, коли козацькі розвідники, що перебували у ворожому таборі, могли допомогти вирватися полоненим запорожцям з рук поляків навіть під час допитів. Про це, зокрема, повідомляється в шляхетському щоденнику від 16 вересня 1648 року: "Передані двоє полонених в збройну частину

¹⁸¹Отрывки из дневника С. Освенцима. — С. 79—80.

¹⁸²Голобуцкий В. Дипломатическая история... — С. 174.

¹⁸³ІІУ НАНУ. — Опис. 4. — Спр. 60. — Арк. 132.

для звичайного допиту, під час якого один з полонених невідомо яким чином утік. Було підлаштовано так, що нібито група неприятельських вершників наступала, було піднято крик, кат та інквізитори кинулися навтьоки, охорона за ними. Другий полонений звільнив того, котрий був прив'язаний до гаків, і обидва втекли. Тільки тоді вдарили в барабани і труби¹⁸⁴.

Очевидно, в цьому випадку саме хтось з українських розвідників, аби врятувати своїх побратимів, здійняв серед ночі паніку в польському таборі.

А якщо козаки знали пароль ворога, вони могли переодягнутися і під виглядом "своїх" спокійно розїжджати в стані шляхти. Загін Данила Нечая, наприклад, перебравшись в одяг польських солдатів, вирушив навіть у далекий похід. Приймаючи його за своїх, прикордонне молдавське військо пропускало козаків, ті побували аж у Яссах, добули відомості про військові сили і плани господаря Василя Лупула¹⁸⁵.

У такий спосіб пробиралися козацькі розвідники і в чужинський обоз напередодні вирішальних боїв і в потрібний момент чинили там диверсії. Перед битвою під Жванцем козаки дісталися вночі туди, де паслися польські коні, і, перебивши сторожу, захопили їх.

Треба сказати, що в такий спосіб козаки діяли ще з першої половини XVI століття, зокрема, їхній ватажок Остафій Дашкович. "Його лице,— читаємо в одному документі,— усенький вигляд тіла й одяг — все було чисто татарським. Він знав їхню мову, і часто, виряджаючись на розвіди, він залишався невпізнаний у їхньому таборі: його вважали за татарина, та й через те, довідавшись про їхні справи, він розбивав їх на голову"¹⁸⁶.

Уміли козацькі розвідники посіяти невпевненість серед польських воєначальників. Вище вже мовилося, як це блискуче зумів виконати Микита Галаган. Про подібний випадок у 1651 році розповідає шляхетський хроніст Станіслав Освенцім. Один козак прийшов до поляків і заявив, що він — в'їт із Стоянова, утік з-під ув'язнення від повстанців і дуже багато розповів про наміри українських полководців. Йому повірили, ще й нагородили, залишивши в польському таборі. А в цей час один чоловік з Бродів надіслав листа, в якому повідомляв: цей в'їт був у

¹⁸⁴Документи об освободительной войне... — С. 115.

¹⁸⁵Лала О. Данило Нечай.— К., 1956.— С. 37.

¹⁸⁶Кримський А. Творн.— Т. 4.— С. 412.

наметі Хмельницького, той давав йому настанови, як має себе вести. Поки поляки схаменулися, козацький розвідник, роздивившись усе, втік¹⁸⁷.

Слід наголосити, що організація розвідки вважалася одним із важливих обов'язків козацької старшини. Переконливо засвідчує це лист переяславського наказного полковника Андрія Романенка, який повідомляв 21 квітня 1649 року з Гощі київському полковникові Григорію Ганжі про останні новини. В цьому документі виразно проглядаються обов'язки полковників української народної армії: "милость свою товарищескую показуючи, якоже и повинность наша войсковая до того всегда приводит, чтоб есмя один другому о вестях объявляли"¹⁸⁸.

Сповістивши Григорія Ганжу про те, що польський король стягнув під Львів велике наймане військо, а давні й новостворені хоругви стоять на Горині і Случі — ця інформація дісталася в руки козаків з перехопленого листа шляхетського гетьмана Фірлея, — Андрій Романенко зазначає, зокрема, що вже список "с того листа, до пана полковника Звягельского до Гараска отослали"¹⁸⁹.

Отож можна зробити висновок: про одержані відомості ватажки повстанців негайно повідомляли кільком сусіднім полковникам, щоб в усіх підрозділах народної армії заздалегідь добре підготувалися до бойових операцій.

До речі, кожний полковник був зобов'язаний негайно ставити до відома про одержану інформацію не лише сусідів, а й гетьманську канцелярію. Так, в універсалі Богдана Хмельницького від 7 липня 1651 року дано вказівку білоцерківському, вінницькому, браславському, уманському і паволоцькому полковникам: "... і вдень і вночі повідомляйте, що у вас робиться"¹⁹⁰.

Навесні 1654 року, коли шляхетське військо почало згромаджуватися на кордоні козацької території, полковник білоцерківський Семен Половець негайно повідомив київського полковника спеціальним листом про тривожні звістки з волинського пограниччя; "Мне вельце ласкавый пане полковнику киевский а мой ласкавый пане и брате! Здоровя доброго от Господа Бога со всем товариством вашмосци зычу. Яко ж до в. м. писал, даючи знать о ляхах, же мають ударити на наш край, так и тепер

¹⁸⁷Отрывки из дневника С. Освенцима. — С. 56.

¹⁸⁸ЦДАДА Росії. — Фонд Сибірський приказ. — Спр. 1562. — Арк. 75.

¹⁸⁹Там же. — Арк. 77.

¹⁹⁰Документи Богдана Хмельницького. — С. 220.

повторяю о них, же уже у Любару, у Чуднови и в Котельни хоругви есть. Подобно тое чаты 20.000. Полк свой весь скопляйте — и паволоцкий полковник на доброй осторожности мается, а мы, сторожу держачи у Паволочи, о ведомости стараемся. А за такую готовость же вашность нам с полком своим, если того потреба будет, готов ставати, также і государские люди на войну готовы, вельце дякуем. Скоро ведомость еще на сие небезпечность возмем вашности днем и ночью дати не омешкаемо, покорно просячи, абысте в. м. нам от себе вселякие ведомости пересылали. Затым ласци братерской отдаюся — в. м. зичливый приятель і слуга"¹⁹¹.

Ця традиція зберігалася й надалі. Так, коли козацькі вістунки принесли з Волощини в квітні 1656 року повідомлення про те, що в Семигороді збирається спільне татарсько-угорське військо, аби йти на допомогу шведському королеві, то ця інформація негайно була передана до Москви, щоб її військо стягнулося до Білгорода й було готове до походу на Крим. З свого боку гетьман і старшина збиралися вирушати під Кам'янець, аби угорці й шведи цим містом не заволоділи, бо вони, козаки, за нього дуже багато билися. З огляду на це послано наказ у Ніжинський, Переяславський та інші полки: "Велено їм з усіма людьми зараз іти за Дніпро і збиратися на Росаві. А полтавському полковнику велено для охорони від татар бути якийсь час дома на поготові"¹⁹².

Настільки важливою для Богдана Хмельницького була розвідувальна інформація перед великомасштабними операціями, що він міг погодитися на те, аби в добуванні таких відомостей брали участь і полковники. Наприклад, улітку 1654 року кївського полковника з найдосвідченішими козаками було послано під Корець за язиками"¹⁹³.

Організація широкої розвідувальної діяльності давала можливість гетьману завжди мати під руками глибокий аналіз становища в усіх регіонах. Наприклад, особливо виразно це проглядається з листа Богдана Хмельницького до московського царя від 21 червня 1654 року: "И до атамана кошевого на Запорожье отпустили есмя грамоту, дабы он изымал из Крыму татар и подлинно нам обо всем известил... То ведаем, что му-

¹⁹¹Акты Московского государства.— Т. 2.— С. 369.

¹⁹²Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 1213.

¹⁹³ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 925.

тъяне ляхам не помогут: оне до венгров прислали о помощи. А ныне под Каменцом одни ляхи, другие на поле Глинянском, третие под Дубном, гетман хорунжий Потоцкий, гетман польный Конецпольский"¹⁹⁴.

Своєчасна інформація козацької розвідки дозволяла українському гетьманові оперативно маневрувати збройною силою.

Так, коли навесні 1654 року Богдан Хмельницький одержав з польських та литовських джерел достовірні відомості про те, що кримські татари "за кількадесять тисяч талярів" збираються прийти на допомогу полякам проти Війська Запорозького¹⁹⁵, то він ухвалив рішення зменшити контингент своїх сил, які пообіцяв Олексію Михайловичу послати в Білорусь. У листі до московського царя від 26 травня 1654 року гетьман так пояснював свій крок: "Полку Переяславського с Павлом Тетерою не посылаем для того, что слышим о неприятелях наших ляхах, которые на нас готовятца; тогда велели есмя к нам на сю сторону Днепра перейти полку Переяславскому и иным всем полкам вскоре и велели собиратца, понеже весть нам учинилась, что те ляхи неприятели наши и вашего царского величества, первые на нас ударити хотят"¹⁹⁶.

Про надзвичайну важливість високоорганізованої розвідки в прикордонному регіоні для Війська Запорозького свідчить і той факт, що, приймаючи присягу в червні 1657 року від представників Пинського повіту, козацька старшина добилася, аби в тексті документу не було обійдено увагою й цього питання. Так, пинські делегати давали слово: "Іменем всієї братії зобов'язуємось своєчасно давати знати про всякі неприязні наміри, які будуть відомі на нашій пограниччі, остерігати про все, що могло б заноситись на шкоду України і всього війська і в нічому не ухибити приятельської вірності"¹⁹⁷.

Підбиваючи підсумки, можемо з певністю сказати, що з другої половини XVI — до середини XVII ст. козацька розвідка була важливим інструментом у здійсненні думів старшини Війська Запорозького, допомагаючи розробляти стратегію й тактику майбутніх операцій, вчасно повідомляючи про плани противника.

¹⁹⁴Документи Богдана Хмельницького.— С. 369.

¹⁹⁵Там же.— С. 341.

¹⁹⁶Документи Богдана Хмельницького.— С. 344.

¹⁹⁷Литвинський В. Україна на переломі.— С. 11.

СТОРОЖОВА І ПРИКОРДОННА СЛУЖБА

Сторожова служба в запорозьких козаків виникла з самого початку утворення Січі. Це передусім викликалося необхідністю своєчасно повідомляти про напади татар. Для цього козаки споруджували спеціальні редути, в яких невідлучно жило 50 чоловік. Від кожного редуту на півверстви і не ближче чверті верстви влаштувалися "фігурки" чи маяки з порожніх просмолених діжок, поставлених пірамідою й зв'язаних просмоленими канатами. Зверху були перекладини, з яких звисала пакля, виварена в селітрі¹⁹⁸. Від редутів до "фігур" споряджалося по 2 чи 3 вартових, а в роз'їзди — від 5 до 10 козаків. Редути будувалися один від одного на віддалі 10—30 верств. При появі противника вартові, котрі постійно спостерігали з пірамід за степом, підпалювали паклю, подаючи сигнал, а самі поверталися в редут.

З листа кошового отамана Богдана Микошинського від травня 1586 року довідуємося, що тоді під Таванню козацьку сторожу очолював Криштоф Косинський¹⁹⁹. Козацькі чати (400 чоловік "розставлялися і в дніпрових плавнях навколо Січі, про що згадується австрійським послом Єріхом Лясотою²⁰⁰, а також навколо міст, "щоб жодна людина не прибула і не вийшла без їх відомості"²⁰¹.

Треба сказати, що за втрату пильності козацтво суворо карало свою прикордонну службу. Так, коли взимку 1594 року татари кілька разів нападали на низові землі й відбили дві тисячі запорозьких коней, то прикордонного старшину Семена Корноуха було покарано на горло за те, що "зле стеріг"²⁰². З військових професій, які побутували в козацькому війську, до сторожової служби Ф. П. Шевченко зараховує сторожів, двірників, замкових, дозорців, яких у "Реестре" значиться 42 особи²⁰³. Звичайно, тих козаків, які несли сторожову службу в роки визвольної війни, було значно більше. Під час напруженої обстановки цілі полки стояли на охороні кордонів. Наприклад, у Звягелі взимку 1649 року стояв Лубенський полк: "А было де их казаков всех на заставе в том городе тысячи с четыре"²⁰⁴.

¹⁹⁸ Марков. История конницы. — Тверь, 1887. — Ч. 3. — С. 138.

¹⁹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 182.

²⁰⁰ Там же. — С. 280.

²⁰¹ Listy St. Zolkiewskiego. — S. 60.

²⁰² Антонович М. Студії з часів Наливайка. — С. 19.

²⁰³ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки... — С. 185.

²⁰⁴ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 329.

Про пильну увагу, яку козацька старшина надавала прикордонній службі, свідчить і той факт, що в пунктах угоди Богдана Хмельницького, переданої після Переяславської Ради на затвердження царя, окремо стояло питання про прикордонну цитадель на півдні: "Кодак, город, который есть устроен на пограничью от Крыма, в котором пан гетман всегда по 400 человек там держит и всем их покоит, чтоб и ныне его царское величество как кормами, також и зельем к снаряду изволил построить. Також и на тех, которые за порогами Коша берегут, чтоб его царское величество милость свою изволил показать, понеже трудно его одново без людей оставлять"²⁰⁵.

Сторожова й прикордонна служба була важливою ланкою в структурі Війська Запорозького. Можна стверджувати, що, чітко налагоджена, вона могла протистояти як невеликим загонам орди в степу, так і відділам польської шляхти в періоди повстань проти Речі Посполитої.

ФОРТИФІКАЦІЯ

Уже наприкінці XVI ст. сучасники відзначали вміння козаків битися в укріпленому таборі. В листі одного з шляхтичів від 27 грудня 1595 року вказується зокрема: "Ведучи активну стрілянину, вишикувавши табором військо, Наливайко залишає Могилів, жодної людини не випускаючи з табору для битви, в результаті чого наші нічого не можуть йому зробити, а він завдає нашим людям великої шкоди. З цього Ваша милість може легко зробити висновок, що, не маючи достатньої кількості солдатів, його трудно бити, оскільки в нього велика кількість зброї та людей — на противагу думок, які в нас були поширені, що його загін складається з нікчемних простих хлопів"²⁰⁶.

Маємо свідчення про табір Наливайка й наступного, 1596 року: "Окоп Наливайка знаходиться неподалік Синявки. Він свідчить про потужні війська (повстанців). Козаки таборяться, хоч і малими та однокінними візками, маючи два, три, часом десять візків, але вони міцно з'єднують їх (один з одним), коли роблять табір. Їхній окоп протягається у довжину на чверть української милі, завширшки ж він удвічі менший... А на тому місці

²⁰⁵ Документи Богдана Хмельницького.— С. 325.

²⁰⁶ *Копрєва Т.* К истории движения Наливайко // Истор. архив.— 1956.— № 2.— С. 150—151.

під Сулою, під Солоницею, де його (Наливайка) захопив св. пам'яті коронний гетьман Замойський, довжина табору чверть української милі, тобто половині польської милі... Будки, а в кожній будці по декілька повстанців. То скажу, що Сулу і Удай та інші річки більш ніж на 30 миль очистили (від дерев.— Ю. М.). Цього ніяк не можна було зробити двома тисячами душ...²⁰⁷.

Фортифікаційна майстерність українських козаків відзначалася вже на початку XVII ст. і московськими джерелами. Так, під час штурму Каргопольського посаду 1214 грудня 1612 року запорожці використовували щити з вогнем — вони служили для захисту атакуючих від пострілів, влаштувалися на санях і під час штурму підкочувалися до укріплення. Серед інших прийомів козацтва під час штурму цієї твердині були й так звані "примети", тобто вози з горючими матеріалами (порох, смола), за допомогою яких намагалися підпалити укріплення²⁰⁸.

Тоді ж козаки штурмували Холмогори за допомогою 16 штурмових гуляй-городів і 16 возів соломи і берести, а також віників, облитих смолою²⁰⁹.

Козацький табір під Переяславом 1630 р. був оточений земляними валами і ровами між окремими дерев'яними спорудами, зміцнений між ними рядами скованих возів.

Скажімо, одразу ж по приході під Смоленськ у вересні 1633 року козаки негайно укріпили свій табір між річками Срібною і Скляною за своїм звичаєм важкими возами, на яких встановили свою артилерію. Поляки були здивовані оперативності спорудження табору та його міцністю²¹⁰.

Але водночас козаки не могли залишитися байдужими до того, що московський блокгауз постійно здійснював проти них вилазки з протилежного берега Дніпра. І тоді кільканадцять козаків кинулися із шаблями й рушницями у вересневу воду, перепливши річку під вогнем, захопили й повністю зруйнували укріплення противника²¹¹. Потім під вогнем вони зуміли насипати шанці над самим берегом Дніпра, що зрештою змусило одного московського воєначальника Маттісона відступити до свого головного табору. В ніч з 27 на 28 вересня козаки збудували міст через Дніпро, пе-

²⁰⁷ Мищик Ю. Джерела до вивчення... — С. 56—57.

²⁰⁸ В. Д. Поход казаков в Россию в начале XVII в. // Киев. старина.— 1900.— Т. 69 (май).— С. 263.

²⁰⁹ Там же.— С. 266.

²¹⁰ Антонович М. Козацьке військо у Смоленській війні.— С. 29.

²¹¹ Там же.— С. 30.

ревели гармати, перейшли в кількості 5000 чоловік під проводом Орендаренка, а тоді взяли під обстріл окопи московського війська²¹².

Крім того, в ході бойових дій, коли запорожці здійснювали тривалі рейди вглиб Московської держави, вони влаштовували спеціальні укріплені табори як опорні пункти — так було під Дорогобужем, Калугою²¹³.

Характеризуючи озброєння козацького війська під час повстання Павлока і Скидана, Симон Старовольський зазначає: "Павлок, залишивши в певному добре укріпленому місці спільника повстання Скидана з рештою війська (17 тисяч осіб.— В. С.), сам з 15 тис. вибраними мушкетерами і 8-ма тисячами рядових звичаєм своїм, оточений возами, пройшов в одкрите поле назустріч Потоцькому, маючи більших 8 гармат, щоб напасти несподівано й оточити, бо зрозумів, що перед ним ледве 2 тис. поляків, жодної гармати і, крім того, більша частина їх (поляків.— В. С.) кіннотники²¹⁴.

Коли в козаків не було часу отаборитися возами, вони перед загрозою близької небезпеки спішувалися й, тісно пов'язавши коней, ховалися за ними, тоді супротивник міг наблизитися лише на відстань пострілу²¹⁵.

У XVII ст. вважалося, що на облаштування укріпленого табору "найліпше вживати колоди і дерен". Симон Старовольський уточнює: "У поляків іноді ставлять вози у круг, а у відсутності їх єсть звичка у козаків, що оточені кіннотники замість укріплення зв'язувати у круг коней гуздечками і хвостами, а самі з-поза них б'ються пішки", і додає: "Возами користуються козаки під час бою не старим звичаєм, а для прикриття флангів, щоб не тиснула ворожа кіннота...

Козаки запорожські, коли роблять наскок на Скипю (Кримське ханство.— В. С.), самі з мушкетами, розсипавшись навколо, але в порядку, вози мають усередині. І коли полягає більша сила, вони, поміж ними ховаючись, б'ються нібито із-за стін²¹⁶. Що ж стосується штурму ворожих укріплень, то цей автор зазначав, що козаки, за прикладом древніх римлян, вибирали темну непогоду ніч²¹⁷.

²¹² Там же.— С. 31.

²¹³ Там же.— С. 40.

²¹⁴ Саюсаренко Ф. Польський письменник Симон Старовольський про Запорожське Військо.— С. 9.

²¹⁵ ЦНБ НАНУ.— Рук. відділ.— Фонд 7.— № Спр. 33682.— Арк. 36.

²¹⁶ Саюсаренко Ф. Польський письменник Симон Старовольський про Запорожське Військо.— С. 12.

²¹⁷ Там же.— С. 18.

Маємо всі підстави стверджувати, що вже до 1648 року фортифікаційне мистецтво козацтва досягло високого рівня. І цей досвід широко використовувався в роки визвольної війни. З перших днів повстання Богдан Хмельницький приділяв велику увагу фортифікації. Скажімо, табір на Томаківці являв собою досить велике замкнуте укріплення типу редута з розміром сторін близько 250 x 220 метрів, загальна площа його сягала 5,5 гектара. Ширина валу біля його підоснови становила приблизно 6 метрів, висота — 3, ширина і глибина рову відповідно 6 і 3 метри. Крім того, по всьому валу був виставлений палисад (висота 3—4 метри), в якому прорізали бійниці, а в кутках укріплення влаштувалися місця для гармат. Вхід до укріплення був з північного боку, тут же перекидався міст через рів. З боку ріки, де була пристань для козацьких човнів, подібних входів було кілька²¹⁸.

Особливо славились запорожці оперативністю під час спорудження польових укріплень. Знаючи це, шляхетський полковник Кондрацький як тільки підійшов до Сучави 1653 року, в якій перебували козаки під командуванням Тимофія Хмельницького, висловився за негайний, раптовий напад на них: "Козацьке військо, як тільки викопає собі укріплення, не тільки під такою твердиною, як Сучава, а просто над будь-якою річкою, стає цілком недоступним, в цій хвили вони ще не окопались і, мабуть, не знають про нашу присутність... Але ж тільки вони нас помітять, зараз почнуть копати шанці. Ми повинні впасти на них, поки в них немає укріплень, так раптово, щоб вони й канонади не встигли розпочати..."²¹⁹.

Прикладом блискавичної організації боєздатного козацького табору може служити ситуація на Дрижполі взимку 1655 року, коли за ніч військо неприступно замкнулося: "поставили віз на возі довкола і сіли на місці — без води, без жодної деревини". А через два дні, переконавшись, що на тім полі поляки не зможуть тримати кінноти, козаки, справивши собі добре табір і порядно оточивши його пішо, пішли собі в Україну²²⁰.

Польські гетьмани, захотівши спробувати щастя, вивели своє військо в поле, деякі відділи його пробували наступати на козацький табір, але невдало²²¹.

²¹⁸ *Лемченко А.* Из истории военно-инженерного искусства эпохи воссоединения Украины с Россией // Проблемы совр. архитектуры и ист. наследие Украины. — К., 1979. — С. 118.

²¹⁹ ЛНБ НАНУ. — Рук. відділ. — Фонд Кордуби. — Спр. 13. — Арк. 46.

²²⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 1045.

²²¹ Там же. — С. 1045—1046.

Козацький табір на Дрижполі поляки характеризували так: "Міцний і огнистий, як Мальборк"²²².

Досвід запорожців щодо блискавичної підготовки табору до бою, до речі, часто спричинявся до того, що противник не наважувався наступного дня наступати на нові козацькі укріплення. Наприклад, у липні 1648 року шляхетський воєначальник князь Вишневецький під Константиновим утримався від бою, знаючи, що козаки за ніч добре окопалися, нібито там стояли кілька тижнів²²³.

Подібний випадок трапився і влітку 1649 року, коли литовський князь Януш Радзивілл після важкого бою з полковником Кричевським наступного дня довго очікував, перш ніж підійти до табору свого противника.

У роки визвольної війни повстанці неодноразово використовували подібну тактику-оборону в польових укріпленнях, про що повідомляють очевидці тогочасних подій. Так, Богуслав Машкевич, котрий був у війську ворога українського народу Яреми Вишневецького, так записав у своєму щоденнику про зустріч з полками Максима Кривоноса влітку 1648 року: "Перш, ніж наші хоругви обігнули річку, яку треба було далеко об'їжджати греблею, козаки вийшли в поле і до вечора зуміли побудувати міцний табір. І хоч ми цілу ніч турбували його нападами, та нічого вже не могли зробити"²²⁴.

Ось як описує польська реляція штурм замку Мушурова (неподалік Умані) в квітні 1654 року: "Сильно боронились. Як мали згинуть, так згинули, але і нашим завдали немало шкоди. У нас забито чотирьох хорунжих; господаря волозького двох, кількох постріляно, товариства ріжного побито і постріляно. У нас тільки двох товаришів і кілька челяди, але не тяжко, трохи й мені в руку дісталось з луку. Але найбільш били нас дрючками, "спустками"; коли наші приступали під замок, не одному засвітило в очах. Сокирками, косами, чим могли, кидали через паркан і багато наших калічили. Бо самопалів їм набивати не багато прийшлося — через відважний наступ наших. З луків через діри калічили наших згори, поки ми повідстрілювали від палісаду"²²⁵.

²²² *Michalowskiego J.* — S. 747.

²²³ *Документы об освободительной войне...* — С. 87.

²²⁴ *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.* — С. 426.

²²⁵ *Грушевський М.* *Історія України-Руси.* — Т. 9. — С. 881—882.

За свідченням польських сучасників, особливою відвагою прославилися оборонці подільської фортеці Буша. Шість тисяч мешканців цього містечка, засівши в неприступних замках, мужньо відбивали штурми шляхти, під час яких багато загинуло її офіцерів, а сам Чернецький був поранений у ногу. Його заклики до обложених здатися не справляли на них впливу. Польського парламентаря виштовхали з фортеці, а нападаючих постійно вибивали із зайнятих ними позицій. І, лише підпаливши дерев'яні укріплення, Чернецький зумів узяти місто, яке, згинувши у вогні, не здалося²²⁶

Таку спритність і відважність козаків при захисті табору відзначав і французький інженер Боплан, котрий за дорученням уряду Речі Посполитої будував козацьку фортецю на Дніпрі. Він, зокрема, писав: "... правдиво й те, що сто козаків під прикриттям таборів не лякаються тисячі поляків або навіть більше, ніж тисячі татар..."²²⁷

Ця висока оцінка — не випадкова, оскільки запорожці здавна, вирушаючи в похід, крім рушниці та запасу харчів, повинні були мати сокиру, косу, лопату і все потрібне для того, щоб насипати вали. В тій же реляції про згадану вже битву під Лоевом зазначалося: що "кожний при сідлі мав лопату". Папський нунцій Іоганн Торрес у своїх повідомленнях з Варшави в роки визвольної війни стверджував, що козак воює "стільки ж мушкетом, скільки мотикою чи лопатою: їх він має на одному держаку, вони завжди прив'язані до пояса, ними він насипає землю і робить укріплення проти кінноти серед безконечних рівнин свого краю"²²⁸. Проти кінноти ворога застосовувалися також дошки з набитими цвяхами і шипирогульки, які розкидалися перед укріпленням козацьким табором.

Під час оборони укріплень козацтво намагалось якомога повніше використовувати природні фактори. Так, у січні 1655 року, коли поляки підступили під Умань, то виявили, що оборонні вали міста були задалегідь облиті водою і обмерзли блищали на сонці, як скло. Ветерани — найманці з шляхетського війська — порівнювали цю цитадель з прославленою тоді голландською фортецею Бреда.

Не вдалося цього разу полякам і запалити місто: обкладені мокрими ряднами дахи будівель гасили запалювальні кулі²²⁹.

²²⁶ *Michalowski J.* — S. 732.

²²⁷ *Боплан Г.* Описання України. — С. 71.

²²⁸ *Жерела...* — Т. 14. — С. 96—97.

²²⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 1042.

Якщо козацьким укріпленням загрожувала небезпека, в бойовій готовності перебували тоді всі їхні мешканці. Так, московські послы Стрешнев і Бредихін свідчили в грудні 1653 року: коли вони підїхали до Кам'янки, то застали місто замкненим, а всю людність на сторожі. Козаків з рушницями було небагато, а інші разом з міщанами мали на озброєнні сокири, рогатки й палиці²³⁰.

Успішно використовували українські повстанці московські "гуляй-городи". За описом іноземного мандрівника Флетчера, "гуляй-городи" склалися з двох дерев'яних стін, що захищали атакуючих як спереду, так і ззаду; відстань між стінами дорівнювала трьом ярдам, в них були зроблені отвори, в які вставляли дула гармат і пищалів. "Гуляй-город" возили за військом, розібравши на складові частини і поклавши на вози. Ставили "гуляй-городи" дуже швидко, не застосовуючи при цьому ніяких інструментів²³¹.

Ці фортифікаційні споруди козаки широко використовували під час штурму Бара, Замостя, Збаража. Під Збаражем, наприклад, Богдан Хмельницький наказав виставити шістнадцять великих "гуляй-городів, які були схожі на рухомі замки, складені з товстих зв'язаних колод, що розміщувалися на колесах.

До речі, всі сучасники одноставно відзначали високу фортифікаційну майстерність козаків під час облоги Збаража 1649 року. Для взяття його було підготовлено чотириста спеціальних штурмових драбин, кожна з яких несло по двадцять чоловік. Крім того, численні повстанці швидко оточували шляхетське військо суцільними окопами, висипаючи перед ними високий земляний бруствер. За кілька днів козацькі шанці були вже так близько від укріплень противника, що атакуючі могли спеціальними гаками стягувати з валів Збараської фортеці до своїх окопів окремих безпечних жовнірів²³². Потім повстанці насипали свої земляні вали висотою в два списи, викотили на них гармати і почали обстрілювати з них обложених.

Деталізує ці козацькі дії щоденник обложених шляхтичів у Збаражі:

"7-го по 16-те (серпня.— В. С.). Всі ці дні козаки рили шанці. В них вони розмістили гармати і стрільців з яничарками і самопалами. З гармат нас не тільки на полі в таборі, але й під

²³⁰ Там же.— С. 721.

²³¹ *Середонин С.* Известия иностранцев о вооруженных силах Московского государства в конце XVI века.— СПб., 1891.— С. 29.

²³² *Петельс П.* Історія війни козаків проти Польщі.— К., 1960.— С. 83.

самими валами в палатках намащували. З цих шанців під валом покійного п. Вишневського, нашого товариша, і п. Ратовського, ротмістра Й. м. п. коронного хорунжого, вбили. Про інших не пишу, оскільки мені не переписати їхні імена і на чотирьох аркушах.

З 15-го серпня козаки підкопалися вже під наш окоп так близько, що чотири наші вози з валів гаками стягнули і через наші ж бійниці так багато наших постріляли, що з 100 драгунів тільки 18 драгунів залишились. Різні фокуси викидали — то палаючі мазниці на нас кидали і в'язки смоли, то ланцюгами били, не даючи підступитися до бійниць.

Таке відбувалося аж до 21 серпня²³³.

Велику увагу приділяли козаки і спорудженню постійних укріплень, які служили водночас і укриттям для населення. На території України від річки Случ до кордону Московської держави в середині XVII століття нараховувалося понад двісті таких укріплених пунктів. Диякон Павло Алепський, котрий у 1654 році супроводжував до Москви антіохійського патріарха Макарія, так описував українські укріплення: "Кожне місто неодмінно має три дерев'яних стіни, що утримуються в справності. Зовнішня зв'язана з окремих частин (очевидно, палісадник чи тин), щоб кіннота ворога не могла ввірватися; два інші, з ровами між ними, знаходяться в середині міста. Неодмінно є фортеця з гарматами, тому коли жителі будуть переможені противником, котрий проникне через усі три стіни, то вони зможуть відійти у фортецю і в ній оборонятися. Біля міської стіни знаходиться велике озеро, яке нагадує величезний рів, і дорога через нього проходить по вузькому мосту. Під час великої загрози міст руйнують і тому не бояться ворога"²³⁴.

Перебуваючи в Умані, Павло Алепський бачив три укріплення. Третє з них представляло собою величезну дерев'яну цитадель на підвищенні і яку саме будували по-новому: "копають рови, зміцнюють надійними баштами і постачають гармати"²³⁵. Високо оцінив Алепський і фортифікаційні споруди Богуслава, Трипілля, Обухова, Василькова, Басані, Бикова, Прилук, Красного Колядина²³⁶.

²³³Документи об освободительной войне... — С. 259.

²³⁴Алепский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария.— С. 18.

²³⁵Там же.— С. 22.

²³⁶Там же.— С. 36.

Детальні описи оборонних споруд дають також відписки московських агентів, котрі брали участь у приведенні українського населення до присяги на вірність цареві. Скажімо, навколо Білої Церкви — дві лінії палісаду. На довшій, зовнішній — 4 башти з ворітьми для проїзду, а 4 — глухі, а на внутрішній лінії — одна башта з ворітьми, а друга — глуха. До тих же двох оборонних ліній прибудовано невеликий замок з подібним палісадом, у ньому влаштована одна башта з ворітьми, а ще три — глухі. Навколо міста у баштах і на стінах розміщувалося 20 гармат різного калібру — від напівгривенки до 5 гривен. Крім того, в 3 складських приміщеннях зберігалось ще 84 гармати, серед яких були і зіпсовані, а також 3500 залізних куль, 47 пудів пороху в 3 діжах і 15 пудів селітри²³⁷.

По периметру оборонної стіни в Ставищі було 2 башти проїзні (одна з вартовою вишкою), 2 глухі, а двоє воріт прямо в стіні. До неї прилягав невеликий замочок з такою ж оборонною стіною і з двома баштами — проїзною і глухою. З артилерії виявилася лише одна гармата справною — мідна, калібром 3 гривни, а дві — залізні — покованими. Із наявних боєприпасів зафіксовано 4 пуди олова та 50 пудів пороху²³⁸.

У Боярці та Фастові, котрі також відносилися до Білоцерківського полку, у фортифікаційних спорудах нараховувалося відповідно 11 і 10 гармат²³⁹.

До високих зразків військово-інженерного мистецтва треба віднести і влаштування козаками переправи через багнисту місцевість під час їхнього виходу з табору під Берестечком у 1651 році. У першу ніч українські повстанці поклали на болото вздовж наміченого напрямку переправи свої піки в п'ять рядів на відстані шести вершків (приблизно двадцять сім сантиметрів) один від одного. При стикуванні кінців пік з них утворилися ніби повздовжні лаги на всій відстані переходу через bagno. Перекочуючись з боку на бік по прокладених піках, група найдосвідченіших козаків непомітно перебралась через болото. На раник останні сміливці з тих, що перебралися таким чином через непрохідну багнисту перешкоду, забрали з собою піки.

Цей передовий загін відтіснив від болота сторожу противника, і вже наступної ночі повстанці під командуванням Івана

²³⁷Акти ЮЗР.— Т. 10.— С. 781—790.

²³⁸Там же.— С. 790.

²³⁹Там же.— С. 797.

Богуна розпочали організацію небаченої досі переправи²⁴⁰. Вона являла собою гатку шириною два-три метри, складену зі стовбурів дерев, зверху яких лежали дошки і колоди з розібраних хат і водяного млина, частини возів, сідла. Дерево перекривав різний хмиз, одяг. Ця споруда скріплювалася вертикально вбитими великими кілками²⁴¹. Такими переправами за одну ніч з оточення вийшла багатотисячна армія.

Козацька фортифікація була важливим елементом Війська Запорозького, це мистецтво примножувалося кращими методами, запозиченими з армій сусідніх країн, застосовувалося у великих масштабах. Воно, звичайно, займало гідне місце в Європі.

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Упродовж багатьох століть залишаються незмінними правила ведення війни. Вважається, що кожний великий полководець, який створив нову епоху у воєнній історії застосуванням нових комбінацій, є винахідником нових матеріальних засобів або перший знаходить правильний спосіб застосування нових засобів, винайдених до нього. І якщо розробку віськового мистецтва другої половини ХІХ ст. приписують Наполеону, то не треба забувати, що французький імператор дуже уважно вивчав військове мистецтво, українського козацтва, те військове мистецтво, про яке в належному обсязі згадують не всі наші вітчизняні підручники з історії військового мистецтва. Чому ж тоді Наполеон-Бонапарт, готуючись до походу в Росію, на початку 1811 року замовляє своєму офіційному публіцистові з міністерства закордонних справ Лесюру детальну працю про історію козаків? Чому, переправившись уже за Віслу в березні 1812 року, імператор Франції так цікавиться ходом підготовки цієї книги? І коли йому доставляють коректуру її напередодні Бородінської битви, він уважно знайомиться з нею впродовж усього свого перебування в Москві²⁴².

²⁴⁰ Олейниченко В. Военное и военно-инженерное искусство в освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. // Военно-инженер. журнал.— 1954.— № 1.— С. 34.

²⁴¹ Свейшиков И. Раскопки на месте Берестешкой битвы // Археограф. открытия 1971 года.— М., 1972.— С. 394.

²⁴² Борщак І. Наполеон і Україна.— Львів, 1937.— С. 79—80.

Наполеона цікавила військова майстерність українського козацтва, за еволюцією якої свого часу стежила вся Європа, і можливість використати її на величезних просторах Російської імперії своєю армією. Чим же вона привертала увагу спеціалістів? Очевидно, своєю самобутністю передусім, бо в своєрідних умовах вона формувалася.

У складних історичних обставинах, які склалися для українського народу після XIV століття внаслідок агресії Польщі та Великого князівства Литовського, тільки власна збройна сила могла забезпечити відродження своїх державних інституцій. З останньої чверті XV століття необхідність створення власних збройних сил диктується і грабіжницькими набігами турецько-татарської орди, яка спустошувала українську землю, щорічно забирала в полон десятки тисяч мирного населення. І тоді історична необхідність покликала до життя запорозьке козацтво, що своєрідну суспільну організацію, витворену українським народом для свого захисту. Закладена князем Дмитром Вишневецьким перша відома нам Запорозька Січ стала прообразом тієї християнської козацької республіки, яка задовго до Великої Французької революції проголосить демократичні права і свободу. Військове мистецтво українських козаків викристалізувалося в різних аспектах збройної боротьби. Передусім у відсічі турецько-татарської агресії, яка постійно супроводжувалася жорстоким кровопролиттям. Саме дніпровська вольниця була у цій боротьбі авангардом, саме на неї із сподіванням звертала погляди вся Європа, що тремтіла перед грізною силою Османської імперії. Важкі битви з арміями турецького султана і кримського хана мобілізували внутрішні сили України; досвід, одержаний у цих битвах, сприяв зростанню військової майстерності всього народу.

Та військове мистецтво Війська Запорозького вдосконалювалося не лише в боротьбі зі степовою ордою. Передові прийоми бою козацтво переймало й відшліфовувало, воюючи в складі війська Речі Посполитої або будучи найманим різними монархами.

Велику роль відіграло українське козацтво, перейшовши в 30—50-х роках XVII століття значною кількістю на службу до Московської держави, — не тільки захищаючи південні рубежі, а й освоюючи великі, досі незаймані простори. Взаємодія з донськими козаками в південному регіоні, як і спільні морські походи з ними, також збагачували військове мистецтво українського козацтва.

Так, відома широкомасштабна операція, коли московський воєвода Адашев і український князь Вишневецький для відвернення уваги турецького флоту завдають 1559 року удар по Криму у двох напрямках: з боку Дніпра — загоном московських стрільців і запорозьких козаків загальною чисельністю до 8000 осіб, а з боку Дону — загоном Вишневецького, до складу якого входило близько 5000 донців і запорожців²⁴³.

Ознаки широкого маневрування видно вже і в часи Наливайка та Лободи, хоч вони використовують його пасивно²⁴⁴. Але вже за Петра Сагайдачного ми бачимо перші ознаки штучного маневрування з метою "дістати найзручніше становище перед збройним розв'язанням операції, що осібно підкреслюється тими демонстраціями, які він провадив перед штурмом Кафи²⁴⁵. Штучне маневрування особливо прогресує при гетьманові Маркові Жмайлу, коли він пересуває ар'єгарди під час Куруківської операції, чим ставить поляків у дуже незручне становище²⁴⁶. Ще з більшим успіхом застосовується ця тактика Тарасом Федоровичем у 1630 році, котрий висилкою невеликих загонів намагається розтягнути польські сили, дезорієнтувати шляхетських воєначальників. Так, коли Лящ погнався за відділом козаків, який ішов на чати, але сам не зміг з ним справитися, то попросив допомоги в Конецьпольського. Цей поспішив з 2000 жовнірів йому на допомогу, але по дорозі натрапив на інший козацький загін, що забарикадувався в якійсь "шопі" і завзято боронився до останнього. До полону потрапив лише один поранений сотник. Ця запекла оборона скувала шляхетські сили, а тим часом Тарас Федорович, одержавши про це відомості, зумів негайно використати нагоду і кинувся на ворожий стан. Розгорілася вперта битва, під час якої козакам пощастило не тільки вдертися в чужі шанці, а й захопити кілька гармат (три найбільших і дві гаківниці) і перетягнути до свого табору²⁴⁷.

✓ Як і традицію штучного маневрування, до особливостей козацького військового мистецтва треба віднести швидке влаштування укріпленого табору безпосередньо під час бойових дій. Козацький табір під Переяславом 1630 року, як через три роки

²⁴³История военно-морского искусства. — М., 1953. — Т. 1. — С. 138—139.

²⁴⁴ЦДАВОВ України. — Фонд 3947. — Оп. 1. — Спр. 5а. — Арк. 4.

²⁴⁵Там же. — Арк. 3.

²⁴⁶Там же. — Арк. 4.

²⁴⁷Антонович М. Переяславська кампанія 1630 р. — С. 29.

і під Смоленськом, був оточений земляними валами і ровами під окремими фортифікаційними спорудами, зміцнений між ними рядами скованих возів. Зокрема, про табір під Смоленськом зазначалося, що він був обладнаний за один день, що здивувало очевидців²⁴⁸.

Враховуючи особливості місцевості, яка, як правило, була відкритою, українське козацтво почало використовувати вози для захисту своєї піхоти від польської кінної армії. З часів Жижки вони використовувалися в Європі "не лише як транспортний засіб і як нерухоме табірне укріплення, але також у формі рухомого табору, який давав його війську захист у поході й сховище під час відступу перед неприятельською атакою, і нарешті також відомі наступальні можливості, особливо коли оперативне значення возової фортеці незвично зросло завдяки застосуванню багатой артилерії і коли кіннота своїми особливими, тільки тепер належним чином використаними якостями значно збагатила її тактичну програму. Цим самим і піхоті дана була можливість сподіватися на захист возової фортеці, якщо доведеться відступати, і наважитися на прямий наступ на броньованих рицарів у чистому полі"²⁴⁹.

У зв'язку з цим треба підкреслити, що характер головного гуситського тактичного елемента — возів, що з успіхом використовувався козацтвом, призводив досить часто до того, що захист завжди був першою стадією запорозьких битв. І лише після того, як неприятельський наступальний дух можна було вважати захитаним, починав атаку оточений табір. Але цим характеризується період до Хмельниччини.

Особливими бойовими якостями вирізнялася козацька піхота. В бою — стрій глибоких чотирикутних колон, хоч це не було обов'язково, бо залежало, звичайно, від місцевості й обставин. Наступала вона розстрільною лавою, використовуючи складки місцевості. Як правило, українська піхота вигравала бій сама, без важкої кінноти, що в інших тогочасних військах було справою неможливою і нечуваною. Не маючи такого бойового тарана, яким у тодішній тактиці була важка кіннота, українське військо перекладало її завдання на піхоту²⁵⁰.

²⁴⁸Гам же. — С. 23.

²⁴⁹Урбикс Р. Гуситское военное искусство и Европа. — С. 12.

²⁵⁰Тишковскі К. Козаччина в Московських війнах Жигимонта III. — Львів, 1935. — С. 9.

У польських джерелах досить часто зустрічаємо вказівки на те, що українські козаки краще готувалися до бойових операцій. Наприклад, аналізуючи свою невдачу під Охматовом узимку 1655 року, шляхтичі зазначали: "Неприятель не так вивабрався на війну! Хмель мав піхоти 60 тисяч і 60 гармат, пороху 300 бочок, а других 300 лишив у полі. А тепер, як прилучив уманських козаків і втікачів, буде їх 100 тисяч"²⁵¹.

Численні факти засвідчують, що досить часто козацтво йшло в атаку "лавою". Головним завданням при цьому (в чому і полягала особливість військового мистецтва запорожців) було оточити ворога, завдаючи ударів з флангів і тилу. Перед цим здійснювалася артилерійська підготовка. Кілька годин шквального вогню руйнували бойовий стрій ворога (іноземні наймані війська в той час шикувалися в кілька рядів), після чого козаки фронтальною атакою кидалися в зроблений артилерією прохід, діючи ручною зброєю.

Запорукою успіхів козацької атаки була, як правило, рішучість і нестримний натиск. Зокрема, ця тактика себе повністю виправдала під час штурму такої міцно укріпленої фортеці, як Бар на Поділлі. Шляхтич Лукаш Мясковський, вказуючи на це, зазначає: козаки "стріляючи на ходу, ввірвалися в Чемериське містечко (Чемериси Барські.— В. С.) через ворота і швидко оволоділи ним.

Бідолаги німці весь час билися, як відважні рицарі, одні з них, відстрілюючись, відходили по мосту, зруйнувавши його за собою, інші — уплав, прямуючи до Ляцького міста.

У середу і четвер прибуваючі козацькі полки вирили навколо міста окопи, поставили палісад і гуляй-городи.

В четвер наші, влаштувавши вилазку, відняли в них червону корогу.

В п'ятницю ранком опустився такий туман, що неможливо було бачити один одного. Під його прикриттям козаки почали з усіх боків штурм.

Наші зосередили всі свої сили на гатті біля млинів, де не було валу, а тільки нікудишній тин. Тут козаки за допомогою зради русинів з криками почали наступати, оточуючи нас з боку замку від Замкових та Іванівських воріт, де наших було небагато і захист слабкий. Селяни через глибокі рови і вали по драбинах, по сучкуватих обтесаних колодах, якими вони, при-

²⁵¹ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 1046.

ставивши їх до дубів, вибирають голубів і кречетів, вилізли на вали і в тил нашим під замком зайшли...

Нарешті, в результаті зговору частини русинів, що перебували в замку, козаки вночі перескочили через рови..."²⁵².

✓ Українська тактика облоги — повна ізоляція від підсилоків і штурм; удари по слабких місцях укріплень, закидання всередину розжарених ядер і запалених стріл. Коли це не вдавалося — постійна облога: на віддалі 600—800 метрів сипали високий вал, з якого обстрілювали укріплення з гармат. Від цього валу йшов підкоп під охороною дерев'яних щитів, що оберігали від куль. На віддалі 300 метрів насипали другий довкružний вал. Третій — безпосередньо перед твердинею, і у відповідний момент йшли на штурм, засипаючи землею рови²⁵³.

Цю тактику українського козацтва згодом перейняли і в польській армії, хоч треба підкреслити, що вона в таких обставинах послуговувалася саме запорожцями. В Європі в другій половині XVII ст. тактику висипання потрійних валів при здобутті фортець застосував французький фельдмаршал Вобан, що зробило там переворот у фортифікації. При цьому ніхто не згадав, що українські козаки за кілька десятиків років користувалися вже таким прийомом²⁵⁴.

✓ Характерним у наступальній тактиці козацтва було і те, що воно намагалося після захоплення важливого в стратегічному відношенні населеного пункту створити з нього міцну базу для ведення подальших операцій. Наприклад, в одному з шляхетських листів у липні 1648 року повідомляється, що "те поганство взяло Костянтинів і влаштувало там собі військовий табір, звідки в різні боки посилають загони. Їх 50 тисяч, регіментарем над ними Кривонос"²⁵⁵.

І ще на одну своєрідність козацької стратегії треба звернути увагу. На Заході здобували кожну твердиню — без огляду на потребу і втрати. Запорожці тільки тоді здобували, коли цього вимагала стратегічна чи тактична потреба (знищення живої сили ворога, створення опорного пункту, захоплення великих запасів зброї, боєприпасів, продовольства, фуражу)²⁵⁶. Коли ж обстановка не дозволяла втягуватися в тривалу облогу — прохо-

²⁵²Документи об освободительной войне... — С. 101.

²⁵³Тишковскі К. Козаччина в Московських війнах... — С. 12.

²⁵⁴Там же.— С. 12.

²⁵⁵Документи об освободительной войне... — С. 93.

²⁵⁶Там же.— С. 12.

дило мимо, залишаючи інколи невеликі загони для блокади фортець. Головне було — швидко досягти основної мети.

Така методика ведення воєнних дій чітко проглядається в листі Богдана Хмельницького до наказного гетьмана Івана Золотаренка на Білій Русі в червні 1655 року; "... уведев силу добрую, не замешкав курниками, так как прошлого году, просто потребно итти там, где голова, или если б где особено какие полки неприятельские стали. Понеже и прошлого лета много бы доброго исправилось, когда б около тех курников не замешкались, а то мало что доброго исправилось, только людей как из войск его царского величества московских, так и из наших потеряли"²⁵⁷.

Запропонувавши, аби Іван Золотаренко передав цю думку й тому московському бояринові, котрий прийде з військом для спільних дій, гетьман радить, "чтоб без задержанья просто с вашею милостью на неприятеля шли, чтобы уже сие лето даром не изволоклося. А около Быхова оставь ваша милость, пересмотря пехоту, и велеть около ворот окопать, а сам ваша милость там и людей не теряй и не мешкав, Бога на помощь призвав, промышляй ваша милость, над головою, а с хвостом бы уж удобей"²⁵⁸.

Так діє Богдан Хмельницький і сам. Наприклад, коли у серпні 1655 року під Кам'янець "пришедши и город осадя, над ним промышлять хотели есмя, только розсудя, что на приступах людей ратных не потеряют, а особно послыша, что гетманы корунные войска збирают а подо Львовом и Глинянами, так к ним, как голова, ис под Каменца со всеми вашего царского величества ратми прямо под Львов и Глиняны... пошли есмя"²⁵⁹.

За словами наказного гетьмана Івана Золотаренка, облягати укріплену твердиню — все одно, що тримати змію за пазухою²⁶⁰.

Разом з тим необхідно зазначити, що наявність у козацькому війську в період Хмельниччини, скажімо, великої кількості піхоти в багатьох випадках стримувала швидкий, рішучий наступ через малорухомість війська. Наприклад, за свідченням козака Мартина з Мени, полк Головацького проходив у вересні 1648 року "по півтори милі в день"²⁶¹. За підрахунками Ю. Мици-

²⁵⁷Документи Богдана Хмельницького.— С. 430.

²⁵⁸Там же.— С. 430.

²⁵⁹Там же.— С. 442.

²⁶⁰Акты Московского государства.— Т. 2.— С. 385.

²⁶¹Документы об освободительной войне... — С. 151. Мається на увазі польська миля, яка більша морської.

ка та І. Стороженка, денний перехід війська Богдана Хмельницького в початковий період повстання сягав 35—40 кілометрів за годину²⁶².

Своєрідна тактика використовувалася и при обороні твердинь. Так, коли польський гетьман Потоцький весною 1654 року підступив до Умані і послав ультиматум його захисникам, Іван Богун, не відповідаючи, "вивіз людей і військо з двох частин міста і зачинився в третій, при замку, маючи понад 15 тисяч війська. В "Старій Умані" теж пробували боронитися, але уступилися, коли Чернецький наступив з драгонією і з кільканадцятьма корогвами легкої кінноти. Старий Потоцький поставив там драгонів і полк Потоцького-молодшого, а інше військо розложив по хуторах і чекав відповіді від козаків. Але вони, не забуваючи свого звичаю, замість відповіді зробили в замку вилазку в поле. Польське військо кинулось і погнало їх назад, тоді вони зробили другу вилазку і запалили місто, де розложено драгонію. Після того старий Потоцький вивів військо в поле і до півночі чекав, що може казаки захочуть вийти і щось спробувати"²⁶³. Але, не дочекавшись, відійшов до Кочубіївець.

Цю розповідь Потоцького суттєво доповнює анонімна реляція: "Перед самим вечором вдарили з гармат (козаки. — В. С.), комонник з великим криком висипав весь з міста і вкрив поле під валами. Наші полки, що були на сторожі, і ті, що на фільварках, відогнали їх аж до брами. Але піхота (козацька) відстрілювалася з валів на наш полк. Коли разом вся (козацька) піхота через стан посунула так, що зайшла нам в тил, а ті, що під час денних вилазок закралися до дальшого міста, захопили чимало коней і челяді. Тут хоругов п. воеводи браславського якнайскоріше в поле: нас лише кілька хоругов зісталось, ніщо, щоб дати (козакам) відсіч від міста. Але такого великого натиску ми не могли витримати, особливо тому, що немало з товариства і челяді скочило в поле за полковничою корогвою, а так прийшлося нам ретируватись до коней, що за дві улиці стояли. Не багато ми їх на квартирах застали, бо кожен, догнавши коня, якнайскоріше тікав в поле. Мені самому ледве один тільки підїздок під багажем лишився — і то я свого пахолка з нього скинув. Ледве вдалося з-під того огня вирятуватись, бо густо стріляно. Коли неприятель наново забрав місто, всі вози наші

²⁶² Мищик Ю., *Стороженко І. Засвіт встали козаченьки.* — Дніпропетровськ, 1990. — С. 44.

²⁶³ *Грушевський М. Історія України-Руси.* — Т. 9. — С. 879.

лишилися там, коні і челяді немало — нашої з різних інших хоругв, тому що ми лишилися до останку, думаючи, що нам допоможуть тримати місто, а вийшло инакше”²⁶⁴.

Літописець Величко додає, що “гетьман Потоцький, значний штурм припустив до міста, по за одну годину стративши в оном до 7 тисяч війська польського, одвернув зо встидом од Умані”²⁶⁵.

Проте козацька старшина використовувала такі вилазки під час оборони укріплених замків обережно. Наприклад, у той же час польські воєначальники намагалися виманити загони полковників Носача і Зеленського подалі від Браслава, аби відрізати значні козацькі сили від міста. Одного дня шляхетський старший Шемберк зі своїм полком робив засідку, а інші ворожі відділи пробували виваблювати на відкриту місцевість. Однак, маючи відомості від своєї розвідки про заготовлену пастку, козаки лише перестрілювалися, а потім вчасно відійшли під оборону міських мурів²⁶⁶.

Іван Богун при обороні міст викорисовував й іншу тактику. Так, коли в грудні 1654 року розвідники польського воєначальника Чернецького донесли, що брами Браславля відкриті, а на стінах сторожі зовсім немає, то той цьому не повірив. І справді, як тільки шляхетські підїзди появилися під містом, їх зустріли густою стріляниною самопалів, а потім і з гармат. Очевидець зазначав, що “піхоти по валах, як очерету”, і кінне військо наготові²⁶⁷.

Якщо говорити про ці здобутки козацького військового мистецтва, то водночас необхідно погодитися із зарубіжним дослідником М. Колодзінським: “Боротьба, що її вів український народ без жодної державної підтримки, гнаний тільки інстинктом самозбереження, не приносила до козацьких повстань, а головню до Хмельницького, помітних політичних успіхів для українського народу. Якщо б хтось у той час зумів був зібрати в одне всю ту енергію, запал, посвяту та одчайдушну відвагу, що її зужиткував наш народ упродовж століть від упадку Києва до Хмельниччини на щоденну оборону свого майна й на життя своїх зимівників від татарських загонів, то не тільки не залишилось би знаку від кримських татар, а козацький флот напевно заткнув би хрест на святій Софії у Візантії.

²⁶⁴ Там же.— Т. 9.— С. 881.

²⁶⁵ Величко С. Сказанне о земле козацкой.— С. 97.

²⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 882.

²⁶⁷ Michałowski J... — S. 733.

Українське козацтво здивувало світ своєю бравурою. Однак всі ті партизанські бої впродовж століть, всі ті підїзди, напади, оборони й засідки не принесли Україні значної політичної користі до Хмельниччини. Україна належала тоді політично до Польщі, і наші воєнні здібності і безіменні подвиги йшли здебільшого на конто польської історії. З тих часів залишилася традиція славних діл поодиноких отаманів, але це не державницька традиція в повному значенні"²⁶⁸.

Видатний вклад у розвиток українського військового мистецтва вніс новий козацький старшина Хмельницький, про якого француз Лєсюр так пише для Наполеона-Бонапарта: "Ніколи козаки не мали вождя, якого можна було б рівняти з Хмельницьким. Розумний, освічений, далекозорий, обережний у раді, відважний у битві, він звик витримувати найбільшу втому, невичерпний у втратах і засобах, активний у перемозі, гордий у поразках, іноді засліплений долею і завжди великий твердістю характеру, варварської поведінки супроти ворогів, але справедливий і великодушний для своїх товаришів. Він бажав надати козакам дисципліну, зробити з них націю, дати їм закони, приготувати їх до того, щоб були нацією, яку певно зробив би незалежною, якщо вона була б здатна до цього"²⁶⁹.

За Хмельницьким зросло й надалі розвивалося військово мистецтво українського народу. В боях козацьке військо, як правило, діяло енергійно, маневрено. Злагоджено взаємодіяли різні роди армії, тактика наступу характеризувалася завданням одночасних ударів по противнику з флангів, тилу і засади. Дальшого розвитку набули стратегія і тактика артилерії, її організація і матеріальна база. Помітно зросла майстерність кінноти, ще досконалішою стала інженерно-фортифікаційна справа, на рівні вимог перебували сторожова і прикордонна служба, розвідка. Справлялися зі своїми обов'язками і медики.

Крім усього цього, важливим для нас є те, на що справедливо вказував М. Колодзінський: "Хмельниччина є доказом бойової спроможності українського народу. Це був єдиний момент у нашій історії, коли весь народ стояв під зброєю. Бо якщо взяти до уваги той факт, що Хмельницький виставляв 1649 року понад 300 тисяч війська, крім залог по містах і тих, хто був зайнятий виготовленням пороху, зброї, випасом худоби для війська, а

²⁶⁸ Колодзінський М. Українська воєнна доктрина.— Торонто, 1957.— С. 42—43.

²⁶⁹ Борщак І. Наполеон і Україна.— С. 85.

також постачанням продовольства, то без зайвого перебільшення можна стверджувати: за Хмельницького буквально весь двомільйонний народ України брав участь у війні проти Польщі. Це була війна цілої нації проти ворога. Таку війну два століття тому вела французька революція. Таку армію, яку мав Хмельницький, виставляли лише найсильніші імперії та їх вожді.

Битви Хмельницького належать до найбільших у світовій історії, а щодо числа військ, впроваджуваних у бій, можна ставити Хмельницького нарівні з Ксерксом, Батием, Тамерланом чи Наполеоном, дарма, що таке порівняння може залякати наших поміркованих політиків і військовиків²⁷⁰.

Армія середньовіччя, до речі, як правило, була невеликою. Вважалось, що найбільша кількість військ, яку може лише бажати полководець, це 40000 чоловік; такої кількості досягала армія, з якою Густав-Адольф вторгся в Німеччину (з усіма одержаними ним підкріпленнями); майже в усіх битвах Тридцятилітньої війни брали участь армії меншої кількості. Тільки один Валленштайн умів часом збирати під свої прапори до 100000 чоловік, хоч і не в зосередженому порядку²⁷¹.

Запровадженням кінної артилерії Хмельницький випередив Західну Європу на 100 років, де вона була введена при Фрідріху II²⁷².

Але, щоб дати комплексну оцінку заслуг Богдана Хмельницького в розвитку військової справи, маємо згадати і слушні думки генерального хорунжого Генерального штабу Української народної Республіки Всеволода Петріва, зокрема про пріоритет будівничого козацької держави у використанні передових прийомів під час широкомасштабних операцій. Він пише: "Пригадаємо, що в ті часи аж до Великої Французької революції (1793 р.) Європа мала армії найманців або вербункові, та лишень Швецька армія могла рахуватися наближаючоюся своїми поселеними контингентами до типів армій загального обов'язку. Найближчі до України сусіди Польща та Москва мали армії виразно феодално-середньовічного типу, що склалися з класово-обов'язаних з великим додатком наймано вербункових контингентів. Характер преславного "Посполитого рушення" Польщі настільки яскраво змальовується численними щоденниками та спога-

²⁷⁰ Калодзінський М. Українська воєнна доктрина.— С. 44.

²⁷¹ Меринг Ф. Очерки по истории войн и военного искусства.— С. 127.

²⁷² Касовский В. Опыт изучения войн Богдана Хмельницкого.— С. 153—154.

дами того часу, що немає ніякого сумніву до оцінки тієї армії, що складається на 40 % найменше за хоругов, набраних по найму певними магнатами, на 20 % із кварцяних, теж найманих хоругов, і лише на 40 % із посполитих класових шляхецьких, що ставляться з обов'язку. Москва лише під час боротьби з татарами спромоглася на армію всенародного типу, а далі навіть у боротьбі за своє існування, в "смутну епоху", оперувала напіввербунковими, напівкласовими військами, бо нічим іншим не можна рахувати її рейтарські, стрілецькі полки і її дітей боярських, підсилених "даточними вербунковими людьми". Ці армії мали властиві їм особливості — невміння маневрувати групами, нездатність до широких стратегічних операцій тощо. Згадаємо, що лише в пізніші часи великим полководцям типу Фрідріха та Суворова вдалися широкі стратегічні маневри, і лише Бонапарт після досвіду Французької революції перший почав маневри на широкому фронті, великими групами. Між тим ми маємо вже з середини кампанії 1648 року Богдана Хмельницького широке маневрування на великому фронті, яке набирає до 1649 року великого розмаху. В Євро-пейській військовій штудії славетна п'ятипереходова система з'являється з її етапами та регулярними поповнюваннями лише у Фрідріха Великого 1769 року, а у Богдана Хмельницького ідеї етапів з'являються вже в кінці 1648 р. Отже, вже наведене робить необхідним та цікавим фаховий дослід епохи 1648—1649 рр., коли українці боролися арміями всенародного типу, до яких Європа дійшла лише 1793, а завжди відстала Росія лише 1875 р. (реформи Мілотіна)²⁷³.

На нашу думку, ці висновки відомого військового спеціаліста Збройних сил України ХХ століття дають можливість спростувати уявлення тих українців, котрим понад сімдесят років наполегливо розтлумачували про якусь особливу роль в історичному процесі "старшого брата", в тому числі і в розвитку військового мистецтва, і тверезо оцінити досягнення свого народу, який у цих питаннях багато в чому випередив європейські країни. І підтвердженням цього можуть служити слова ще одного авторитетного дослідника військового мистецтва визвольної війни українського народу 1648—1654 років Юрія Тиса-Крохмалюка: "Коли порівняємо бої трьох найбільших вождів світу: Олександра Великого під Граніком, Богдана Хмель-

²⁷³ЦДАВОВ України.— Фонд 3947.— Опис 1.— Спр. 5а.— Арк. 1—2.

ницького під Батогом і Наполеона в кампаніях 1806 і 1809 років, то їхню стратегію і засаду бою можемо з'ясувати в трьох пунктах: 1. унерухомилення ворога передньою сторожею і зв'язання його вступним вогнем; 2. маневрування двома крилами; 3. удар центром у вирішальному місці.

Ці три пункти — це одна з класичних засад стратегії бою. Як бачимо, поруч визначних європейською військовою наукою двох класичних вождів: Олександра й Наполеона — виринає з минулих віків третій класик війни — гетьман всієї України Богдан Хмельницький²⁷⁴.

І він має посісти належне за його новаціями місце в історії віськового мистецтва всіх часів і народів, як і досягнення всього українського народу в цьому плані.

Структура Війська Запорозького формувалася протягом тривалого часу відповідно до історичних обставин, що зумовлювали необхідність використання збройної сили. Розширення бойових операцій, їх глибина, масштабність зумовлювали виникнення окремих відділів війська, його допоміжних служб. Відшліфовування взаємозв'язків між ними дало можливість викристалізувати в майбутньому чітку структуру української народної армії в добу Хмельниччини. А саме така армія змогла вже використовувати і широкомасштабне маневрування, і швидко організовувати табір під час бою, і запровадити п'ятипереходову систему перед битвою, і маневрувати двома крилами, а ударити центром. Все це з арсеналу козацтва потім перейшло в інші країни, приносячи славу Суворову, Наполеону, Фрідріху Великому.

²⁷⁴ *Тис-Крохмалюк. Бої Хмельницького.* — Мюнхен, 1954. — С. 173—174.

ВИСНОВКИ

Складних історичних обставинах, які склалися для українського народу після XIV ст. внаслідок агресії Польщі та Великого князівства Литовського, тільки власна військова сила могла забезпечити відродження своїх державних інститутів. З останньої чверті XV ст. необхідність її диктується і грабіжницькими набігами турецько-татарської орди, яка спустошувала українську землю, забирала в полон десятки тисяч мирного населення. І тоді історична необхідність покликала до життя запорозьке козацтво, цю своєрідну суспільну організацію, яку витворив український народ для захисту свого існування. Закладена князем Вишневецьким перша відома нам Запорозька Січ стала прообразом тієї християнської козацької республіки, яка не тільки задовго до Великої Французької революції проголосила демократичні права і свободи, стала не тільки першою цеглиною у відбудові української державності, а й гарантом її проголошення з початком визвольної війни 1648—1657 років і подальшого утвердження.

За цей історичний період — з середини XVI до середини XVII ст.— український народ витворив з невеликих ватаг свої власні збройні сили, військове мистецтво яких, особливо в період гетьманства Богдана Хмельницького, було високо оцінене тогочасною Європою. Це військово мистецтво викристалізувалося в умовах, коли українське козацтво використовувало свою енергію в різних аспектах. Передусім це боротьба проти

турецько-татарських нападів, які протягом усього періоду відзначалися жорстоким кровопролиттям. Адже саме дніпрова вольниця була в цій боротьбі авангардом, саме на неї з надією звертала погляди вся Європа, що тремтіла перед грізною силою Османської імперії. Важкі битви з арміями турецького султана і кримського хана мобілізували внутрішні сили України, а досвід, одержаний у цих боях, сприяв зростанню військової майстерності всього народу.

Та військове мистецтво Війська Запорозького вдосконалювалося не лише в боротьбі зі степовою ордою. Передові прийоми бою козацтво переймало з армій багатьох європейських держав й відшліфовувало їх, воюючи в складі Речі Посполитої або будучи найманим різними монархами. Незамінну роль відіграло українське козацтво, перейшовши значними масами в 30-х — 50-х роках XVII ст. на службу до Московської держави — це був не тільки захист її південних рубежів, а й освоєння для неї великих, досі не займаних ніким просторів. Взаємодія з донськими козаками в цьому регіоні, спільні походи на море також збагачували військове мистецтво українського козацтва.

Паралельно з розвитком власне збройних сил український народ узяв на себе турботу про матеріальне їхнє забезпечення. Відповідно до потреб створюється база для виробництва холодної та вогнепальної зброї, боєприпасів. Крім запозичення чужоземних зразків і технологій, виробляються й свої, які об'єднують тогочасні передові ідеї зброярства. Запроваджується й відшліфовується система забезпечення військових з'єднань продовольством та фуражем, формується козацький обоз. Готуються кадри козацьких медиків, які навчаються в кращих європейських університетах.

Усе це дало можливість у період Хмельниччини сформувати єдину в своєму роді народну армію, що мала ряд особливих ознак у порівнянні з арміями інших країн.

По-перше, в цей період остаточно сформувався оригінальний військово-територіальний устрій, який поєднував у собі не тільки питання суто військового характеру, але й адміністративного, фінансового, судового. Така система довела свою життєздатність на Україні не тільки за життя Богдана Хмельницького, але й ще понад сто років по тому.

По-друге, важливою умовою успішного ведення бойових дій народної армії було об'єднання зусиль різних соціальних груп населення, серед яких особливо велику роль відігравали

не тільки запорожці, реєстровики, селяни, а й представники української шляхти, котрі були в цей час з народом.

По-третє, виправдовувала себе стосовно щодо умов того часу система забезпечення війська боєприпасами, продовольством, яка діяла в більшості випадків чітко і злагоджено.

Характерною ознакою української народної армії протягом усього розглянутого періоду було те, що до її керівництва приходили талановиті воєначальники, висунуті з середовища різних верств народу. Починаючи з Байди-Вишневецького формується українська військова доктрина, яку розвивають такі видатні козацькі стратеги, як Іван Свирговський, Самійло Кішка, Петро Сагайдачний, Марко Жмайло, Михайло Дорошенко, Тарас Федорович. А вповні військовий геній України проявився в роки визвольної війни 1648—1654 рр., коли в збройній боротьбі брали участь усі фізичні, духовні та матеріальні сили українського народу. Лише за таких умов могла з'явитися ціла плеяда визначних українських воєначальників, гордитися якими могла б будь-яка нація,— Кривонос, Нечай, Кричевський, Богун, Морозенко, Золотаренко, Жданович. Це вони завдяки своєму авторитетові відігравали вирішальну роль у підтриманні у козацькому війську високої дисципліни, що вигідно вирізняло його з-поміж армій іноземних держав. Це завдяки цим воєначальникам та видатному таланту Богдана Хмельницького стало можливим застосувати новітню тактику у військовому мистецтві, випередивши Західну Європу на добру сотню років. Зокрема, це застосування методів формування армії всенародного типу, широке маневрування великими силами під час бойових операцій, п'ятипереходова система з її етапами та регулярними поповненнями тощо.

Саме це дає підстави порівняти постать Богдана Хмельницького з такими видатними полководцями світової історії, як Цезар, Ганібал, Олександр Македонський, Фрідріх Великий, Наполеон-Бонапарт.

Позитивну роль у вдосконаленні Збройних сил України в цей період відіграла козацька дипломатична служба.

Відомо, що дипломатія кожної держави, в тому числі і в середні віки, захищала в першу чергу інтереси того класу, який обіймав панівне становище в своїй країні. На цьому тлі різко виділяється діяльність дипломатичної служби українського козацтва — вона передусім була провідником інтересів рідного народу в боротьбі за національне і соціальне визволення з-під

гніту іноземного поневолення. Крім того, формуючись і зміцнюючись паралельно з розвитком запорозького козацтва, дипломатична служба готувала ґрунт для української державності, що викристалізувалась в ході визвольної війни 1648—1654 років у Гетьманщину, саме ту форму політичної автономії, яка залишалася життєздатною понад століття. У другій половині XVI — середині XVII століття козацьких дипломатів, які, як правило, висувалися з рядів дніпровської вольниці, знали в усій Європі, їх приймали монархи далеких від України земель. У складному переплетінні міжнародних подій того часу козацькі дипломати зуміли знайти своє місце і відіграти виняткову роль у розв'язанні багатьох життєво важливих питань; вплив українського козацтва, його дипломатії відчувався скрізь, особливо в той час, як на її чолі стояв видатний державний діяч, воєначальник і дипломат Богдан Хмельницький. Коли після січня 1654 року московський царизм почав порушувати укладений договір, козацька старшина змушена була розвинути активну дипломатичну діяльність для забезпечення міжнародних прав України, здійснюючи в багатьох випадках самостійну політику. Особливо цей процес посилювався після підписання Віленського миру, внаслідок чого спостерігався відхід від Переяславської ухвали. Відтепер гетьман і сам почав, не пориваючи з Московською державою, порушувати пункти "Березневих статей": не платив ніяких податків, Війська Запорозького утримував понад 60 тисяч, незважаючи на протести московського царя, вів переговори зі Швецією, Угорщиною, Туреччиною, Польщею. Не прислухаючись до застережень і прямих заборон з боку Москви, гетьман намагався розширити кордони своєї держави, прилучити до неї історичні українські, а також білоруські землі, населення яких виявляло бажання до цього. І лише смерть залишила нездійсненими великі плани видатного дипломата і державного діяча.

Завдяки всьому цьому зросло й надалі розвивалося військово-мистецтво українського народу. В боях козацьке військо, як правило, діяло енергійно, маневрено. Злагоджено взаємодіяли різні роди армії, тактика наступу характеризувалася застосуванням одночасних ударів по противнику з флангів, тилу і засади. Дальшого розвитку набули стратегія і тактика артилерії, її організація і матеріальна база. Помітно зросла майстерність кінноти, ще вищого рівня набула інженерно-фортифікаційна справа, відповідно до вимог часу працювали сторожова і при-

кордонна служби, розвідка. Особливих успіхів досягло військово-морське мистецтво запорожців. Виконувала свої функції медична служба.

Цей багатий досвід, нагромаджений у другій половині XVI — середині XVII ст., дав можливість українській народній армії ще довгі роки вести великі самостійні операції в складі російської регулярної армії. Він є важливою передумовою сьогодні в процесі творення Збройних сил незалежної Української держави. А мужність і самовідвага козаків, їхня любов до рідної землі завжди були і дотепер є прикладом для виховання молодого покоління в дусі патріотизму.

ПОСИЛАННЯ ДО КАТАЛОГУ ПОЛКОВНИКІВ

- ¹ЛНБ НАНУ.— Фонд Оссолінських.— Спр. 231/П.— Арк. 168.
- ²Воссоединение...— Т. 2.— С. 46. Michałowskiego.— С. 95, 148; Украина,— 1914.— Т. 2.— С. 37; Памятники КК.— Т. 1.— С. 160; Акты ЮЗР.— Т. 3.— С. 284.
- ³Ресстра.— С. 107; Отрывки из дневника С. Освенцима.— С. 397.
- ⁴Воссоединение... Т. 3.— С. 295.
- ⁵Акты Московского государства.— Т. 2.— С. 3596; Акты ЮЗР.— Т. 3.— С. 397, 405.
- ⁶ЦДАДА Росії.— Фонд Розрядний приказ.— Белгородський стіл.— Стовп. 382.— Арк. 415; Акты ЮЗР.— Т. 14.— С. 523, 525, 563—566.
- ⁷Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 1159, 1200.
- ⁸Акты ЮЗР.— Т. 4.— С. 100; Т. 15.— С. 162.
- ⁹Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9. -- С. 355—357.
- ¹⁰Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 783; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 1011, 1077.
- ¹¹Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 697.
- ¹²Грушевський М.— Т. 9.— С. 955, 1028.
- ¹³ЗНТШ.— Т. 151.— С.129.
- ¹⁴Там же.— С.1028.
- ¹⁵Жерела...— Т. 4.— С. 69; Акты ЮЗР.— Т. 8.— С. 331, 360; Т. 3— Дополнение.— С. 46.
- ¹⁶Воссоединение...— Т. 2— С. 235; Документы об освободительной войне...— С. 518.
- ¹⁷Труды XIII археол. съезда в Екатеринославе.— Т. 4. — С. 298.

- ¹⁸Акты ЮЗР.— Т. 14.— С. 777.
- ¹⁹Документы об освободительной войне...— С. 164.
- ²⁰Там же.— С. 164.
- ²¹Памятники КК.— Т. 1.— С. 336.
- ²²Z dziejow Ukraiicy. — S. 434.
- ²³ЛНБ НАНУ.— Фонд Осолінських.— Спр. 225/П.— Арк. 123.
- ²⁴Kochowaki — S. 7.
- ²⁵Документы об освободительной войне...— С. 391.
- ²⁶Там же.— С. 397.
- ²⁷Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 320.
- ²⁸ІІУ НАНУ.— Од. зб. 35.— Арк. 128; Там же.— Од. зб. 60.— Арк. 134.
- ²⁹Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 927, 1447.
- ³⁰Акты ЮЗР.— Т. 8.— С. 325.
- ³¹ЦДАДА Росії.— Фонд Посольський приказ. ЗРП.— 1650.— Спр. 1а.— Арк. 581.
- ³²Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— СПб, 1903.— С. 77.
- ³³Бантыш-Каменский Н. История Малороссии. Ч. 1—2.— С. 546.
- ³⁴Воссоединение...— Т.2.— С. 67; Документи Богдана Хмельницького.— С. 109.
- ³⁵Киев. старина.— 1887.— Авг.— С. 741; Реестра...— С. 180.
- ³⁶Петровский М. До біографії Івана Богуна.— С. 47—58.
- ³⁷ІІУ НАНУ.— Оп. 4, Од. зб. 4.— Арк. 89.
- ³⁸Петровський М. До біографії Івана Богуна.— С. 47—58.
- ³⁹Акты Московского государства.— Т. 2.— С. 345; Жерела... Т. 4.— С. 128.
- ⁴⁰Костомаров Н. Богдан Хмельницкий.— С. 283.
- ⁴¹Акты Московского государства.— Т.2. —С. 345.
- ⁴²Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— С. 225.

- ⁴³ЦДАДА Росії.— Фонд Сибірський приказ.— Ст. 1562.— Арк. 77.
- ⁴⁴Максимович М. Сочинения.— Т. 1.— С. 712.
- ⁴⁵Филарет. Историко-статистическое описание...— С. 496.
- ⁴⁶Мыщк Ю. Новые документы...— С. 177.
- ⁴⁷Маркевич Н. История Малороссии.— Т. 5.— С. 167.
- ⁴⁸Jakuba Michałowskiego.— S. 167.
- ⁴⁹Максимович М. Сочинения.— Т. 1.— С. 685.
- ⁵⁰Крип'якевич І. Каталог полковників.— ЗНТШ.— Т. 151.
- ⁵¹Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 10.— С. 76.
- ⁵²Максимович М. Сочинения.— Т. 1.— С. 685.
- ⁵³Kotlubaj E. Zucie Janusza Radzuwilla.— S. 365.
- ⁵⁴Акты ЮЗР.— Т. 8.— С. 326.
- ⁵⁵Акты ЮЗР.— Т. 8.— С. 351.
- ⁵⁶Акты ЮЗР.— Т. 3.— С. 215.
- ⁵⁷ЦДАДА Росії.— Фонд Сибірський приказ.— Ст. 1562.— Арк. 79.
- ⁵⁸Воссоединение...— Т. 2.— С. 300, 306.
- ⁵⁹Z dziejow Ukrainy.— S. 502.
- ⁶⁰Реестра...— С. 198.
- ⁶¹Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 164.
- ⁶²Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 772.
- ⁶³ЦДАДА Росії.— Фонд Посольський приказ.— ЗРП.— 1649.— Спр. 1а.— Арк. 363.
Там же.— 1650.— Спр. 8.— Арк. 132.
- ⁶⁴Воссоединение...— Т. 2.— С. 282;
- ⁶⁵Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9. С. 200, 292.
- ⁶⁶Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 164; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 1359, РИБ.— Т. 8.— С. 1042.
- ⁶⁷J. Michałowskiego.— S. 14.

- ⁶⁸Ibid. — S. 95.
- ⁶⁹Див. С. 79.
- ⁷⁰Реєстра... — С. 239; Документи Богдана Хмельницького. — С. 241.
- ⁷¹Документи Богдана Хмельницького. — С. 241.
- ⁷²J. Michałowskiego. — S. 658.
- ⁷³Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 566
- ⁷⁴Там же. — С. 693, 734, 1029.
- ⁷⁵РИБ. — Т. 8. — С. 1243.
- ⁷⁶ЧОШ. — Ч. 8. — Одт. Ш. — С. 19.
- ⁷⁷Воссоединение... — Т. 3. — С. 107.
- ⁷⁸ІУ НАНУ. — Рук. фонд. — Оп. 4. — Спр. 35. — Арк. 128.
- ⁷⁹Реєстра. — С. 239; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 734.
- ⁸⁰Воссоединение... — Т. 3. — С. 383.
- ⁸¹Максимович М. Сочинения. — Т. 1. — С. 691.; Реєстра... — С. 101.
- ⁸²Див. — С. 80–81.
- ⁸³Там же. — С. 81
- ⁸⁴Документи об освободительной войне... — С. 397.
- ⁸⁵Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 1019.
- ⁸⁶Русское Забужье. — С. 38; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 410, 419.
- ⁸⁷Там же. — С. 567, 14, 8.
- ⁸⁸Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 170.
- ⁸⁹ЦДАДА Росії. — Фонд Розрядний приказ. — Белгородський стіл. — Стовп. 323. — Арк. 134; ЗНТШ. — Т. 150. — С. 89.
- ⁹⁰Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 203; Воссоединение... — Т. 3. — С. 17.
- ⁹¹Там же. — С. 232; Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 195.

- ⁹²Исторические песни малорусского народа. — Т. 1. — С. 17.
- ⁹³Документы об освободительной войне... — С. 105.
- ⁹⁴Theatri Europaei. — Т. VI. — S. 811.
- ⁹⁵Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 242.
- ⁹⁶Акты Западной России. — Т. 5. — С. 85—86.
- ⁹⁷Воссоединение... — Т. 2. — С. 435; ІІУ НАНУ: Рук. фонд. — Оп. 4. — Спр. 58. — Арк. 386.
- ⁹⁸ЦДАДА Росії. — Фонд Розрядний приказ. — Белгородський стіл. — Стовп. 349. — Арк. — 36.
- ⁹⁹Воссоединение... — Т. 3. — С. 224; Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 510.
- ¹⁰⁰Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 510.
- ¹⁰¹Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 515; Лазаревский А. Обзорение... — Т. 2. — С. 5.
- ¹⁰²Акты Московского государства. — Т. 2. — С. 371.
- ¹⁰³Лазаревский А. Обзорение Румянцевской рукописи. — Т. 1. — С. 143; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 1222.
- ¹⁰⁴Воссоединение... — Т. 3. — С. 490; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 936.
- ¹⁰⁵Там же. — С. 143; Чтения в ИОНЛ. — К., 1890. — Ч. III. — С. 100.
- ¹⁰⁶Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 142, 690.
- ¹⁰⁷Там же. — С. 676—677.
- ¹⁰⁸ЦДАДА Росії. — Фонд Розрядний приказ. — Белгородський стіл. — Стовп. 382. — Арк. 48; Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 519.
- ¹⁰⁹РИБ. — Т. 8. — С. 1242.
- ¹¹⁰Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 1382.
- ¹¹¹Z dziejow Ukrainy. — S. 232.
- ¹¹²Памятники КК. — Т. 1. — С. 336, 339.
- ¹¹³Z dziejow Ukrainy. — S. 336, 339.
- ¹¹⁴Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 5. — С. 167.

- ¹⁰⁸Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— С. 490; Документы об освободительной войне. — С. 404.
- ¹⁰⁹Воссоединение...— Т. 3.— С. 315; ЦДАДА.— Фонд Розрядний приказ.— Белгородський стіл.— Стовл. 386.— Арк. 415.
- ¹¹⁰Див. — С. 83.
- ¹¹¹Чтения в обществе истории и древностей российских... (ЧОИДР).— М., 1905.— № 2.— С. 25.
- ¹¹²Акты ЮЗР.— Т. 14.— С. 32—33.
- ¹¹³Див. — С. 83—84.
- ¹¹⁴Киев, старина.— 1887.— Авг.— С. 739; Воссоединение...— Т. II.— С. 435.
- ¹¹⁵Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 215.
- ¹¹⁶Пам'ятники КК.— Т. 3.— С. 348—349, 445.
- ¹¹⁷ЦДАДА Росії.— Фонд Посольський приказ: ВРП.— 1653.— Спр. 1.— Арк. 114; Воссоединение...— Т. 3.— С. 288.
- ¹¹⁸Акты Московского государства.— Т.2. — С. 332а.
- ¹¹⁹Воссоединение...— Т. 3.— С. 329.
- ¹²⁰Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 567.
- ¹²¹Архив ЮЗР.— К. 1914.— Ч. 3.— Т. 4.— С. 54.
- ¹²²Там же.— С. 56.
- ¹²³Див. — С. 84.
- ¹²⁴Воссоединение...— Т. 3.— С. 288.
- ¹²⁵Там же.— С. 329.
- ¹²⁶Z dziejow Ukrainy.— S. 492
- ¹²⁷Реєстра...— С. 279.
- ¹²⁸ЦДАДА Росії.— Фонд Посольський приказ.— ВРП.— 1649.— Спр. 1а.— Арк. 210.
- ¹²⁹ЦДАДА Росії.— Фонд Малоросійський приказ.— Спр. 5816/5.— Арк. 156; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 8.— С. 252.
- ¹³⁰Документи Богдана Хмельницького.— С. 109.

- ¹³⁸ЗНТШ.— Т. 150.— С. 90.
- ¹³⁹Там же.— С. 86.
- ¹⁴⁰Акты Московского государства.— Т. 2.— С. 545б.
- ¹⁴¹Документи Богдана Хмельницького.— С. 54.
- ¹⁴²Падалка Л. Прошлое Полтавской губернии...— С. 226.
- ¹⁴³Крип'якевич І. Богдан Хмельницький.— С. 165.
- ¹⁴⁴Реєстра...— С. 304; Акты ЮЗР.— Т. 8.— С. 352.
- ¹⁴⁵Документы об освободительной войне...— С. 397; Максимович М. Сочинения. Т. 1.— С. 732
- ¹⁴⁶ЦДАДА Росії.— Фонд Посольский приказ.— ВРП.— 1652.— Спр. 1.— Арк. 215; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 419—420.
- ¹⁴⁷Там же.— С. 433, 1018.
- ¹⁴⁸ЧОИДР.— 1846.— Ч. 1.— Отд. 3.— С. 113.
- ¹⁴⁹Там же.— С. 112.
- ¹⁵⁰Воссоединение...— Т. 3.— С. 382.
- ¹⁵¹Документы об освободительной войне...— С. 196.
- ¹⁵²ЦДАДА Росії.— Фонд Посольський приказ: ВРП.— 1650.— Спр. 1а.— С. 582.
- ¹⁵³ЦДАДА Росії.— Фонд Розрядний приказ.— Белгородський стіл.— Столп. 323.— Арк. 487; Фонд Посольський приказ: ВРП.— Спр. 7.— Арк. 73.
- ¹⁵⁴Акты Московского государства.— Т. 2.— С. 341, 366.
- ¹⁵⁵Акты ЮЗР.— Т. 14.— С. 129; Т. 3.— С. 512, 519.
- ¹⁵⁶Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.— К., 1888.— Т. 1.— С. 12.
- ¹⁵⁷Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии.— Чернигов, 1907.— Т. 10.— С. 150.
- ¹⁵⁸Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.— Т. 1.— С. 13.
- ¹⁵⁹Маркевич Н. История Малороссии.— Т. 5.— С. 167.
- ¹⁶⁰ЛНБ НАНУ.— Фонд Оссалонських.— Спр. 3882/П.— Арк. 56.
- ¹⁶¹Szajnocha K.-S. 353; Памятники КК.— Т. 1.— С. 160.

- ¹⁰³Див. — С. 86.
- ¹⁰⁴Реестра... — С. 131; Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 351.
- ¹⁰⁵Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 704; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 1041
- ¹⁰⁶Z dziejow Ukrainy. — S. 430.
- ¹⁰⁷Воссоединение... — Т. 3. — С. 107; Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 465.
- ¹⁰⁸Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 493.
- ¹⁰⁹Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 63, 86.
- ¹¹⁰ЦДАДА Росії. — Фонд Розрядний приказ. — Белгородський стіл. — Стовп. 382. Арк. 411, 415.
- ¹¹¹Z dziejow Ukrainy. — S. 279.
- ¹¹²Киев. старина. — 1887. — Авг. — С. 740, 408.
- ¹¹³ІУ НАНУ. — Рук. фонд. — Оп. 4, Спр. 60. — Арк. 125.
- ¹¹⁴Памятники КК. — Т. 2. — С. 600.
- ¹¹⁵Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 566.
- ¹¹⁶Z dziejow Ukrainy. — S. 492.
- ¹¹⁷ЦДАДА Росії. — Фонд Грецькі справи, 1651. — Арк. 7.
- ¹¹⁸Документы об освободительной войне... — С. 163.
- ¹¹⁹Theatri Europaei. — Т. 8. — S. 813, 816.
- ¹²⁰Реестра... — С. 329; Воссоединение... — Т. 3. — С. 72.
- ¹²¹Воссоединение... — Т. 3. — С. 144.
- ¹²²Памятники КК. — Т. 3. — С. 90; Филарет. Историко-статистическое описание... — С. 77, пр. 112.
- ¹²³Там же. — С. 77, прим. 112.
- ¹²⁴Воссоединение... — Т. 2. — С. 115.
- ¹²⁵Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 430.
- ¹²⁶Реестра... — С. 329; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 227.

- ¹⁸⁶Документи об освободительной войне...— С. 518.
- ¹⁸⁷Историко-статис. описание Черниговской епархии.— Кн. 5.— С. 62.
- ¹⁸⁸Воссоединение...— Т. 3.— С. 328.
- ¹⁸⁹Крип'якевич І. Студії над державою Б. Хмельницького // ЗНТШ.— Т. 151.— С. 133.
- ¹⁹⁰Z dziejow Ukrainy.— S. 500.
- ¹⁹¹ЛНБ НАНУ.— Фонд Оссолинських.— Спр. 225.— Арк. 320.
- ¹⁹²Акты ЮЗР.— Т. 8.— С. 351; Реестра...— С. 1.
- ¹⁹³ЦДАДА Росії.— Фонд Посольський приказ.— ВРП.— 1650.— Спр. 8.— Арк. 43; Отрывки из дневника С. Освенцима.— С. 109.
- ¹⁹⁴Памятники КК.— Т. 2.— С. 137.
- ¹⁹⁵Акты ЮЗР.— Т. 3.— С. 577; Т. 10.— С. 338.
- ¹⁹⁶Воссоединение...— Т. 2.— С. 219.
- ¹⁹⁷Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 114; Воссоединение...— Т. 3.— С. 78.
- ¹⁹⁸Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 566.
- ¹⁹⁹Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 43, 117.
- ²⁰⁰Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 1137.
- ²⁰¹Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 349—350.

З М І С Т

ВСТУП	5
ОРГАНІЗАЦІЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ХМЕЛЬНИЧЧИНИ	
Природно-географічні, соціально-економічні, історичні особливості України та їх вплив на формування козацтва як збройної сили	10
Військово-територіальний устрій.....	18
Січова і реєстрова старшина	51
Каталог полковників	87
Дипломатична служба.....	97
Козацькі клейноди	121
МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ	
Виробництво вогнепальної і холодної зброї та боєприпасів.....	130
Забезпечення продовольством та амуніцією.....	145
Медичне забезпечення.....	161
ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ВІДДІЛІВ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА І ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА	
Піхота	170
Кіннота	179
Артилерія	185
Морський і річковий флот	191
Розвідка	199
Сторожова і прикордонна служба.....	209
Фортифікація.....	210
Особливості військового мистецтва українського козацтва.....	219
ВИСНОВКИ	232
Посилання до каталогу полковників.....	237

Сергійчук В.І.

Армія Богдана Хмельницького/Худож. оформл. Л.В.Демчишина. — К., 1996. — 254 с.: іл.

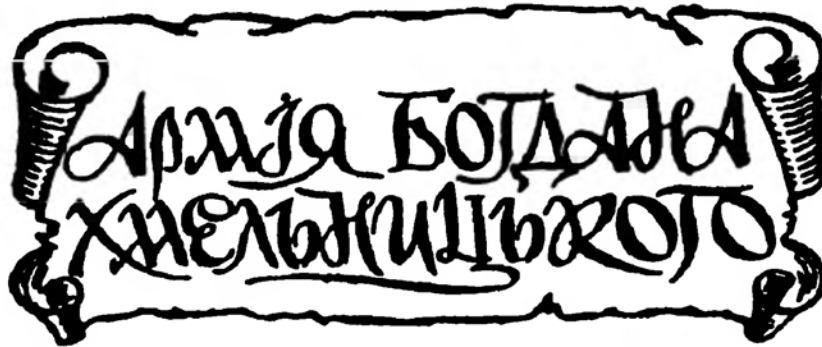
Вперше читачеві пропонується спеціальне видання, в якому всебічно розповідається про Збройні сили Української держави часів Богдана Хмельницького, зокрема про структуру армії, її стратегію й тактику, виготовлення зброї, про розвідку, дипломатичну справу, організацію прикордонно-сторожової служби і т. д. Включаючи свідчення видатних військових фахівців, насамперед сучасників доби Богдана Хмельницького, в тому числі і зарубіжних, книга аргументовано доводить, що козацьке військо за багатьма показниками значно переважало армії найрозвиненіших європейських країн.

Армія — це гарант державної незалежності. Такого значення надавав їй гетьман і прагнув, щоб саме такою вона була.

Книга відомого дослідника рекомендована усім, хто цікавиться історією України, хто прагне зрозуміти її сучасний стан і перспективи.

Наукове видання

Сергійчук Володимир Іванович

*Художнє оформлення
Леоніда Демчишина*

*Художній редактор Андрій Ливень
Технічний редактор Тетяна Березанська
Коректор Світлана Гордіюк
Комп'ютерна верстка Олена Пустова*

**Підписано до друку 23.09.96.
Формат 60x84/16. Папір друк. № 1. Гарнітура Таймс.
Друк. офсет. Умовн. друк. арк. 15,4 Умовн. фарб.-відб. 15,75.
Обл.-вид. арк. 13,5. Наклад 1000 прим. Зам. 6-417.**

ВАТ "Книжкова друкарня наукової книги", м. Київ, вул. Б.Хмельницького, 19